

श्रीमद् राजचंद्र
जवन-साधना

मुकुलभाई कलार्थी

श्रीमद् राजचंद्र जन्म शताब्दी मंडल
श्री राजचंद्र पाठशाला, पंचलाईनी पोण
अमदावाद

શ્રી મુકુલભાઈએ શ્રીમદ્જીના લૌકિક જીવનનાં પ્રસંગો અને ઘટનાઓ સાદી, સ્વચ્છ અને મધુર ભાષામાં નિરૂપ્યાં છે. એમના આંતર જીવનના લોકોત્તર અનુભવો એમણે ટાળ્યા નથી, પણ સ્વસ્થતાથી નિરૂપ્યા છે.

એની પાછળના વસ્તુસત્યનું વિવેચન કરવું એ કોઈ પણ લેખકની મર્યાદા બહારની બાબત છે, સિવાય કે પોતે એ લોકોત્તર માર્ગનો વિહારી હોય. એટલે આવા કોઈ ગજ બહારના ઊંડાપોંડમાં પડ્યા વિના શ્રીમદ્જીનાં લખાણોના આધારે અને તેમના સમાગમમાં આવેલી વ્યક્તિઓનાં કથનોના આધારે શ્રી મુકુલભાઈએ યથોચિત નિરૂપણ કર્યું છે.

એમના નિરૂપણમાં ચરિતનાયક વિશેનો એમનો આદરભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ ન હોય તો આવો શ્રમ વ્યર્થ લાગે. પોતાને ગમ્ય ન હોય એવા પ્રસંગો, ઘટનાઓ — અનુભવોને તિરસ્કારવાનું કે ગોપાવવાનું ચાપલ એમણે કર્યું નથી. શ્રીમદ્જીનાં લખાણોમાંથી કળાતું અને સમાગમીઓના કથનથી સમર્થિત થતું જીવનદર્શન શ્રી મુકુલભાઈએ કરાવ્યું છે.

રસિકલાલ છે. પરીખ

श्रीमद् राजचंद्र जन्म शताब्दी अथमाणा

प्रकाशन-त्रीजुं

श्रीमद् राजचंद्र

जवन-साधना

मुकुलभाई कलार्थी

देह छतां जेनी दशा, वर्ते देहातीत;
ते ज्ञानीना यरणुमां, हे वंदन अगणित.

श्रीमद् राजचंद्र

પ્રકાશક :

ત્રિકમલાલ મહાસુખરામ શાહ

પ્રમુખ-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મ શતાબ્દી મંડળ,

શ્રી રાજચંદ્ર પાઠશાળા, પંચભાઈની પોળ,

અમદાવાદ.

આત્મશાંતિ જે જિંદગીનો ધ્રુવ કાંટો છે
તે જિંદગી ગમે તો એકાકી અને
નિર્ધન, નિર્વસ્ત્ર હોય તો પણ
પરમ સમાધિનું સ્થાન છે.

લોકસંજ્ઞા જેની જિંદગીનો ધ્રુવ કાંટો છે,
તે જિંદગી ગમે તેવી શ્રીમંતતા, સત્તા કે
કુટુંબ પરિવારાદિ યોગવાળી હોય તોપણ
તે દુઃખનો જ હેતુ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

કિંમત : રૂ. ૨-૦૦

મુદ્રણની કિંમત
રૂ. ૨-૨૫

સં. ૨૦૨૨

મત : ૧૫,૦૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ

મુદ્રક :

મોહન પરીખ

સુરુચિ છાપશાળા

બારડોલી-૨

‘સત્’

મહાત્માઓએ ગમે તે નામે

અને ગમે તે આકારે

એક ‘સત્’ને જ પ્રકાશ્યું છે.

તેનું જ જ્ઞાન કરવા યોગ્ય છે,

તે જ પ્રતીત કરવા યોગ્ય છે,

તે જ અનુભવરૂપ છે, અને

તે જ પરમપ્રેમે ભજવા યોગ્ય છે.

તે ‘પરમસત્’ની જ અમો અનન્ય પ્રેમે

અવિચ્છિન્ન ભક્તિ ઇચ્છીએ છીએ.

તે ‘પરમસત્’ ને

પરમજ્ઞાન કહો, ગમે તો પરમપ્રેમ કહો,

અને ગમે તો ‘સત્-ચિત્-આનંદ સ્વરૂપ’ કહો,

ગમે તો ‘આત્મા’ કહો, ગમે તો ‘સર્વાત્મા’ કહો,

ગમે તો ‘એક’ કહો, ગમે તો ‘અનેક’ કહો,

ગમે તો ‘એકરૂપ’ કહો, ગમે તો ‘સર્વરૂપ’ કહો,

પણ ‘સત્’ તે ‘સત્’ જ છે, અને

તે જ એ બધા પ્રકારે કહેવા યોગ્ય છે,

કહેવાય છે. સર્વ એ જ છે, અન્ય નહીં.

એવું તે પરમતત્ત્વ, પુરુષોત્તમ, હરિ, સિદ્ધ, ઈશ્વર, નિરંજન,

અલખ, પરમબ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર અને ભગવત આદિ

અનંત નામોએ કહેવાયું છે.

અમે જ્યારે પરમતત્ત્વ કહેવા ઇચ્છી તેવા

કોઈ પણ શબ્દમાં બોલીએ તો

તે એ જ છે, ખીજું નહીં.

જીવન દષ્ટિ

એક પર રાગ અને એક પર દ્વેષ
એવી સ્થિતિ એક રોમમાં પણ તેને પ્રિય નથી.
અધિક શું કહેવું?
પરના પરમાર્થ સિવાયનો દેહ જ ગમતો નથી તો?

*

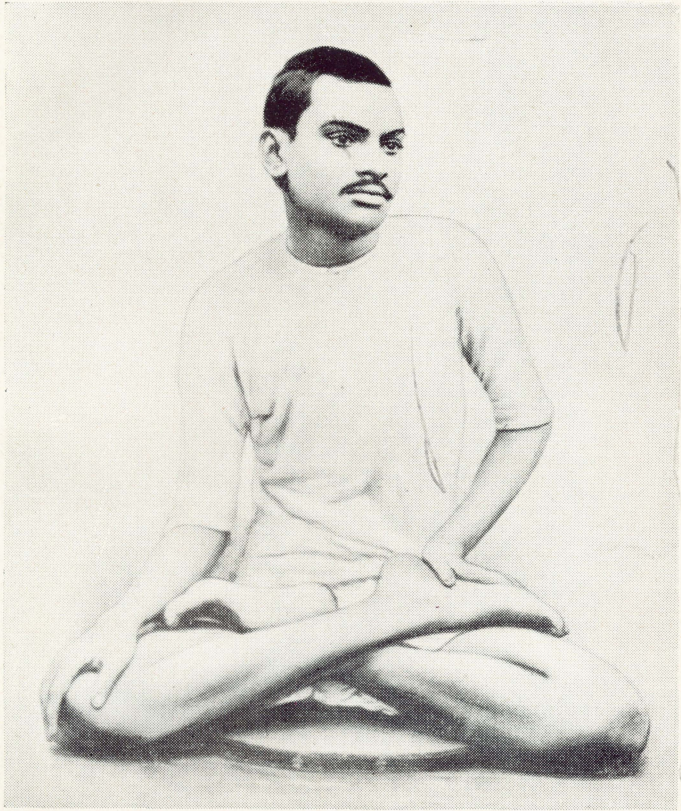
આત્મેચ્છા એવી જ વર્તે છે કે
સંસારમાં પ્રારબ્ધાનુસાર ગમે તેવાં
શુભાશુભ ઉદય આવો,
પરંતુ તેમાં પ્રીતિ અપ્રીતિ કરવાનો
આપણે સંકલ્પ પણ ન કરવો.

*

પોતાનું અથવા પારકું જેને કંઈ રહ્યું નથી,
એવી કોઈ દશા તેની પ્રાપ્તિ હવે સમીપ જ છે,
(આ દેહે છે), અને તેને લીધે
પરેચ્છાથી વર્તીએ છીએ.

*

પૂર્વે જે જે વિદ્યા, યોગ, જ્ઞાન,
ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે
તે તે સઘળાં આ દેહે વિસ્મરણ કરી
નિર્વિકલ્પ થયા વિના છૂટકો નથી;
અને તેને લીધે જ આમ વર્તીએ છીએ.

श्रीमद् राजचंद्र

वर्ष २४ मुं

वि. सं. १९४७

શ્રીમદ્દના શબ્દોમાં
જીવન નિર્ધાર

આત્માજ્ઞાન પામ્યો એ તો નિઃસંશય છે;
ત્રંધીભેદ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્ય વાત છે;
સર્વ જ્ઞાનીઓએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે.

*
દેહ છતાં મનુષ્ય પૂર્ણ વીતરાગ થઈ શકે
એવો અમારો નિશ્ચલ અનુભવ છે.
કારણકે અમે પણ નિશ્ચય
તે જ સ્થિતિ પામવાના છીએ,
એમ અમારો આત્મા અખંડપણે કહે છે;
અને એમ જ છે, જરૂર એમ જ છે.

પૂર્ણ વીતરાગની ચરણરજ નિરંતર મસ્તકે હો,
એમ રહ્યા કરે છે.

અત્યંત વિકટ એવું વીતરાગત્વ
અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે;
તથાપિ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે,
સદેહે પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિશ્ચય છે,
પ્રાપ્ત કરવાને પૂર્ણ યોગ્ય છે,
એમ નિશ્ચય છે.

સદેહે તેમ થયા વિના અમને
ઉદાસીનતા મટે એમ જણાવું નથી
અને તેમ થવું સંભવિત છે, જરૂર એમ જ છે.

*
આ જગત પ્રત્યે અમારો પરમ ઉદાસીનભાવ વર્તે છે,
તે સાવ સોનાનું થાય તો પણ અમને તૃણવત્ છે;
અને પરમાત્માની વિભૂતિરૂપે અમારું લક્ષ્મીધામ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

શ્રીમદ્ની સમદષ્ટિ

જેવી દષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે છે,
તેવી દષ્ટિ જગતના સર્વ આત્માને વિષે છે.
જેવો સ્નેહ આ આત્મા પ્રત્યે છે,
તેવો સ્નેહ સર્વ આત્મા પ્રત્યે વર્તે છે.
જેવી આ આત્માની સહજનંદ સ્થિતિ ધર્યછીએ છીએ,
તેવી જ સર્વ આત્મા પ્રત્યે ધર્યછીએ છીએ.
જે જે આ આત્મા માટે ધર્યછીએ છીએ,
તે તે સર્વ આત્મા માટે ધર્યછીએ છીએ.
જેવો આ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ,
તેવો જ સર્વ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ.
જેવો સર્વ દેહ પ્રત્યે વર્તવાનો પ્રકાર રાખીએ છીએ,
તેવો જ આ દેહ પ્રત્યે પ્રકાર વર્તે છે.
આ દેહમાં વિશેષ યુદ્ધિ
અને ખીજ દેહ પ્રત્યે વિષમ યુદ્ધિ
ધણું કરીને કચારેય થઈ શકતી નથી.
આત્મારૂપ પણાનાં કાર્યે માત્ર પ્રવર્તન હોવાથી
જગતનાં સર્વ પદાર્થ પ્રત્યે જેમ ઉદાસીનતા વર્તે છે,
તેમ સ્વપણે ગણાતા સ્ત્રીઆદિ પદાર્થો પ્રત્યે વર્તે છે.
*

સર્વાત્મમાં સમદષ્ટિ ઘો આ વચનને હૃદયે લખો.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ॐ

આત્મચિંતિ.

ને સ્વરૂપ સમભોષિતા, પદ્મો કુન્દ અનંત,
સમભયું તે પદનયું - ત્ત્વ સદ્ગુરૂ ભાવંત. ૧

વસ્તી માન આલ કાળમાં, મોદી માર્ગ જદુ લોદ,
દિશાવવા આત્માજિને, ભાષ્યો અત અગોલ્ક. ૨

કુદર્ષ ક્રિયા-ભ્ય વર્ષ વસ્તી, શેડક શાનમાં કોઈ,
માને મારેગ મોદીનો, કૃદીલા ઉપને ભોષ. ૩

બાહ્ય ક્રિયામાં વસ્તી, અંતર ભેદ ન કાંઈ,
શાનમાર્ગનીર્થતા, તેલ ક્રિયાભ્ય આષ. ૪

બંધ મોદી છે કલ્પના, ભાષિ વાણીમાં છે,
વસ્તી મોદલવેતીમાં, શેડક શાન તે આંદિ. ૫

વૈવેચન્યદિ સદ્ગુણો, ભો સદ આતમશાન,
તેમન આતમશાનની, આસિવણાં નિદન. ૬

ભોગ્ય વિવેગ ન ચિત્તમાં, પ્રાપ્તિ ન તેનેશાન,
આકૃદે ભોગ્ય વિવેગમાં, તો ભૂલે નિભવાન. ૭

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મશતાબ્દી મંડળ

સમીપવર્તી સહજ્ઞાન વૈરાગ્યમૂર્તિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જન્મ-શતાબ્દી સંવત ૨૦૨૪ના કારતક સુદ ૧૫ના દિને આવે છે એને અનુલક્ષી એ પુણ્યનામ પુરુષના ઉપકારની યત્કિંચિત્ પુનિત સ્મૃતિ અર્થે આ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મશતાબ્દી મંડળ'—સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જગહિતકારી પરમ કલ્યાણમય સાહિત્ય, એમના જીવનના પ્રસંગો આદિ જુદીજુદી ભાષાઓમાં પ્રકાશિત કરવાનો, વિશાળ સમુદાયને એનો લાભ મળી શકે એવી રીતે પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવામાં આવ્યો છે.

મંડળને ટ્રસ્ટ એક્ટ નીચે રજિસ્ટર કરાવવામાં આવ્યું છે.

બંધારણપૂર્વક વ્યવસ્થા માટે એક અગ્યાર સભ્યોની વ્યવસ્થા-પક સમિતિ અને પ્રકાશનના કાર્ય માટે પાંચ સભ્યોની એક પ્રકાશન સમિતિ હાલ કામ કરે છે.

ઉદ્દેશને અનુલક્ષી શરૂ કરેલ પ્રકાશન કાર્યનું 'રાજપદ' એ પ્રથમ પ્રકાશન છે. 'કર વિચાર તો પામ' એ બીજું પ્રકાશન છે. અને આ 'જીવન-સાધના' એ ત્રીજું પ્રકાશન છે. બીજાં પ્રકાશનોનું કામ ચાલુ છે.

વિશેષ આનંદ તો એ છે કે શ્રીમદ્ પ્રત્યે લક્ષિતવંત વિશાળ સમુદાય અને શ્રીમદ્ની સ્મૃતિમાં સ્થપાયેલ અનેક સંસ્થાઓ આ કાર્યમાં સારા ઉલ્લાસથી એકત્રપણે સહકાર આપી રહી છે અને એ જ આ મંડળની ઉપયોગિતા છે.

શ્રીમદ્ પ્રત્યે પ્રેમભક્તવંત સૌ કોઈને આ કાર્યમાં સહકાર આપવાની વિનંતિ છે.

તા. ૧૦-૪-૯૯

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાઠશાળા,
પંચભાઈની પોળ,
અમદાવાદ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મશતાબ્દી મંડળ
કારોબારી સમિતિ વતી
ત્રિકમલાલ મહાસુખરામ શાહ, પ્રમુખ.

પુરોવચન

લોકોત્તરની જીવનચર્યા

લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો હિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ।

શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર જોવા પુરુષવિશેષની ચરિતકથા લખવી દુષ્કર છે. ઇન્દ્રિયદર્શનાવલંબી આપણી યુદ્ધિ ખ્યાલ કરી શકે, સમજી શકે અને સ્વીકારી શકે એવી મહત્તા-વિશેષતા એમના ચરિતમાં નથી એમ નથી: જેમકે એમની અસાધારણ સ્મૃતિ, લઘુવયમાં પ્રજ્ઞાપરિપાક, વ્યવહારનીતિનો આગ્રહ, કાર્યકુશળતા, શાસ્ત્રનિપુણતા, ગુજરાતી ગદ્યમાં મૌલિક પ્રભુત્વ, સદાચરણનિષ્ઠા, સત્યશોધકતા, વૈરાગ્ય, આત્માનાં મનન, શ્રવણ અને નિદિધ્યાસન, તદ્દર્થ નિષ્ઠિત-ઉત્સુકતા, નિર્ભયતા ઇત્યાદિ. આ બધા ગુણો વ્યક્ત કરતા પ્રસંગો, ઘટનાઓ, સમાગમોનાં પણ પ્રામાણિક વર્ણનો કરવા, સહેલાં નહિ પણ, શક્ય તો છે જ.

પણ શ્રીમદ્દના આ બધા આવિર્ભાવો ઉપરાંત બીજા કેટલાક આવિર્ભાવોને—જે અપેક્ષાએ બાહ્ય કહેવાય એવા આવિર્ભાવોની મૂલશક્તિ જોવા છે અને જેમનું વર્ણન તેમના પોતાના શબ્દોમાં થયેલું છે તેમને—સમજવા એ દુષ્કર, અત્યંત દુષ્કર છે. તેમને સ્વીકારવાનો પ્રશ્ન તો તેમને સમજ્યા પછી આવે—અથવા તે યુદ્ધિ-તર્કને શાન્ત કરી કેવળ શ્રદ્ધાનો વિષય બને. ઉ. ત., “પુનર્જન્મ

છે-જરૂર છે, એ માટે ‘હું’ અનુભવથી હા કહેવામાં અચળ છું.” એ વાક્ય પૂર્વભવના કોઈ જોગનું સ્મરણ થતી વખતે સિદ્ધ થયેલું લખ્યું છે. જેને-પુનર્જન્મભાદિભાવ કર્યા છે. તે પદાર્થને કોઈ પ્રકારે જાણીને તે વાક્ય લખાયું છે.”^૧ શ્રીમદ્દના આ અનુભવને શી રીતે સમજવો? મનોવિજ્ઞાનના ચોકડામાં એ કઈ રીતે ખેસે?—અથવા

૨ધન્યરે દિવસ આ અહો, જગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;
 દશ વર્ષે રે ધારા ઉલસી, મટચો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે.
 ઓગણીસેને એકત્રીસે આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે,
 ઓગણીસેને ખેંતાલિસે, અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે.
 ઓગણીસેને સુડતાલિસે, સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે,
 શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે.

* * *

આવી અપૂર્વ વૃત્તિ અહો, થશે અપ્રમત્ત યોગ રે,
 કેવળ લગભગ ભૂમિકા, સ્પર્શીને દેહ વિયોગ રે.

આમાં ‘દશ વર્ષે ધારા ઉલસી’ એનો શો અર્થ અને એ કઈ મનોવસ્તુને સૂચવે છે? ‘અપૂર્વ અનુસાર’ આવ્યો એટલે શું આવ્યું? વૈરાગ્ય તો સમજીએ પણ ‘અદ્ભુત’ એટલે શું?—‘શુદ્ધ સમકિત પ્રકાશ્યું’ એટલે શું થયું? જડ અને ચેતન ખે ભિન્ન છે એવી શ્રદ્ધા કે માન્યતા તે સમ્યક્ત્વ કે સમકિત, પણ ‘પ્રકાશ્યું’ એટલે વિચાર ઉપરાંત ખીજું શું થયું? ‘નિજસ્વરૂપ અવભાસ્યું’—એટલે માણસને ‘અહં’નું વેદન થાય છે એના કરતાં ખીજું શું અવભાસ્યું? ‘લગભગ કેવળ ભૂમિકા’ને સ્પર્શવાનું એટલે શેને સ્પર્શવાનું?

૧ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, સં. ૨૦૦૭ની આવૃત્તિ પત્ર ૪૨૪

૨ એજન. પત્ર ૯૬૦-૧ (૩૨)

સંવત ૧૯૫૩માં-૨૯ વર્ષની વયે પોતા વિશે આ નોંધ શ્રીમદે કરી; તેમાં તે તે ઘટનાને વર્ષવાર નિર્દેશી છે. આવી અનેક બાબતો જેમના જીવનચરિતમાં ઘટનાઓ રૂપે વણાઈ હોય તેની ખુદ્ધિગ્રાહ્ય કથા શી રીતે લખાય? આ વિજ્ઞાનયુગમાં આવી બાબતોનું હજી સંશોધન થયું નથી. જે કાંઈ જાણીએ છીએ તે કાં તો શ્રદ્ધા રૂપે કહેવાય છે, વહેમ રૂપે કહેવાય છે, કે કવિકલ્પના તરીકે આસ્વાદાય છે. વળી, -‘અમુક સાલમાં શ્રીમદે અવેરાતનો ધંધો શરૂ કર્યો’ એ ઘટના સરળતાથી સમજમાં આવે એવી રીતે જે કહી શકાય તેવી શ્રીમદ્ને અમુક સાલમાં ‘ધારા ઉલસી’ કે ‘અપૂર્વવૃત્તિ’ આવી, કે પૂર્વભવના જોગનું સ્મરણ થયું’ એ બાબતોને એવી રીતે ઘટનાઓ તરીકે કહી શકાય?

શ્રીમદ્નું માનસ તેમના વ્યવહારજીવનથી અને તેમના દાર્શનિક ઝીણવટવાળાં લખાણોથી જે સમજાય છે તે ઉપરથી, તરંગમાં આવી કે કોઈ ભ્રમણાની પ્રેરી કે કોઈ મહિમા બતાવવાની વૃત્તિથી, આવું માનવા કે લખવા પ્રેરાય એવી આ વ્યક્તિ લાગતી નથી. એમના ગાઢ પરિચયમાં આવેલા ગાંધીજીનો આ વિશે બહુ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે: ‘તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં કયાંયે કૃત્રિમતા નથી. ખીજની ઉપર છાપ પાડવા સારુ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું.’^૩

અર્થાત્ કે એમનાં માનસની લઢણુ ખુદ્ધિપ્રધાન તાર્કિકની છે, પોતાના મનનું સૂક્ષ્મતાથી નિરીક્ષણ કરી શકે એ જાતનું એ ચિત્ત છે. પોતાને જ્યારે ‘હરિસ’ની તાલાવેલી થઈ છે અને એની ‘મસ્તી’ આવી છે ત્યારે પણ એ પોતાની વૃત્તિઓના નિરીક્ષક દેખાય છે. અર્થાત્ કે એક પક્ષે લખનાર સ્વસ્થ ખુદ્ધિનો અનાડંબરી

૩ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી પૃ. ૪૬

સૂક્ષ્મ નિરીક્ષક છે અને બીજે પક્ષે એની નોંધો અને લખાણો એવી મનોદશાઓ—માનસવસ્તુઓ—માનસઘટનાઓ રજૂ કરે છે જે વિજ્ઞાન-ગમ્ય નથી, ઇન્દ્રિયજ્ઞાનાવલંબી ખુદ્ધિને ગમ્ય નથી.

આ કારણથી શ્રીમદ્જી જેવા પુરુષવિશેષોની જીવનકથામાંથી આવો બધો ભાગ છોડી દેવામાં આવે એમ બને; અને એ છોડી દીધાં જતાંય સદાચારનિષ્ઠ એવું ધણું એમાં નિરૂપી શકાય.

અને અહીંઆ જ જીવનચરિત લખવાની મોટી ઘુંટી આવે છે. જે અનુભવો ચરિતનાયકના જીવનનાં આધારભૂત બન્યાં દેખાતાં હોય તેમને મૂકી દઈને કે ગૌણ કરીને તેમનાં જીવનચરિત કેમ નિરૂપી શકાય? આવા ગૂઢસ્તરના અનુભવોની વાત ન હોય ત્યાં પણ ચરિતનાયકની જે પ્રેરણારૂપ શ્રદ્ધાઓ હોય તેને ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના તેના વિચારો કે આચારોને એ મૂળશક્તિ વિના કેવી રીતે ધરાધર સમગ્રી શકાય? ઉ. ત. મહાત્મા ગાંધીની ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા—I am surer of His existence than of the fact that you and I are sitting in this room. Then I can testify that I may live without air and water but not without Him...^૪ એમની આવી અને બીજી લોકોત્તર શ્રદ્ધા અને પ્રેરણા વિના ગાંધીજીના આચાર-વિચારોને સમજવાના અને તેને અનુસરવાના પ્રયત્નો કેટલી વિષમ સ્થિતિ—હાસ્યની અને દુઃખની—ભેલી કરે છે તે આપણે આજે જોઈએ છીએ. યો યચ્છદ્ધઃ સ એવ સઃ । (મ. ગી. ૧૭-૩)

પણ શ્રીમદ્જી કે રામકૃષ્ણ પરમહંસ, કે રમણ મહર્ષિ કે શ્રી અરવિંદ જેવાનાં આંતરવિશ્વ faith-શ્રદ્ધા કરતાં પણ જુદી જાતનાં દેખાય છે. એમનાં આંતરવિશ્વમાં એ શ્રદ્ધાના પદાર્થોનાં ‘અનુભવ’,

‘દર્શન’ કે ‘સમાપત્તિ’ હોય છે. એથી એવાઓનાં જીવનચરિતો એ ‘અનુભવ ઘટનાઓ’નાં કથન વિના નિષ્પ્રાણ થઈ જાય.

તો ખીજી બાજુએ ચમત્કાર લોલુપતા થઈ જવાનો, વહેમનાં ધુમ્મસમાં અટવાઈ જવાનો, બુદ્ધિગ્રાહને પણ અતીન્દ્રિય ક્રાંતિમાં મૂકી દેવાનો ભય હોય છે.

જીવનચરિત લેખક માટે આ બંને ક્રાંતિઓમાંથી બચી જવાનો માર્ગ તટસ્થ ભાવે ઐતિહ્ય પ્રમાણોની યરાયર ચકાસણી કરી જે લૌકિક કે લોકોત્તર ભાવો-અર્થો-ઘટનાઓ નીપજે તેમનું નિરૂપણ કરવું એ છે. લેખકના પોતાના અનુભવમાં ન હોય અથવા એના જ્ઞાનની કક્ષાને સંભવિત ન લાગે એવી ખીનાઓ પણ ઐતિહ્ય પ્રમાણથી નીપજતી હોય તો તેમને છોડી શકાય નહિ એવો આધુનિક ઐતિહ્ય પરીક્ષકોનો ય મત છે.^૫

શ્રીમદ્જીનું આવું સંશોધનપૂર્વક નીપજેલું જીવનચરિત લખાવવું હજી બાકી છે. આવું ચરિત લખ્યાં પહેલાં શું થવું જોઈએ એ ગાંધીજીએ સૂચવ્યું છે: ‘જીવનચરિત્ર લખવું હોય, તો હું તેમની જન્મભૂમિ વવાણિયા બંદરમાં કેટલોક વખત ગાળું, તેમનું રહેવાનું મકાન તપાસું; તેમનાં રમવા-ભમવાનાં સ્થાનો જોઈ; તેમના બાળમિત્રોને મળું; તેમની નિશાળમાં જઈ આવું. તેમના મિત્રો, અનુયાયીઓ, સગાંસંબંધીઓને મળું, તેમની પાસે જાણવાનું જાણી લઉં ને પછી જ લખવાનો આરંભ કરું.’^૬

આધુનિક યુગની અપેક્ષા આવાં સંશોધન આવશ્યક ગણે

5 F. H. Bradley—The Presuppositions of Critical History (pp. 63 Collected Essays vol. 1) અને G. J. Garraghan S. J. A. Guide to Historical Method pp. 298-303

૬ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી પૃ. ૪૧

છે. ઉપરાંત શ્રીમદ્જીનાં પોતાનાં લખાણો-નોંધો, પત્રો-ગ્રંથો વગેરે સાહિત્યને પણ વિવેચક દષ્ટિએ તપાસવાં આવશ્યક ગણાય.

શ્રી મુકુલભાઈ એ 'શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રની જીવન સાધના' લખતાં પહેલાં આ બધી સાધના કરી છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી. એ માટે સમય, સાધનો વગેરે જોઈએ. એટલે એ દષ્ટિએ આ ગ્રંથને હું જોતો નથી. પરંતુ આ ગ્રંથ વાંચનારને શ્રીમદ્જીના જીવનની કેવી ઝાંખી થાય એ દષ્ટિ મેં રાખી છે. એ રીતે જોતાં આ ગ્રંથથી મને એકંદરે સંતોષ થયો છે. શ્રી. મુકુલભાઈએ શ્રીમદ્જીના લૌકિક જીવનનાં પ્રસંગો અને ઘટનાઓ સાદી, સ્વચ્છ અને મધુર ભાષામાં નિરૂપ્યાં છે. એમના આંતર જીવનનાં લોકોત્તર અનુભવો એમણે ટાળ્યા નથી પણ સ્વસ્થતાથી નિરૂપ્યા છે. એની પાછળના વસ્તુસત્યનું વિવેચન કરવું એ કોઈ પણ લેખકની મર્યાદા બહારની બાબત છે, સિવાય કે પોતે એ લોકોત્તર માર્ગનો વિહારી હોય. એટલે આવા કોઈ ગજ બહારના જાહાપોહમાં પડ્યા વિના શ્રીમદ્જીનાં લખાણોના આધારે અને તેમના સમાગમમાં આવેલી વ્યક્તિઓનાં કથનોના આધારે શ્રી મુકુલભાઈએ યથોચિત નિરૂપણ કર્યું છે. એમના નિરૂપણમાં ચરિતનાયક વિશેનો એમને આદરભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ ન હોય તો આવો શ્રમ વ્યર્થ લાગે. પોતાને ગમ્ય ન હોય એવા પ્રસંગો, ઘટનાઓ-અનુભવોને તિરસ્કારવાનું કે ગોપાવવાનું ચાપલ એમણે કર્યું નથી. શ્રીમદ્જીનાં લખાણોમાંથી કળાતું અને સમાગમીઓના કથનથી સમર્થિત થતું જીવનદર્શન શ્રી મુકુલભાઈએ કરાવ્યું છે.

આવા લોકોત્તર પુરુષોના જીવન સમક્ષ તો ભવભૂતિએ કહી છે એવી નમ્રતા જ યોગ્ય છે: લોકોત્તરાણાં ચેતાસિ કો હિ વિજ્ઞાનુમર્હતિ।

તા. ૨૨-૪-૬૫

૧૧, ભારતી નિવાસ સોસાયટી
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૬.

રસિકલાલ છા. પરીખ

અંતર-ઉદ્ગાર

પરમ પૂજ્ય શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજીનું જીવનચરિત લખવાની પવિત્ર તક ‘શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર શતાબ્દી મંડળે’ મને આપી એને હું મારા જીવનનો એક ધન્ય અવસર જ માનું છું. એ બદલ હું ‘શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર શતાબ્દી મંડળ’નો આભાર માનું છું.

શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજીનું જીવન યથાર્થ રીતે આલેખવા માટે તે સુયોગ્ય અધિકારની આવશ્યકતા છે. એવો સુપાત્ર અધિકારી જ શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજીના આભ્યંતર જીવનમાં અવગાહન કરી એનું સુરેખ અને શ્રેયાર્થીને સહાયક થાય એવું નિરૂપણ કરી શકે.

અને અધિકાર-સુપાત્રતા અંગેની શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજીની વ્યાખ્યા પણ લક્ષમાં લેવા જોવી છે:

‘કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થનિવાસ.
દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહીં જોગ;
મોક્ષમાર્ગ પામે નહીં, મટે ન અંતર રોગ.
આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુબોધ સુહાય;
તે બોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય.

જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજ્ઞાન;
જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ.*

આ દષ્ટિએ મારો વિચાર કરું તો મારે નમ્રપણે કબૂલવું
જોઈએ કે એવી સુપાત્રતા મારામાં લેશમાત્ર પણ નથી!

પરંતુ આવા પવિત્ર મહાત્માનું જીવનચરિત લખવાના
નિમિત્તે મને તેઓશ્રીનાં જીવન તેમ જ દર્શનનો અભ્યાસ કરવા મળે
તથા એ રીતે શ્રેયપથે જવાનું થોડુંઘણું પણ ભાથું મળી રહે એવી
નિર્મળ મતિ રાખીને ‘અલ્પ વિષયા મતિઃ’ હોવા છતાં પણ આ
પવિત્ર કાર્ય મેં નમ્રતાપૂર્વક હાથ ધર્યું છે. શ્રેયાર્થીને શ્રીમદ્
રાજ્યંદ્રજીની આ જીવનસાધના વાંચી તેઓશ્રીની ઉપદેશ-સમૃદ્ધિનું
અનુશીલન કરવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય તો મારો આ નમ્ર પ્રયાસ
સફળ થયેલો હું માનીશ.

મુ. શ્રી રસિકલાલભાઈએ આ પુસ્તકનું ‘પુરોવચન’ લખી
આપીને એની મૂલ્યવત્તા વધારી આપી છે એ બદલ તેઓશ્રીનો
પણ આભાર માનું છું.

આ જીવનસાધના તૈયાર કરવામાં શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજીનાં
લખાણોનો તેમ જ તેઓશ્રી અંગે આજ લગી લખાયેલાં લખાણોનો
મેં ઉપયોગ કર્યો છે એ સૌનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું.

છેવટે, શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રજીનાં પાવનકારી ચરણકમળમાં શ્રદ્ધા-
ભક્તિપૂર્વક મસ્તક નમાવી પ્રાર્થું છું કે, તેઓશ્રીએ ઉપદેશોલા
ધર્મતત્ત્વને જીવનમાં ઉતારવાની મને શક્તિ આપો.

અને એ ધર્મતત્ત્વ એટલે શું?

‘ધર્મતત્ત્વ જો પૂછ્યું મને, તો સંભળાવું સનેહે તને;
જે સિદ્ધાંત સકળનો સાર, સર્વમાન્ય સહુને હિતકાર.

* ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’

ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન ખીજે દયા સમાન;
અભયદાન સાથે સંતોષ, ઘો પ્રાણીને દળવા દોષ.
સત્ય શીલ ને સઘળાં દાન, દયા હોઈને રહ્યાં પ્રમાણ;

* * *

પુષ્પપાંખડી જ્યાં દુભાય, જિનવરની ત્યાં નહિ આજાય.
સર્વ જીવનું ધર્યો સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય;

* * *

એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ.
ધર્મ સકળનું એ શુભ મૂળ, એ વણુ ધર્મ સદા પ્રતિફૂળ;
તત્વરૂપથી એ ઝોળખે, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે.’૧

* * *

મુકુલ કલાર્થી

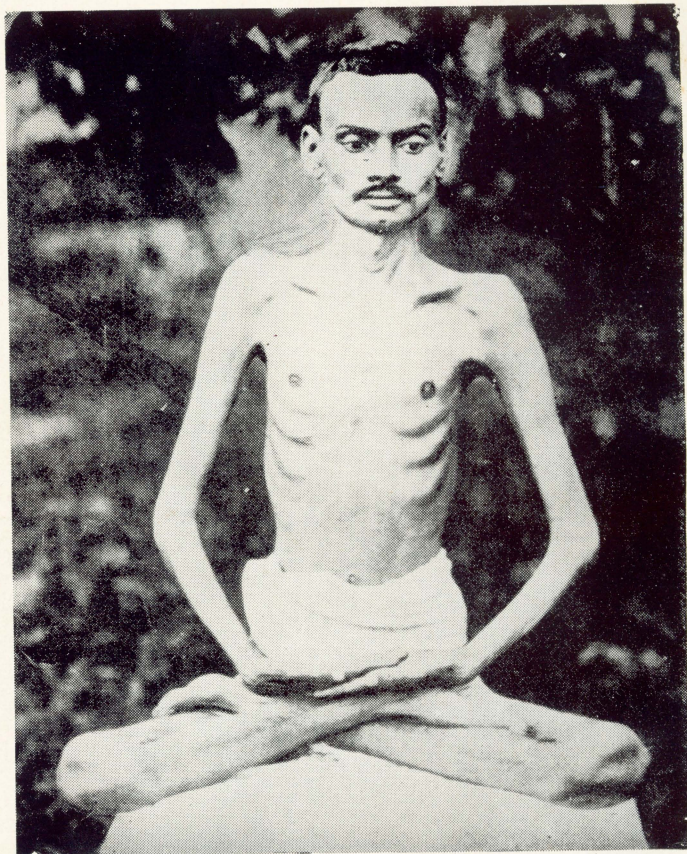
૧ મોક્ષમાળા પાઠ-૨

જીવન-સાધના

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પાન
૧ સેવાનિષ્ઠ માતા પિતા	૧
૨ બાળપણના ધાર્મિક સંસ્કારો	૫
૩ જ્ઞતિસ્મરણ જ્ઞાન	૯
૪ વિદ્યાકાળમાં અદ્ભુત શક્તિઓનો અવિર્ભાવ	૧૮
૫ મોટેરા જેવી સમજશક્તિ	૨૫
૬ અવધાન-શક્તિ	૩૩
૭ કુમાર-કાળની વિચારસમૃદ્ધિ	૪૫
૮ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ	૫૮
૯ મનોમંથન પછીની આત્મસ્થિતિ	૬૮
૧૦ વ્યવહારમાં આર્દ્રશરૂપ શ્રીમદ્	૭૯
૧૧ શ્રીમદ્ની એકાન્ત ચર્ચા	૯૮
૧૨ શ્રીમદ્ના સમાગમમાં	૧૧૭
૧૩ શ્રીમદ્ના પ્રેરક પ્રસંગો	૧૫૩
૧૪ શ્રીમદ્ની અમૃત પ્રસાદી	૧૭૬
૧૫ શ્રીમદ્ની અંતિમ ચર્ચા	૧૯૯
૧૬ શ્રીમદ્નાં સ્મારકો	૨૨૩
૧૭ પરિશિષ્ટો	૨૩૦
૧૮ શુદ્ધિ પત્રક	

श्रीमद् राजेन्द्र

वर्ष ३३ भुं

वि. सं. १९५६

સેવાનિષ્ઠ માતાપિતા

સંત પરમ હિતકારી, જગત માંહી

સંત પરમ હિતકારી ॥

પ્રભુપદ પ્રગટ કરાવત પ્રીતિ,

ભરમ મિટાવત ભારી ॥

આપણા ભારત દેશની અધ્યાત્મ-સાધના બહુ જ પુરાણી અને સુપ્રસિદ્ધ છે. હજારો વર્ષ પહેલાં એ શરૂ થયેલી. કોણે પ્રથમ શરૂ કરી એ જ્ઞાત નથી. પરંતુ એ સાધનાના પુરસ્કર્તા અનેક મહાન પુરુષો જાણીતા છે. બુદ્ધ-મહાવીર પહેલાંની એ ઋષિ-પરંપરા છે.

તેમના પછી પણ અત્યાર લગી એ સાધનાને વરેલા સંત-મહાત્મા પુરુષો દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં, જુદી જુદી પરંપરાઓમાં અને જુદી જુદી નાત-જાતમાં થતા આવ્યા છે.

એ જ અધ્યાત્મ-પરંપરામાં થઈ ગયેલા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર-

ની જીવન-સાધના આપણને એટલી જ પ્રેરણાદાયક અને જીવનપ્રેરક છે. તેઓશ્રીના પાવનકારી જીવનમાં અવગાહન કરીને આત્મસિદ્ધિના પંથે વિચરીએ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના દાદાજી શ્રી પંચાણભાઈ મહેતા મોરબી પાસે આવેલા માણેકવાડાના મૂળ રહીશ હતા. ત્યાંથી પોતાના ભાઈઓથી જુદા થઈ તેઓ સંવત ૧૮૯૨-માં વવાણિયા રહેવા આવ્યા હતા.

વવાણિયા આવ્યા પછી દાદાજીએ એક મકાન વેચાતું લીધું હતું. એ જ મકાનમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનો જન્મ થયો હતો.

વવાણિયામાં પંચાણદાદા વહાણ બંધાવી વહાણવટાનો ધંધો કરતા. સાથોસાથ વ્યાજવટાવનો પણ ધંધો સારા પ્રમાણમાં કરતા હતા.

પંચાણદાદાની મોટી ઉંમર થતાં એકે દીકરા જીવ્યા નહિ, પણ પછી શ્રી રવજીભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૦૨ના મહા માસમાં થયો.

શ્રી રવજીભાઈ એ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના પિતાજી થાય અને શ્રી દેવબાઈ એ શ્રીમદ્નાં માતૃશ્રી થાય.

શ્રી રવજીભાઈ ચૌદ વરસના થયા ત્યારથી વવાણિયામાં તથા ચમનપર વગેરે આજુબાજુનાં ગામોમાં વ્યાજવટાવનું કામ કરતા હતા.

શ્રી રવજીભાઈ વવાણિયાના ઠાકોરના દેવમંદિરના ચોરામાં સરખેસરખી ઉંમરના સાથીદારો સાથે હરવખત ખેસતા. ત્યાંના ભાટ લોકો વાર્તાઓ-કથાઓ કરે ત્યારે લોકોનો

ડાયરો જન્મતો. ડાયરામાં રવજીભાઈ પણ જતા. વળી ગરાશિયાની ડેલીએ પણ ડાયરો જન્મે એમાં પણ રવજીભાઈ જતા. ત્યાં ભાટચારણ વાર્તાઓ, દંતકથાઓ, ધર્મકથાઓ વગેરે કહેતા એ રવજીભાઈ રસપૂર્વક સાંભળતા.

શ્રી રવજીભાઈ સાધુસંતોની સેવા બહુ ભક્તિભાવથી કરતા. ગરીબોને અનાજ કપડાં પણ આપતા. સાધુ, ફકીરો, સંત, મહાત્મા વગેરે ઉપર તેમને બહુ આસ્થા હતી.

શ્રી રવજીભાઈને ત્યાં એક વયોવૃદ્ધ આડતિયા આવતા હતા. એક વખત તે બહુ બીમાર પડી ગયા. તે વેળાએ માતા દેવબાઈએ તેમની બહુ સેવાચાકરી કરી હતી. એ વૃદ્ધ ખૂબ અશક્ત બની ગયા હતા. પરંતુ દેવબાઈ તેમને જરાયે મૂંઝાવા દેતાં ન હતાં.

એમની માતાતુલ્ય સેવાચાકરી જોઈને વૃદ્ધ આભારવશ થઈ બોલી ઊઠ્યા: ‘તમે મારી ચાકરી બહુ કરો છો, પ્રભુ! તમારે ત્યાં મહાભાગ્યશાળી દીકરાનો જન્મ થાઓ. આ મારો, બેટા દેવ! તને આશીર્વાદ છે.’

માતા દેવબાઈ પોતાનાં સાસુસસરાની પણ ખૂબ સેવા કરતાં હતાં. સાસુજી તો રાજી થઈ કહેતાં: ‘દેવ! તું તો અમારે ત્યાં દેવી જેવી છું. તારા જેવી ભક્તી વહુ કોઈને નહિ હોય. બેટા, તારું બધું સારું થશે.’

આવાં ભક્તિશીલ અને સેવાભાવી માતાપિતાને ત્યાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનો જન્મ થયો હતો.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનો જન્મ વવાણિયામાં સંવત ૧૯૨૪ના કારતક પૂર્ણિમાને શુભ દિને રવિવારે રાત્રે બે

વાગ્યે થયેા હતો.

જૈનોમાં કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો મહિમા અપૂર્વ છે. પૂર્ણિમા એ પૂર્ણતાસૂચક છે; આત્માનું પૂર્ણસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના ધ્યેયમાં પૂર્ણિમાનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. મહાન તીર્થાધિરાજ શ્રી સિદ્ધાચળની યાત્રા પાલીતાણામાં અનેક લાવિ જૈનો દૂર દૂર દેશથી આવીને લાવથી કરે છે. વળી ‘કળિકાળસર્વજ’નું બિરુદ ધરાવનારા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યજી મહારાજનો જન્મ પણ વિ. સં. ૧૧૪૫ (ઈ. સ. ૧૦૮૯)માં ગુર્જરેશ્વર કર્ણદેવના સમયમાં કાર્તિકી પૂર્ણિમાને પવિત્ર દિવસે જ થયેા હતો.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું હુલામણાનું નામ ‘લક્ષ્મીનંદન’ હતું. પાછળથી સંવત ૧૯૨૮માં આ હુલામણું નામ બદલીને ‘રાયચંદ’ પાડવામાં આવ્યું. આગળ જતાં તેઓ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

બાળપણના ધાર્મિક સંસ્કારો

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના દાદાજી શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હતા; જ્યારે શ્રીમદ્નાં માતૃશ્રી દેવબાઈ જૈન સંસ્કારો લાભ્યાં હતાં. વવાણિયાનાં બીજાં વણિક કુટુંબો પણ જૈન ધર્મને અનુસરતાં હતાં. આ બધા સંસ્કારોનું મિશ્રણ કોઈ અજબ રીતે ગંગા-ચમુનાના સંગમની પેઠે બાળમહાત્માના હૃદયમાં રેલાતું હતું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે બાવીસ વર્ષની વયે પોતાના બાળપણનું વર્ણન ‘સમુચ્ચય વચચર્યા’ નામના લેખમાં કર્યું છે. એમાં શ્રીમદ્ લખે છે :

‘મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં; તેમ જ જુદા જુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા; જેથી મને ભક્તિની સાથે તે અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી; અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી.

‘નિત્ય કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતો; વળતોવખત કથાઓ સાંભળતો; વારંવાર અવતાર સંબંધી ચમત્કારમાં

હું મોહ પામતો; અને તેને પરમાત્મા માનતો, જેથી તેને રહેવાનું સ્થળ જોવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. તેના સંપ્રદાયના મહાંત હોઈએ, સ્થળે સ્થળે ચમત્કારથી હરિકથા કરતા હોઈએ અને ત્યાગી હોઈએ તો કેવી મજ પડે? એ જ વિકલ્પના થયા કરતી; તેમ જ કોઈ વૈલવી ભૂમિકા જોતો કે સમર્થ વૈલવી થવાની ઇચ્છા થતી.

“પ્રવીણ-સાગર” નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો; તે વધારે સમજ્યો નહોતો; છતાં સ્ત્રી સંબંધી નાના પ્રકારનાં સુખમાં લીન હોઈએ અને નિરુપાધિપણે કથાકથન શ્રવણ કરતા હોઈએ, તો કેવી આનંદદાયક દશા, એ મારી તૃષ્ણા હતી.

‘ગુજરાતી ભાષાની વાચનમાળામાં જગત્કર્તા સંબંધી કેટલેક સ્થળે યોગ્ય કયો છે તે મને દૃઢ થઈ ગયો હતો; જેથી જૈન લોકો ભણી મારી ખડુ જુગુપ્સા હતી; ખનાવ્યા વગર કોઈ પદાર્થ અને નહિ, માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમ જ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જોવામાં આવતી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલિન લાગવાથી હું તેથી ખીતો હતો, એટલે કે તે મને પ્રિય નહોતી.

‘જન્મભૂમિકામાં જેટલા વાણિયાઓ રહે છે, તે બધાની કુલશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં, કાંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુને જ લગતી હતી; એથી મને તે લોકોનો જ પાનારો હતો. પહેલેથી સમર્થ શક્તિવાળો અને ગામનો નામાંકિત વિદ્યાર્થી લોકો મને ગણતા. તેથી મારી

પ્રશંસાને લીધે ચાહીને તેવા મંડળમાં બેસી મારી ચપળ શક્તિ દર્શાવવા હું પ્રયત્ન કરતો. કંઠીને માટે વારંવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા, છતાં હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો.

‘પણ હળવે હળવે મને તેમનાં “પ્રતિક્રમણસૂત્ર” ઇત્યાદિક પુસ્તકો વાંચવાં મળ્યાં, તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત્જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ; અને પેલામાં પણ રહી.

‘હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો. છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમ જ બીજા આચાર-વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા; અને જગત્કર્તાની શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તૂટી ગઈ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહિ. તે વેળા બાંધવા ન બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતું.’

આમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તેર વર્ષની વય સુધીમાં જૈનધર્મના રંગે પૂરેપૂરા રંગાઈ ગયા હતા. નાનપણથી જ વૈરાગ્યપ્રધાન એવું તેમનું ચિત્ત ભોગપ્રધાન વૈષ્ણવ સંપ્રદાય કરતાં ત્યાગપ્રધાન જૈનધર્મ તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાતું ગયું હતું. શ્રીમદ્ એ વિશે લખે છે :

‘જ્યાં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો હોય; લક્ષ્મીલીલાની શિક્ષા આપી હોય; રંગરાગ, ગુલતાન અને એશઆરામ કરવાનું તત્ત્વ બતાવ્યું હોય, ત્યાંથી આપણા આત્માની સત્ શાંતિ નથી. કારણ એ ધર્મમત ગણીએ તો આખો સંસાર ધર્મમતયુક્ત જ છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થનું ઘર એ જ યોજનાથી ભરપૂર હોય છે....તો પછી અધર્મસ્થાનક

કયું? (કોઈ) એમ કહે કે પેલાં ધર્મમંદિરમાં તો પ્રભુની ભક્તિ થઈ શકે છે, તો તેઓને માટે ખેદપૂર્વક આટલો જ ઉત્તર દેવાનો છે કે તે પરમાત્મતત્ત્વ અને તેની વૈરાગ્યમય ભક્તિ બાણતા નથી.’

જાતિરમરણ જ્ઞાન

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સાત વર્ષની ઉંમર બાળવયની રમતગમતોમાં કાઢી હતી. પરંતુ તે વખતે પણ એમનો ઝોક આત્મોત્તરિ તરફ જ સહજપણે રહેતો હતો. શ્રીમદ્ એ અંગે ‘સમુચ્ચય વયચર્યા’માં લખે છે :

‘એટલું મને તે વેળા માટે સ્મૃતિમાં છે કે વિચિત્ર કલ્પના—કલ્પનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર—મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમતગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની, સૂવા બેસવાની, બધી વિદેહી દશા હતી; છતાં હાડ ગરીબ* હતું. તે દશા હજુ સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત, તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહિ; એવી નિરપરાધી દશા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.’

* નમ્ર-કરુણાદ્ર

શ્રીમદ્ સાત વર્ષની વયના હતા, તે વખતે એક અતિમહત્વનો બનાવ બન્યો હતો. શ્રીમદે આ પ્રસંગ અંગે 'સમુચ્ચય વચચર્યા'માં કશો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેમ જ એ પછીનાં લખાણોમાં પણ એ વિશે વિશેષ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી નથી. તો પણ મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપમાં કે સીધો પ્રશ્ન પૂછનારને પોતાને જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન ક્યારે અને કેવા પ્રસંગે પ્રગટ થયું હતું એ વિશે તેમણે કહ્યું છે.

શ્રીમદે કલ્યાણજીભાઈને કહ્યું હતું: 'અમને આઠસો ભવનું જ્ઞાન છે.' જીમજીભાઈને શ્રીમદે પોતાના પૂર્વ ભવ સંબંધી સવિસ્તર કહેલું.

ભાઈ પદમશી ઠાકરશી કચ્છના વણિક સંવત ૧૯૪૨ થી શ્રીમદ્ના સમાગમમાં આવ્યા હતા. તેમણે એક વખત મુંબઈમાં ભૂલેશ્વર શાક મારકીટ પાસેના દિગંબર દેરાસરમાં શ્રીમદ્ને પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'આપને જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, તે વાજબી છે?'

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ઉત્તરમાં જણાવ્યું: 'હા, છે; તેને આધારે આમ કહેવાણું છે.'

પદમશીભાઈએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો: 'આપને જાતિસ્મરણુ જ્ઞાન કેટલી ઉંમરે અને કેવી રીતે થયું?'

એટલે પોતાના જીવનમાં બનેલા એ પ્રસંગને શ્રીમદે કહ્યો હતો:

શ્રીમદ્ તે વખતે સાત વર્ષની વયના હતા. વવાણિયામાં અમીચંદ નામના એક ગૃહસ્થ હતા. તે શ્રીમદ્ પર ખૂબ વહાલ રાખતા હતા. એક વખત અમીચંદને સર્પ

ડસ્થો, તેથી તે તત્કાળ ગુજરી ગયા.

આ વાત સાંભળતાં બાળક રાજચંદ્ર દાદાજી પાસે દોડી ગયા. ગુજરી જવું એટલે શું એનો ખ્યાલ તેમને નહોતો, એટલે તેમણે દાદાજીને પૂછ્યું: ‘દાદાજી, અમીચંદ ગુજરી ગયા કે?’

દાદાજીએ બાળકનો આવો સીધો સવાલ સાંભળીને વિચાર્યું કે, એ વાતની બાળકને ખબર પડશે તો ભય પામશે. એ કારણથી બાળકનું ધ્યાન બીજે દોરવા સારુ જમવા બેસવા કહ્યું અને બીજી આડીઅવળી વાતો કરવા માંડી.

પરંતુ બાળક રાજચંદ્રે ગુજરી જવા વિશે આ પહેલી જ વખત સાંભળેલું હોવાથી તે સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા તેમને થઈ હતી; એટલે ફરી ફરી એ જ પ્રશ્ન તેઓ કરતા રહ્યા. તેથી છેવટે થાકીને દાદાજીએ કહ્યું: ‘હા, એ વાત સાચી છે.’

રાજચંદ્ર જેવા બાળકને એટલાથી કાંઈ ઓછો સંતોષ થાય? તેમણે પૂછ્યું: ‘દાદાજી, ગુજરી જવું એટલે શું?’

દાદાજી કહે: ‘તેમાંથી જીવ નીકળી ગયો; અને હવે તે હાલી, ચાલી કે બોલી શકે નહિ; વળી ખાવું, પીવું કશું કરી શકે નહિ. માટે તેને તળાવ પાસેના મસાણામાં બાળી આવશે.’

પછી બાળક રાજચંદ્ર થોડી વાર ઘરમાં આમતેમ ફરી છાનામાના તળાવે ગયા.

ત્યાં પાળ ઉપરના બે શાખાવાળા આવળ ઉપર ચડી બેચું

તો ખરેખર, ચિતા ભડભડ સળગતી હતી! અને લોકો આસપાસ ફૂંડાણું વાળીને બેઠા હતા.

આમ એક પરિચિત અને સ્નેહાળ માણસને સળગાવી મુકાતો જોઈને તેમને ઘણું લાગી આવ્યું અને તેઓ ઘણા મૂંઝાઈ ગયા. તેમણે જોયું કે એમને બાળી મૂકનાર પણ એમના જ સગાસંબંધી તથા સમજણા લોકો હતા!

બાળક રાજચંદ્ર આ જોઈને વિચારવા લાગ્યા કે, આ બધું શું છે? આવા માણસને બાળી દેવો એ કેટલી કૂરતા? આવું શા માટે થયું?

આમ તેમના ચિત્તમાં એક ભારે મૂંઝવણ ઊભી થઈ અને તીવ્ર ગડમથલ જામી. તે વખતે જ અચાનક તેમના ચિત્ત ઉપરથી કાંઈક પડદો સરી ગયો અને તેમને જન્મ-જન્માંતરનું કાંઈક દર્શન થયું. પછી તેઓ થોડાક શાંત થયા.

આવો જ અનુભવ તેમને જૂનાગઢનો ગઢ જોવા ગયા હતા ત્યારે ફરી વાર થયો હતો અને ત્યારથી તેમને પુનર્જન્મ વિશે દઢ ખાતરી થઈ હતી.

આમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને સાત વર્ષની વયે એટલે કે સંવત ૧૯૩૧માં જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું અને વૈરાગ્ય વધવા લાગ્યો. એ ‘અપૂર્વ અનુસાર’નો ઉલ્લેખ તેમણે સં. ૧૯૫૩માં લખેલા એક કાવ્યમાં કર્યો છે :

‘ધન્ય રે દિવસ આ અહો,
જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;
દશ વર્ષે રે ધારા ઊલસી,
મટ્યો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે.

ઓગણીસસેં ને એકત્રીસે,
 આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે;
 ઓગણીસસેં ને બેંતાલીસે,
 અહ્ભુત વૈરાગ્યધાર રે.’

વળી એવો જ ભાવ દર્શાવતું ‘બીજું’ એક કાવ્ય
 સં. ૧૯૪૫માં લખેલું, એમાં શ્રીમદ્ જણાવે છે:

‘લઘુ વયથી અહ્ભુત થયો, તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ,
 એ જ સૂચવે એમ કે, ગતિ-આગતિ* કાં શોધ?
 જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કાંય,
 વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાંય?’

પરંતુ આ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન વિશે વધુ ચર્ચામાં
 તેઓ પછીથી મોટી ઉંમરે પણ ઊતરતા નહિ. અમુક વખતે
 કોઈ પરિચિત માણસો આગળ પોતાના એ અનુભવની
 તેવી કાંઈ વાત બોલાઈ ગઈ હોય, તો તે ઉપરથી ઘણા
 એ બાબત તેમને પૂછપરછ કરતા. તેમના પરિચયમાં
 આવેલા ભક્તોના શબ્દો ટાંકીએ તો, શ્રીમદે તેમને
 જાતે કહેલું કે પોતે મહાવીરસ્વામીના શિષ્ય હતા,
 અને અમુક પ્રકારનો પ્રમાદ કરવાથી તેમને આટલા
 ભવ — ૮૦૦ જેટલા ભવ — કરવા પડ્યા હતા.† પરંતુ
 એ વિશે તેમના સંબંધીઓ તરફથી ભારપૂર્વક પૂછવામાં
 આવતાં શ્રીમદ્ ‘એ બાબતનો મને અનુભવ છે.’ એટલું

* જીવનું આવવું અને જવું — એટલે કે પુનર્જન્મ.

† જુઓ પ્રકરણ ૧૧મું, નડિયાદમાં શ્રી મોતીલાલભાઈ સાથેનો
 પ્રસંગ; તેમ જ ઇડરના મહારાજ સાથેનો વાર્તાલાપ.

કહીને ચૂપ થઈ જતા અને તે વિશે નકામી કુતૂહલવૃત્તિને અટકાવવા પ્રયત્ન કરતા.

૨૬મા વર્ષમાં લખેલા એક પત્રમાં શ્રીમદે જણાવ્યું છે :

“પુનર્જન્મ છે, જરૂર છે, એ માટે હું અનુભવથી હા કહેવામાં અચલ છું.”—એ વાક્ય પૂર્વ ભવના કોઈ જોગનું સ્મરણ થતી વખતે સિદ્ધ થયેલું લખ્યું છે. જેણે પુનર્જન્માદિ ભાવ કર્યા છે, તે પદાર્થને કોઈ પ્રકારે જાણીને તે વાક્ય લખ્યું છે.’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહેતા કે, શાસ્ત્રોમાં ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા ઉપર અજ્ઞાન અને કર્મોનાં પડળ ફરી વળ્યાં છે, તેથી આત્મા પોતાની અનેક શક્તિઓ અને શુદ્ધ સ્વરૂપ ગુમાવી બેઠો છે. જેમ જેમ મનુષ્ય પોતાની એ મલિનતા દૂર કરતો જાય છે તેમ તેમ તેની તે શક્તિઓ પ્રગટ થતી જાય છે.

જે તત્ત્વ જાણવાની અને પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ ઘણી મોટી ઉંમરેય પણ લોકોમાં નથી જાગતી, તે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાની જે ધાલાવેલી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં ઘણી નાની ઉંમરથી જણાય છે, તે ઉપરના સિદ્ધાંતથી જ સમજી શકાય છે. બાવીસ વર્ષની વય સુધીમાં શ્રીમદ્ કઈ કઈ સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ ગયા એનું ચિત્રણ તેમણે ‘સમુદ્વચય વચચર્યા’માં સચોટ રીતે કર્યું છે એ અહીં વિચારવા યોગ્ય છે :

‘બાવીસ વર્ષની અલ્પ વયમાં મેં અનેક રંગ આત્મા સંબંધમાં, મન સંબંધમાં, વચન સંબંધમાં, તન સંબંધમાં

ને ધન સંબંધમાં દીઠા છે. નાના પ્રકારની સૃષ્ટિરચના, નાના પ્રકારનાં સંસારી મોભાં, અનંત દુઃખનું મૂળ, એ બધાંનો અનેક પ્રકારે મને અનુભવ થયો છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે, તે જાતિના અનેક વિચારો તે અલ્પ વયમાં મેં કરેલા છે. મહાન ચક્રવર્તીએ કરેલા તૃષ્ણાના વિચાર, અને એક નિઃસ્પૃહી મહાત્માએ કરેલા નિઃસ્પૃહાના વિચાર મેં કર્યા છે. અમરત્વની સિદ્ધિ અને ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ ખૂબ વિચારી છે. અલ્પ વયમાં મહત્ વિચારો કરી નાખ્યા છે; મહત્ વિચિત્રતાની પ્રાપ્તિ થઈ છે.’

પુનર્જન્મની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ વિના આટલી નાની વયે જીવનની આટલી વિપુલ વ્યાપકતા સંભવે નહિ. તદુપરાંત, સં. ૧૯૪૬ના ભાદરવા સુદ છઠના પત્રમાં શ્રીમદે રજૂ કરેલી વિચારણા પૂર્વભવના સ્મરણનું જ્ઞાન તેમને હતું એ વાતનું સમર્થન કરે છે :

‘અંતર્જ્ઞાનથી સ્મરણ કરતાં એવો કોઈ કાળ જણાતો નથી વા સાંભરતો નથી કે જે કાળમાં જે સમયમાં આ જીવે પરિભ્રમણ ન કર્યું હોય, સંકલ્પ-વિકલ્પનું રટણ ન કર્યું હોય; અને એ વડે ‘સમાધિ’ ન ભૂલ્યો હોય. નિરંતર એ સ્મરણ રહ્યા કરે છે, અને એ મહા વૈરાગ્યને આપે છે.

‘વળી સ્મરણ થાય છે કે, એ પરિભ્રમણ કેવળ સ્વચ્છંદથી કરતાં જીવને ઉદ્દાસીનતા કેમ ન આવી? ધીજી જીવો પરત્વે કોઈ કરતાં, માયા કરતાં, લોભ કરતાં કે

અન્યથા કરતાં તે માહું છે એમ યથાયોગ્ય કાં ન જાણ્યું? અર્થાત્ એમ જાણવું જોઈતું હતું છતાં ન જાણ્યું એ વળી ફરી પરિભ્રમણ કરવાનો વૈરાગ્ય આપે છે.

‘વળી સ્મરણ થાય છે કે જેના વિના એક પણ પણ હું જીવી નહિ શકું એવા કેટલાક પદાર્થો (સ્ત્રીઆદિક) તે અનંત વાર છોડતાં, તેનો વિયોગ થયાં અનંત કાળ પણ થઈ ગયો; તથાપિ તેના વિના જિવાયું એ કંઈ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. અર્થાત્ જે જે વેળા તેવો પ્રીતિભાવ કર્યો હતો તે તે વેળા તે કલ્પિત હતો. એવો પ્રીતિભાવ કાં થયો? એ ફરી ફરી વૈરાગ્ય આપે છે.

‘વળી જેનું મુખ કોઈ કાળે પણ નહિ જોઈ; જેને કોઈ કાળે હું ગ્રહણ નહિ જ કરું, તેને ઘેર પુત્રપણે, સ્ત્રીપણે, દાસપણે, દાસીપણે, નાના જંતુપણે શા માટે જન્મ્યો? અર્થાત્ એવા દ્રેષથી એવા રૂપે જન્મવું પડ્યું! અને તેમ કરવાની તો ઈચ્છા નહોતી! કહો એ સ્મરણ થતાં આ કલેશિત આત્મા પરત્વે જુગુપ્સા નહિ આવતી હોય? અર્થાત્ આવે છે.

‘વધારે શું કહેવું? જે જે પૂર્વના ભવાંતરે બ્રાંતિપણે ભ્રમણ કર્યું, તેનું સ્મરણ થતાં હવે કેમ જીવવું? એ ચિંતના થઈ પડી છે, ફરી ન જ જન્મવું અને ફરી એમ ન જ કરવું એવું દઢત્વ આત્મામાં પ્રકાશે છે. પણ કેટલીક નિરુપાયતા છે; ત્યાં કેમ કરવું?

‘જે દઢતા છે તે પૂર્ણ કરવી, જરૂર પૂર્ણ પડવી એ જ રટણ છે. પણ જે કંઈ આહું આવે છે, તે કોરે કરવું

પડે છે, અર્થાત્ ખસેડવું પડે છે અને તેમાં કાળ જાય છે. જીવન ચાલ્યું જાય છે. એને ન જવા દેવું. જ્યાં સુધી યથાયોગ્ય જય ન થાય ત્યાં સુધી, એમ દઢતા છે, તેનું કેમ કરવું?

‘કદાપિ કોઈ રીતે તેમાંનું કંઈ કરીએ તો તેવું સ્થાન ક્યાં છે કે જ્યાં જઈને રહીએ? અર્થાત્ તેવા સંતો ક્યાં છે કે જ્યાં જઈને એ દશામાં બેસી તેનું પોષણ પામીએ? ત્યારે હવે કેમ કરવું?’

‘ગમે તેમ હો, ગમે તેટલાં દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવનકાળ એક સમય માત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો, પણ એમ કરવું જ. ત્યાં સુધી હે જીવ! છૂટકો નથી.’

૧૭ વર્ષની વય પહેલાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે રચેલી ‘પુષ્પ-માળા’ વિશે મહાત્મા ગાંધીજીએ પંડિત સુખલાલજી સાથે વાતચીત કરતાં કહ્યું હતું: ‘અરે, એ “પુષ્પમાળા” તો પુનર્જન્મની સાક્ષી છે.’

વિદ્યાકાળમાં અદ્ભુત શક્તિઓનો આવિર્ભાવ

સાત વર્ષની વયના થયા બાદ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને શાળામાં કેળવણી લેવા બેસાડવામાં આવ્યા.

બાળક રાજચંદ્રની યાદશક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે એક જ વાર પાઠ વાંચી જવાથી તેમને એ તદ્દન યાદ રહી જતો. તેમણે પોતે જ ‘સમુચ્ચય વચચર્યા’માં જણાવ્યું છે એ પ્રમાણે ‘તે કાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું.....સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે આ ક્ષેત્રે હશે.’

શ્રીમદ્ની એ યાદશક્તિને કારણે સામાન્ય બાળકોની પેઠે તેમને ઘેર ફરી વાંચી જવાની કાંઈ જરૂર પડતી નહોતી. તેથી બહારથી બીજાને શ્રીમદ્ અભ્યાસમાં પ્રમાદી લાગતા. પરંતુ શાળામાં શિખવાડતી વખતે શિક્ષક પાઠ વાંચી જાય તેટલાથી જ તેમને ચાલી જતું; પછી ઘેર વાંચવાની જરૂર જ શી?

એ કારણથી એક માસ જેટલો સમય પણ થયો

નહિ, એટલામાં તો શ્રીમદે આંક પૂરા કર્યા અને બે વર્ષ જેટલી મુદતમાં સાતે ચોપડી પૂરી કરી! પરિણામે જે વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડીની શરૂઆત કરાવેલી તેને પોતે સાતે ચોપડીઓ પૂરી કરીને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી!

એટલી નાની ઉંમરથી જ રસિક વાતો અને કથાઓ જોડી કાઢી રસિક રીતે કહી બતાવવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. આઠ વર્ષની વયથી કવિતા રચવાની તેમણે શરૂઆત કરી હતી, ‘જે પાછળથી તપાસતાં સમાપ્ત હતી.’ તે વખતે તેમણે સામાન્ય રીતે મળી શકે તેવા કવિતાના બધા ગ્રંથો વાંચી કાઢ્યા હતા અને ઘણાખરા તેમને મોઢે થઈ ગયા હતા.

આઠમા વર્ષની ઉંમર દરમિયાન શ્રીમદે ૫,૦૦૦ કડીઓ રચેલી કહેવાય છે, નવ વર્ષની ઉંમરે તેમણે રામાયણ અને મહાભારત પદ્યમાં રચ્યાં હતાં.

પહેલેથી જ શ્રીમદ્ સ્વભાવે બહુ સરળ અને પ્રેમાળ હતા. શ્રીમદ્ ‘સમુચ્ચય વચચર્યા’માં જણાવે છે કે, ‘તે વેળા પ્રીતિ—સરળ વાત્સલ્યતા—મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો; સર્વમાં બ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં કેઈ પણ પ્રકારથી જુદાઈના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું*...ત્યાં સુધી મારાથી સ્વાભાવિક રીતે ભદ્રિકપણું જ

* શ્રીમદ્ને આ સ્વભાવ મોટપણે પણ કાયમ રહ્યો હતો.

એ બાબતમાં મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે:

‘તેઓ ઘણીવાર કહેતા કે, ‘ચોપાસથી કેઈ બરછીઓ ભોકે તે

સેવાયુ' હતું; હું માણસ જાતનો બહુ વિશ્વાસુ હતો. સ્વાભાવિક સૃષ્ટિરચના પર મને બહુ પ્રીતિ હતી.'

પોતાના શાળા બહારના અભ્યાસની બાબતમાં શ્રીમદ્ જણાવે છે: 'ત્યારે કેટલાક કાવ્યગ્રંથો મેં વાંચ્યા હતા, તેમ જ અનેક પ્રકારના યોગગ્રંથો —નાના—આડાઅવળા— મેં જોયા હતા; જે પ્રાયે હજુ સ્મૃતિમાં રહ્યા છે.'

આવો પ્રખર બુદ્ધિશાળી અને પ્રેમાળ વિદ્યાર્થી શિક્ષકો તેમ જ સહાધ્યાયીઓને પ્રિય થઈ પડ્યા વિના ન જ રહે. વર્ગમાં શિક્ષક તો બેસી જ રહેતા અને શ્રીમદ્ સાઠેય વિદ્યાર્થીઓનું લેસન લેતા.

વિદ્યાર્થીઓનો શ્રીમદ્ ઉપર કેટલો બધો પ્રેમ હતો એનું એક ઉદાહરણ જાણીતું છે. એક વખત કાંઈ કારણસર એક શિક્ષકે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને ઠપકો આપ્યો. એટલે બીજે દિવસે શ્રીમદ્ નિશાળે ન આવ્યા. આ બાબુ વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં શ્રીમદ્ને ન જોતાં તેમને ઘેર બધા ગયા અને તેમની સાથે દૂર ખેતરમાં ચાલ્યા ગયા.

શિક્ષક જ્યારે શાળામાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં એકપણ વિદ્યાર્થી ન મળે! એનું કારણ વિચારતાં શિક્ષકને લાગ્યું

સહી શકું, પણ જગતમાં જે જૂઠું, પાખંડ, અત્યાચાર ચાલી રહ્યાં છે, ધર્મને નામે જે અધર્મ વર્તી રહ્યો છે, તેની બરછી સહન થઈ શકતી નથી!' અત્યાચારોથી ભક્ષણી રહેલા તેમને મેં ધણીવાર જોયા છે. તેમને આખું જગત પોતાના સગા જેવું હતું. આપણા ભાઈ કે બહેનને મરતાં જોઈને જે ક્લેશ આપણને થાય છે, તેટલો ક્લેશ તેમને જગતમાં દુઃખને, મરણને જોઈને થતો.'

કે, રાયચંદલાઈને ગઈ કાલે ઠપકો આપ્યો હતો તેથી બધા તેમની પાસે હશે. તપાસ કરતાં બધા વિદ્યાર્થીઓ ખેતરમાં ગયા છે એમ જાણી શિક્ષક ત્યાં ગયા અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને સમજાવી નિશાળમાં પાછા લઈ આવ્યા.

નાનપણથી જ શ્રીમદ્માં નવું જાણવાની, નવું સાંભળવાની અને નવું શીખવાની તથા તેના ઉપર મનન-ચિંતન કરવાની ભારે ટેવ હતી.

દશમે વર્ષે તે તેઓ ઘણા વિષયો ઉપર છટાદાર રસિક ભાષણો આપતા.

અગિયાર વર્ષની વયથી તેમણે ચોપાનિયામાં લેખ લખવા માંડ્યા હતા; અને ઇનામી નિબંધો લખી યોગ્ય ઇનામો પણ મેળવ્યાં હતાં. તે જ વર્ષે સ્ત્રીકેળવણીની ઉપયોગિતા વિશે પણ એક નિબંધ તેમણે લખ્યો હતો.

બાર વર્ષની વયે ત્રણ દિવસમાં તેમણે ઘડિયાળ ઉપર ત્રણસો કડીઓ લખી કાઢી હતી.

તેર વર્ષની ઉંમરે શ્રીમદ્ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા રાજકોટ ગયા. અંગ્રેજી અભ્યાસ તેમણે કેટલા વખત સુધી તથા ક્યાં સુધી કર્યો તેની કાંઈ માહિતી મળી શકતી નથી. પરંતુ રરમા વર્ષમાં લખેલા એક પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું છે :

“શિશુવયમાંથી જ એ* વૃત્તિ ઊગવાથી કોઈ પ્રકારનો

* વિવેક-વૈરાગ્ય

પરભાષાભ્યાસ ન થઈ શક્યો....અને તે ન થઈ શક્યો તેને માટે કંઈ ખીજી વિચારણા નથી. એથી આત્મા અધિક વિકલ્પી થાત. અને વિકલ્પાદિક કલેશનો તો નાશ જ કરવો ઈચ્છ્યો હતો. એટલે જે થયું તે કલ્યાણકારક જ.’

આ સમય દરમ્યાન એક વખતે કચ્છના દીવાન મણિભાઈ જશભાઈએ શ્રીમદ્ને કચ્છ તરફ આવવા વિનંતી કરી હતી. એટલે તેઓ કચ્છ ગયા હતા. ત્યાં ધર્મ સંબંધી સારું ભાષણ કર્યું હતું. એ સાંભળીને કચ્છના લોકો પ્રશંસા કરતા કહેવા લાગ્યા કે, આ છોકરો મહાપ્રતાપી યશવાળો થશે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અક્ષર એટલા છટાદાર હતા કે કચ્છના દરબારને ઉતારે તેમને લખવા બોલાવવામાં આવતા અને તેઓ ત્યાં જતા પણ ખરા.

શ્રીમદ્ દશ વર્ષના હતા ત્યારે અનેલો એક પ્રસંગ તેમની ભારે સહનશક્તિનો પુરાવો આપે છે. શ્રીમદ્ના દાદાજી ૯૮ વર્ષની વયે ગુજરી ગયા. પંચાણદાદા ગુજરી ગયા ત્યારે શ્રીમદ્ દશ વરસના હતા.

સ્મશાને જતાં શ્રીમદ્ને નનામીના મોઢા આગળ ચાલીને દોણી (અગ્નિ) ઉપાડી હતી. પગમાં તેમણે કાંઈ પહેર્યું ન હતું. તે વખતે પગમાં પહેરવાનો રિવાજ ન હતો.

રસ્તે ચાલતાં શ્રીમદ્ને પગમાં લાંબી શૂળ લોંકાઈ ગઈ પણ તેમણે એ વેદના તરફ લક્ષ જ ન આપ્યું.

અગ્નિસંસ્કાર પૂરો થયા પછી બધા માણસો ઘેર

પાછા ફર્યા.

માતા દેવબાઈએ જોયું કે, શ્રીમદ્ લચકાતા લચકાતા આવી રહ્યા છે; એટલે માતાજીએ પૂછ્યું: ‘ભાઈ, પગમાં શું વાગ્યું છે? કેમ આમ પગ લચકાય છે?’

માતાજીએ પગની પાની જોઈ તો પાનીમાં આવળને લાંબો કાંટો ભોંકાઈ ગયેલો હતો! એ જોઈને માતાજીએ પૂછ્યું: ‘ભાઈ, ક્યાંથી શૂળ લાગી?’

શ્રીમદે કહ્યું: ‘મા, અહીંથી સ્મશાને જતાં રસ્તામાં વાગી.’

માતાજી બોલી ઊઠ્યાં: ‘ભાઈ, ત્યાં કોઈને કેમ વાત કરી નહિ ને શૂળ કઢાવી નહિ? અહીં સુધી આ પીડા કેમ ખમાણી?’

શ્રીમદ્ મૈાન જ રહ્યા.

તેર વર્ષની વયથી શ્રીમદે નિયમથી ખાનગીમાં નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો અને પંદર વર્ષની વય સુધીમાં ઘણા વિષયો સંબંધી વિચક્ષણ જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

તેર વર્ષ પૂરાં થયા બાદ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પિતાની દુકાને બેસવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં પણ તેમણે ગમે તેમ રમતમાં કે બીજા પ્રપંચોમાં વખત ગાળવાને બદલે પોતાનું વાચન-મનન ચાલુ જ રાખ્યું. શ્રીમદ્ પોતે જ એ વિશે લખે છે:

‘દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલહેર કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, રામ ઈત્યાદિનાં ચરિત્રો ઉપર કવિતાઓ

રચી છે....છતાં કોઈને મેં ઓછો અધિકો ભાવ કહ્યો નથી કે કોઈને મેં ઓછું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે.’

આમ આટલી નાની ઉંમરે પણ વ્યવહારમાં નીતિધર્મ ઉપર ભાર મૂકવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ તેમનામાં હતી તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

મોટેરા જેવી સમજશક્તિ

શ્રીમદ્ દશ વર્ષની વયના હતા તે વેળાએ એક વાર તેઓ મોરળી ગયા હતા. ત્યાંથી પોતાના મોસાળમાં રાજકોટ જવાનો વિચાર હતો. તેથી મોરળીના ભાઈઓએ કોઈ સારા સાથની તપાસ કરવા માંડી. તે વખતે મોરળીના ન્યાયાધીશ ધારસીભાઈ રાજકોટ જવાના છે એવી માહિતી મળી. એટલે તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે, 'તમે આ રાયચંદભાઈને રાજકોટ સંગાથે તેડી જશો? રાજકોટ તેમના મોસાળે તે જવાના છે.'

ધારસીભાઈએ હા પાડી અને તે એમને પોતાની સાથે રાજકોટ તેડી ગયા.

રાજકોટ જતાં રસ્તે ધારસીભાઈએ શ્રીમદ્ સાથે વાતચીત કરી. શ્રીમદ્ની મનનીય વાતો સાંભળીને તેમને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું કે, આટલી લગભગ દશ વર્ષની વયમાં આ છોકરો કેવો હોશિયાર છે! મોટી ઉંમરના માણસો પણ જે વાતો ન કરી શકે તેવી ખુદ્ધિની વાતો સાંભળીને ધારસીભાઈને થયું કે, શી આ નાનકડા છોકરાની ખુદ્ધિ

છે! તેમના ગુણુથી આકર્ષાઈને ધારસીલાઈ જોડ્યાઃ
‘રાયચંદ્રલાઈ, રાજકોટમાં અમારી સાથે જ તમે રહેજો.’

શ્રીમદ્ કહેઃ ‘ના, મારા મોસાળે રહીશ.’

ધારસીલાઈએ ઘણો ઘણો આગ્રહ કર્યો, ત્યારે
શ્રીમદે કહ્યુંઃ ‘તમારે ત્યાં આવતો જઈશ, પણ રહેવાનું
તો મોસાળમાં જ થશે.’

શ્રીમદ્ રાજકોટ પહોંચ્યા એટલે મોસાળમાં ગયા.
ત્યાં મામાએ પૂછ્યુંઃ ‘તમે કોની સાથે આવ્યા?’

શ્રીમદ્ કહેઃ ‘ધારસીલાઈ સાથે આવ્યો છું.’

બંને મામાએ જાણ્યું કે ધારસીલાઈ અત્રે આવ્યા
છે. એટલે એ બંને જણા મળીને તેમને ઠેકાણે પાડી
દેવા માટેની પ્રપંચની વાતો માંહોમાંહે કરવા લાગ્યા.

જમતાં જમતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આ સાંભળ્યું,
તેથી તેમણે અનુમાન કર્યું કે, ‘આ બંને લાઈઓને
ધારસીલાઈ સાથે અણબનાવ હોવો જોઈએ અને તેથી
તેઓ બંને એમને મારી નાખવાનો પ્રપંચ ગોઠવે છે, તો
મારે તેમને ત્યાં જઈ આ મોટો ઉપકાર કરવાનો અવસર
ચૂકવો નહિ. તેમને ચેતાવી દેવા જોઈએ.’ આવો વિચાર
કરીને જમ્યા પછી શ્રીમદ્ ધારસીલાઈને ત્યાં ઝડપથી ગયા.

શ્રીમદે ધારસીલાઈને પૂછ્યુંઃ ‘ધારસીલાઈ, તમારે
મારા મામાઓ સાથે કંઈ સંબંધ છે?’

ધારસીલાઈએ સામે પૂછ્યુંઃ ‘કેમ?’

શ્રીમદ્ કહેઃ ‘હું પૂછું છું.’

ત્યારે ધારસીલાઈએ કહ્યુંઃ ‘સગપણ-સંબંધ નથી,

પણ રાજ સંબંધી ખટપટ ચાલે છે.’

શ્રીમદ્ બોલ્યા: ‘તેમ છે, તો તમારે સાવચેતીમાં રહેવું. કેમ કે તમારે માટે તેઓ ઉપાય શોધતા હતા. લાગ ફાવે તો ઠેકાણે કરી દેવાની વાત કરતા હતા. માટે તે વિશે પ્રમાદી ન થવું.’

ધારસીભાઈએ નવાઈ પામીને પૂછ્યું: ‘પણ તમે એ કેમ જાણ્યું કે મારે માટે તેઓ આમ કરવા ધારે છે?’

શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો: ‘હું જન્મતો હતો ત્યારે ખહાર હું સાંભળું તેટલા મોટા સાદે તેઓ વાતો કરતા હતા અને હું કોની સાથે આવ્યો તે તેમણે મને પૂછ્યું ત્યારે મેં તમારું નામ આપ્યું હતું. તે ઉપરથી તેમણે તે પ્રસંગે વાત ઉપાડી હતી.’

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: ‘પણ તમારા દેખતાં તેવી વાતો તે કેમ કરે?’

શ્રીમદ્ કહે: ‘આ નાનો બાળ છે; આને એ બાબતની શી સમજણ પડવાની છે? એમ જાણી તે વાતો કરતા હતા. એટલે તમને કહેવા—ચેતવવા માટે આવ્યો છું.’

ધારસીભાઈના મનમાં થયું કે, અહો! આ બાળકમાં કેટલી ઉપકારબુદ્ધિ! મોટા માણસને પણ ન સૂઝે તેવો મહાઉપકાર આ બાળક કરે છે! સારું થયું કે હું એમને તેડી લાવ્યો. ધન્ય છે આ બાળ મહાત્માને! ધન્ય મારાં ભાગ્ય કે એમનો મને સંગ થયો! એમ વિચારી તે ઘણો આનંદ પામ્યા.

એ જ અરસામાં એવું બન્યું કે, કચ્છ-કોડાયના રહીશ શા. હેમરાજભાઈ તથા નલિયાના રહીશ શા. માલસીભાઈ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને મળવા વવાણિયા જવા નીકળ્યા. તેઓએ સાંભળ્યું હતું કે વવાણિયા નિવાસી કવિરાજ રાયચંદ્રભાઈ મહા બુદ્ધિશાળી છે. એમની ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ આ બંને ભાઈઓ સાંઠણી ઉપર સવાર થઈ વવાણિયા તરફ રવાના થયા. વવાણિયામાં તપાસ કરતાં જણાયું કે તેઓ તો મોરળી ગયા છે. એટલે એ બંને ભાઈઓ મોરળી તરફ રવાના થયા. ત્યાં એવા સમાચાર મળ્યા કે, રાયચંદ્રભાઈ એમને મોસાળ રાજકોટ ગયા છે. એટલે તેઓ મોરળીથી રાજકોટ તરફ ઊપડ્યા.

આ તરફ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જ્ઞાન નિર્મળ હોવાથી તેમને જ્ઞાનમાં જણાયું કે જે કચ્છી ભાઈઓ સાંઠણી ઉપર બેસી તેમને મળવા આવી રહ્યા છે. એટલે શ્રીમદ્ ધારસીભાઈ પાસે ગયા અને બોલ્યા: ‘જે જણ કચ્છથી આવનાર છે. તેમનો ઉતારો તમારે ત્યાં રાખશો?’

ધારસીભાઈએ કહ્યું: ‘હા, ખુશીથી મારે ત્યાં તેમનો ઉતારો રાખજો. હું તેમને માટે બધો બંદોબસ્ત કરીશ.’

એટલે એ બાબતમાં નિશ્ચિત થઈ શ્રીમદ્ એ ભાઈઓના આવવાના માર્ગ તરફ સામા ગયા..

એ બંને ભાઈઓ નજીક આવ્યા, એટલે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે તેમને નામ દઈને બોલાવ્યા: ‘કેમ હેમરાજભાઈ? કેમ માલસીભાઈ?’

આ સાંભળીને એ બંને જણા વિચારમાં પડી ગયા

કે, આપણાં નામ તેઓ કયાંથી જાણે છે? કોઈને આપણે આગળથી ખબર તો આપી નથી! આ તો ભારે અફ્સુત કહેવાય! આમ બંનેએ નવાઈ પામીને પૂછ્યું: ‘તમે કેમ જાણ્યું કે અમે અત્યારે આ જ માર્ગે આવીએ છીએ?’

શ્રીમદ્ કહે: ‘આત્માની અનંત શક્તિઓ છે, તે વડે અમે જાણીએ છીએ.’

એ ભાઈઓ આ સાંભળીને મનમાં સમજી ગયા કે, આપણે એમને મળીને એમની સાથે વાતચીત કરીને એમને વધુ અભ્યાસાર્થે કાશીએ મોકલવાની ઈચ્છા કરીને આવ્યા છીએ ખરા, પણ આવી અજબ શક્તિવાળા નિર્મળ આત્માને શું ભણવાનું બાકી હશે? તોયે એમને વિનંતી કરી જોવી તો ખરી.

જમી રહ્યા પછી કચ્છના એ ભાઈઓએ ધારસીભાઈને કહ્યું: ‘અમારે રાયચંદભાઈ સાથે ખાનગી વાત કરવી છે, તો એવું એકાંત સ્થળ અમને અહીં મળશે?’

ધારસીભાઈએ એવું સ્થાન બતાવ્યું. ત્યાં એકાંતમાં તેઓ શ્રીમદ્ની સાથે બેઠા અને વાતચીત કરવા લાગ્યા.

શ્રીમદ્ની વાતચીત સાંભળીને એમનામાં રહેલી અફ્સુત શક્તિઓનો તેઓને પરિચય થયો. એટલે ભાઈઓને પાછું મનમાં થયું કે, એમને કાશીએ શું લઈ જવા? છતાં જે માટે આવ્યા છીએ તે માટે પ્રયત્ન તો કરી જોવો. પછી જે થવાનું હશે તે થશે. આપણે તો સ્પષ્ટ હેતુ કહી બતાવવો.

એમ વિચારીને એ ભાઈઓએ પોતાના મનનો વિચાર

શ્રીમદ્ આગળ રજૂ કર્યો: ‘આપને લણાવવા માટે કાશી લઈ જવા માટેની વિનંતી કરવા અમે ખાસ આવ્યા છીએ. માટે આપ કાશી ચાલો. આપને માટે ખાવાપીવાની, રહેવાકરવાની બધી સગવડ અમે કરી આપીશું. માટે આપ અમારી સાથે ચાલો તો મોટો ઉપકાર થાય.’ આમ અનેક લાલચો વગેરે આપવા માટે એ લોકોએ પ્રયત્ન કરી જોયો.

પરંતુ શ્રીમદે ના પાડી અને જણાવ્યું કે, ‘અમારાથી આવવાનું નહિ બને.’

એટલે એ ભાઈઓ સમજી ગયા કે, પ્રથમથી જ અનુમાન કરેલું કે આપણી ધારણા પાર પડે તેમ નથી અને એમ જ બન્યું. તેઓ તો ભણેલા જ છે; કાશી જઈ તેમને કંઈ વિશેષ શીખવું પડે એમ નથી.

પછી ધારસીભાઈ પાસે એ બંને ભાઈઓ ગયા. એટલે ધારસીભાઈ એ કહ્યું: ‘રાયચંદભાઈ સાથે થયેલી વાતચીત મને કહેવા લાયક હોય તો કહો.’

હેમરાજભાઈ બોલ્યા: ‘છુપાવવા જેવી કોઈ પણ વાત નથી. પણ અમારી જે ધારણા હતી તે પાર ન પડી!’

ધારસીભાઈ એ પૂછ્યું: ‘કેમ પાર ન પડી?’

તેના ઉત્તરમાં આખો પ્રસંગ તેમણે કહી સંભળાવ્યો અને જણાવ્યું: ‘અમે પહેલાંથી જાણ કરી નહોતી તો પણ પોતાની મેળે તેઓ સામા આવ્યા, અમને અમારાં નામથી બોલાવ્યા, અહીં બધી તૈયારી કરાવી. આ તો કોઈ આશ્ચર્યકારી મહાપુરુષ છે!’

એ સાંભળીને ધારસીભાઈને આનંદ સહિત આશ્ચર્ય

થયું. તેમને પણ પ્રથમ તો એવું લાગ્યું હતું કે રાયચંદલાઈ ભૂલ કરે છે. આટલી બધી સગવડ કરી આપવા આ લોકો સામેથી તૈયાર થયા છે છતાં હા કેમ કહેતા નથી? તેમણે કાશી ભણવા જવું જોઈ એ. પણ પાછળની હકીકત જાણીને સમજાયું કે જે વ્યક્તિ આટલી નાની ઉંમરમાં આવી અજબ શક્તિ ધરાવે છે તેને ભણવું પણ શું હોય? વળી એમની ગંભીરતા પણ કેટલી છે કે સાગરની પેઠે બધું સમાવી શકે છે, લગાર માત્ર પણ છલકાતા નથી.

આમ ધારસીલાઈ જેવા મોટા ન્યાયાધીશને શ્રીમદ્દના જ્ઞાનાદિ ગુણની મહત્તા યથાર્થ ભાસી, તેથી 'ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષુ, ન ચ લિઙ્ગં ન ચ વયઃ।' એ ન્યાયે પ્રથમ ધારસીલાઈ શ્રીમદ્દને પોતાની જોડે ગાદી પર બેસાડતા એને બદલે જ્યારથી તેઓ મહાપુરુષ છે એમ લાગ્યું ત્યારથી શ્રીમદ્દને ગાદીતક્રિયે તે બેસાડતા અને પોતે એમની સામે નીચે બેસતા. આમ પૂજ્યભાવ ધારણ કરી તે વિનય સાચવતા. અને આગળ જતાં જેમ જેમ શ્રીમદ્ સાથેનો સત્સમાગમ વધતો ગયો, તેમ તેમ એમનું વિશેષ માહાત્મ્ય તેમને સમજવા લાગ્યું અને તેમણે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને પરમકૃપાળુ સદ્ગુરુ તરીકે માની તેમનું શરણ સ્વીકાર્યું.

પછી શ્રીમદ્દને વવાણિયા પાછા જવા વિચાર થયો, ત્યારે તેમને સારુ મોસાળમાંથી મીઠાઈનો એક ડબ્બો ભાતા માટે ભરી આપ્યો હતો. તે લઈને તથા બધાની રબ્બ લઈને શ્રીમદ્ વવાણિયા જવા નીકળ્યા. ધારસીલાઈને પણ મળીને તેમની રબ્બ લીધી હતી.

પરંતુ તે વખતે શ્રીમદ્ પાસે ગાડીભાડાના પૈસા નહોતા. તેથી તેમણે એ ભાતું એક કંદોઈ ને ત્યાં વેચીને ભાડા જેટલા પૈસા મેળવ્યા. પણ ધારસીભાઈ સાથે આટલું બધું ઓળખાણ થયું હતું છતાં કાંઈ પણ માગણી ન કરી કે ઉછીના પૈસા પણ ન માગ્યા. આટલી નાની વય હોવા છતાં સમગ્ર ગૃહસ્થની માફક એમનામાં સમજશક્તિ હતી કે:

‘મર જઈ માગું નહિ, અપને તનકે કાજ;

પરમારથકે કારણ માગું, ના મૈં સમગું લાજ.’

કચ્છના ભાઈઓની સગવડ યથાયોગ્ય થાય તે માટે ધારસીભાઈ ને શ્રીમદે વિનંતી કરી અને તે લોકોની આગતા-સ્વાગતા સાચવી, પરંતુ પોતાને થોડા ભાડાના પૈસા જોઈતા હતા તોપણ એ માટે હાથ લાંબો કરી તેમણે દીનતા દાખવી નહિ.

અવધાન-શક્તિ

સંવત ૧૯૪૦ના અરસામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં બીજી એક અદ્ભુત શક્તિનું દર્શન થાય છે.

વવાણિયા ગામ નાનું હોવાથી એમનું મન પ્રવાસ તરફ રહ્યા કરતું હતું. વળી વવાણિયામાં સુગ્, વિદ્વાન મનુષ્યોનો સહવાસ પણ થોડો મળતો હોવાથી બીજે ક્યાંક બહાર જવા તરફ એમની વૃત્તિ રહ્યા કરતી હતી. સં. ૧૯૪૦ના અરસામાં શ્રીમદ્ મોરબી ગયા હતા.

મોરબીમાં તે વખતે શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર ભટ્ટ અષ્ટાવધાનના પ્રયોગો જાહેરમાં કરી ખતાવતા. અષ્ટાવધાન એટલે આઠ જુદી જુદી ખાખતો તરફ એકીવખતે લક્ષ રાખી ભૂલ વગર આઠ ક્રિયાઓ કરી ખતાવવી.

એ જ અરસામાં મુંબઈમાં ગટ્ટલાલજી મહારાજ પણ અષ્ટાવધાનના પ્રયોગો કરતા હતા.

આ વખતે જાણુવા પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં એ જ પુરુષો આવી ચમત્કારી શક્તિવાળા ગણાતા હતા.

શ્રીમદ્ મોરબીમાં આવ્યા હતા તે અરસામાં

જૈનોના ઉપાશ્રયમાં શાસ્ત્રી શંકરલાલનાં અષ્ટાવધાન થયાં. વણિકભૂષણ કવિરાજ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા શ્રીમદ્ને પણ અષ્ટાવધાનોનું નિરીક્ષણ કરવા આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું.

શ્રીમદ્ની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત તો હતી જ. એટલે તેમણે અષ્ટાવધાન જોયાં કે તરત શીખી લીધાં.

ખીજે દિવસે વસંતબાગમાં પ્રથમ ખાનગીમાં મિત્ર-મંડળ સમક્ષ નવા નવા વિષયો લઈ અવધાન કરી બતાવ્યાં. ત્યાર પછી જે હજાર પ્રેક્ષકો સમક્ષ બાર અવધાન કરી બતાવ્યાં!

એ સમય દરમ્યાન મુંબઈના શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી-ભાઈ મોરખીમાં આવ્યા હતા. તેમને હાઈસ્કૂલમાં મોટી સલાહરીને શ્રીમદ્ને બાર અવધાન કરી બતાવ્યાં. તેમની આવી અદ્ભુત શક્તિ જોઈને શેઠ લક્ષ્મીદાસે કહ્યું: ‘આ વખતે હિંદ ખાતે તો આ એક જ પુરુષ આટલી શક્તિવાળા છે.’ તે પ્રસંગે શ્રીમદ્ને સારું એવું ઈનામ પણ આપવામાં આવ્યું હતું.

ત્યાર બાદ શ્રીમદ્ પોતાના અંગત કામ અંગે જામનગર ગયા હતા. ત્યાં તેમણે વિદ્વાનોની જે સલાહઓમાં અનુક્રમે બાર અને સોળ અવધાનો કરી બતાવ્યાં. બધા પ્રેક્ષકો મુગ્ધ બની ગયા. અહીં તેમને ‘હિંદના હીરા’ તરીકેનું ખિરુદ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. તે વખતે જામનગરમાં જે વિદ્વાનો આઠદશ વર્ષથી અવધાનો કરવા માટે તનતોડ મથામણ કરતા હતા,

પણ સફળ થતા નહોતા. તેથી ત્યાંના વિક્રાનોને સોળ અવધાનો કરનારા શ્રીમદ્ પ્રત્યે બહુમાન અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયાં હતાં.

ત્યાર બાદ વઢવાણના પ્રદર્શનમાં શ્રીમદે કર્નલ એચ. એલ. નટ સાહેબ અને બીજા રાજ-રજવાડા તથા મિત્રમંડળ વગેરે મળી આશરે બે હજાર પ્રેક્ષકોની સમક્ષ સોળ અવધાનો કરી બતાવ્યાં હતાં. એ જોઈને આખી સભા આનંદ આનંદમય થઈ ગઈ હતી. સઘળા સભાજનોના મુખમાંથી શ્રીમદ્ની અદ્ભુત શક્તિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા વ્યક્ત થતી હતી. ઉપરાઉપરી પ્રશંસાનાં વ્યાખ્યાનો થતાં જતાં હતાં. ‘ગુજરાતી’, ‘મુંબઈ સમાચાર’, ‘લોકમિત્ર’, ‘ન્યાયદર્શક’ વગેરે છાપાંઓમાં પણ શ્રીમદ્નાં યશોગાન થવા લાગ્યાં.

પછી એક વાર શ્રીમદ્ બોટાદ ગયા હતા. ત્યાં તેમણે બાવન અવધાન કાંઈ પણ ખાસ પરિશ્રમ કે પૂર્વતૈયારી વિના જ કરી બતાવ્યાં! આમ સોળ અવધાન ઉપરથી એકદમ બાવન અવધાન સહજપણે શ્રીમદે કરી બતાવ્યાં એ પરથી તેમની અત્યંત અદ્ભુત શક્તિનો કોઈને પણ ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી.

એ બાવન અવધાનોનો થોડોઘણો ખ્યાલ નીચેની હકીકત પરથી આવશે.

૧. ત્રણ જણ સાથે ચોપાટે રમ્યા જવું. ૧
૨. ત્રણ જણ સાથે ગંજીકે રમ્યા જવું. ૧
૩. એક જણ સાથે શેતરંજ રમ્યા જવું. ૧

૪. ઝાલરના પડતા ટકોરા ગણતા જવું. ૧
૫. સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, મનમાં ગણ્યા જવું. ૪
૬. માળાના પારામાં લક્ષ આપી ગણતરી કરવી. ૧
૭. આઠેક નવી સમસ્યાઓ પૂર્ણ કરવી. ૮
૮. સોળ નવા સૂચવેલા વિષયો ઉપર મધ્યસ્થોએ માગેલા વૃત્તમાં કવિતા રચતા જવું. ૧૬
૯. ગ્રીક, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, અરબી, લેટિન, ઉર્દૂ, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, મરુ, જાડેજી આદિ કોઈ પણ સોળ ભાષાઓના ચારસો અનુક્રમ વિહીન શબ્દો પાછા કરતાં, કર્મના અનુક્રમ સહિત કહી આપવા અને વચ્ચે બીજાં કામ પણ કર્યું જવાં. ૧૬
૧૦. વિદ્યાર્થીને સમજાવવો. ૧
૧૧. કેટલાક અલંકારના વિચાર. ૨

—
૫૨

એમ બાવન કામની શરૂઆત એક સાથે કરવી, એક કામનો કંઈકે ભાગ કરી, બીજા કામનો કંઈકે ભાગ કરવો, પછી ત્રીજાનો, પછી ચોથાનો....વળી પાછા પહેલા કામ ઉપર આવવું....એમ સઘળાં બાવન કામ પૂર્ણ થતાં સુધી કર્યાં કરવાં; લખવું નહિ કે ફરી પૂછવું નહિ.

ભાષાના અનુક્રમવિહીન શબ્દોને અનુક્રમ સહિત શી રીતે દર્શાવવામાં આવતા એનાં બેએક ઉદાહરણ

જોઈ એ :

સંસ્કૃતનું અનુક્રમવિહીન સ્વરૂપ

સ્તિ	ક્તો	ળ્ણા	સ્વ	સ્વ	ર્ગં	સ્તિ	ક્ત:	તૃ	ક્ષ	બ
હિ	વિ	યો	વિ	વા	કો	ષ	નુ	ર	રો	કો
ઘો	યા	કો	મુ	ષ	ગી	ક:	રા	વા	વિ	પ
મ	કિ	ય:	દં	દ્વો	યે	વિ	ન	હ:	ર	દે

શ્રીમદે અનુક્રમસહિત કહેલો શ્લોક

બદ્ધો હિ કો યો વિષયાનુરાગી
 કો વા વિમુક્તો વિષયે વિરક્ત: ।
 કો વાસ્તિ ઘોરો નરક: સ્વદેહ:
 તૃળ્ણાક્ષય: સ્વર્ગપદં કિમસ્તિ ॥

ગુજરાતીનું અનુક્રમવિહીન સ્વરૂપ

ત	ત્નો	ષ્ટિ	ના	આ	જી	આ	સ	થા
શો	જે	પ	દ	એ	ય	જો	થી	છે
ર	સુ	ને	લિ	ઈ	નં	હ	વાં	છે

શ્રીમદે ગુજરાતી વાક્ય કહી ખતાવ્યું હતું તે:
 ‘આપના જેવાં રત્નોથી હજી સૃષ્ટિ સુશોભિત છે,
 એ જોઈને આનંદ થાય છે.’

પછી સં. ૧૯૪૩ માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની મુંબઈમાં સ્થિતિ હતી. ત્યાં તેમણે શતાવધાન—સો અવધાન— કરવાની પોતાની અતિઅદ્ભુત શક્તિનો પરિચય ફરામજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તેમ જ અન્ય સ્થળોએ કરાવ્યો હતો.

શ્રીમદ્ની સો અવધાનો કરવાની શક્તિથી બધા લોકો મુગ્ધ બની ગયા હતા. તેમને સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો અને ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’નું માનવંતું બિરુદ આપવામાં આવ્યું હતું. ઠેરઠેર એમની મુક્તકંઠે પ્રશંસા થવા લાગી. ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’, ‘પાયોનિયર’ વગેરે અગ્રગણ્ય છાપાંઓએ શ્રીમદ્નાં ભારોભાર ગુણગાન ગાયાં.

ઓગણીસ વર્ષની વયના એક તેજસ્વી યુવાનની આવી અદ્ભુત માનસિક શક્તિ જોઈને ડૉ. પિટરસન આદિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. મુંબઈની હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સર ચાલ્સ સારજન્ટે તો શ્રીમદ્ને યુરોપમાં જઈને તેમની આ અબ્બયબીલરી શક્તિના પ્રયોગો બતાવવાનું આગ્રહભર્યું સૂચન પણ કર્યું. પરંતુ શ્રીમદ્ એમ કરવા તત્પર થયા નહિ, કારણ કે તેમણે વિચાર્યું કે યુરોપમાં પોતે જૈનધર્માનુસાર રહી શકે નહિ.

અવધાન ઉપરાંત શ્રીમદ્ અલૌકિક સ્પર્શેન્દ્રિયશક્તિ પણ ધરાવતા હતા. તેમને એક ડઝન જેટલાં જુદાં જુદાં કદનાં પુસ્તકો પ્રથમ બતાવવામાં આવતાં તથા તેમનાં નામ વાંચવા દેવામાં આવતાં. ત્યાર બાદ તેમની આંખોએ પાટા બાંધી દેવામાં આવતા; અને એક પછી એક

જુદા જુદા ક્રમમાં એ પુસ્તકો તેમના હાથમાં મૂકવામાં આવતાં, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પુસ્તકને સ્પર્શ કરી તેના કદ ઉપરથી દરેક પુસ્તકનું નામ આપી શકતા.

એવી જ ખીજી શક્તિનો એમનામાં આવિર્ભાવ થયેલો જોવા મળે છે. માત્ર રસોઈ જોઈને જ, ચાખ્યા વિના કે હાથ લગાડ્યા વિના કઈ વાનગીમાં મીઠું એાધું છે કે વધારે અથવા નથી એ શ્રીમદ્ કહી શકતા હતા.

વળી શ્રીમદ્ કોઈ માણસ કયા હાથે પાઘડી બાંધે છે એ પણ તેના માથાની આકૃતિ જોઈને પારખી શકતા હતા. શ્રીમદ્ પોતે અંદર ઘરમાં બેઠા હોય અને પાઘડી બાંધનાર માણસ બહાર જઈને પાઘડી બાંધતો હોય. એ માણસ જે વળની પાઘડી બાંધતો હોય એ શ્રીમદ્ ઘરમાં બેઠા બેઠા કહી દેતા હતા.

એનું કારણ પૂછતાં શ્રીમદ્ કહેતા કે, ‘અંતઃકરણની શુદ્ધિ સિવાય થઈ શકે નહિ. શીખવાડયું આવડે તેમ નથી.’

વીસ વર્ષની વય પછી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આ અવધાનો કરવાનું એકદમ બંધ કરી દીધું. કારણ કે સ્મરણશક્તિના પ્રતાપરૂપ આ અવધાન પ્રવૃત્તિનો વધતો જતો અમત્કાર આત્મોન્નતિરક્ત અને અંતર્મુખ વૃત્તિવાળા શ્રીમદ્ને પ્રિય ન લાગ્યો. તેથી આત્મોન્નતિ અને આ અમત્કાર બંને ભિન્ન ભાસવાથી —સન્માર્ગશોધક પ્રતીત થવાથી— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની અંતરંગ વૈરાગ્યમય, ઉદાસીન તેમ જ સત્સુખશોધક ભાવના આ પ્રવૃત્તિને

વિસ્તરવા ન દેતાં વિરામ પમાડી દે છે.

આમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની મહત્તાનું આપણને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા વિના રહેતું નથી. આટલી અદ્ભુત અને આશ્ચર્યજનક અવધાનશક્તિ, કે જેના દ્વારા હજારો અને લાખો લોકોને ક્ષણમાત્રમાં આંજી દર્ધ અતુયાચી ખનાવી શકાય, અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા અને અર્થલાભ સાધી શકાય, તે હોવા છતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે એનો પ્રયોગ યોગવિભૂતિઓની પેઠે ત્યાજ્ય ગણી, તેનો ઉપયોગ અંત-મુખ્ય કાર્ય લાણી કર્યો. આ પ્રમાણે ખીજ કોઈ સાધારણ માણસથી થવું શક્ય નથી.

શ્રીમદ્ની આ અજબ અવધાનશક્તિ એ એમની અસાધારણ સ્મૃતિનો પુરાવો છે. એમાંય તેમની કેટલીક વિશેષતા રહેલી છે. એક તો એ કે, ખીજ કેટલાક અવધાનીઓની પેઠે એમનાં અવધાનની સંખ્યા કેવળ સંખ્યા વૃદ્ધિ ખાતર યથાકથાચિત્ વધેલી ન હતી. વળી ખીજ અવધાનીઓને એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા અને વિકસાવવા સલાન અને તનતોડ પ્રયત્નો કરવા પડે છે, જ્યારે શ્રીમદ્માં આ શક્તિનો વિકાસ સહજ અને સ્વયંસ્ફૂર્તપણે થયેલો જેવા મળે છે. ખાસ મહત્વની વિશેષતા તો એ છે કે, શ્રીમદ્ની અવધાનશક્તિ ખુદ્ધિ-વ્યભિચારને લીધે જરાય વાંધ્ય ખની ન હતી, ઊલટું એમાંથી વિશિષ્ટ સર્જનખળ પ્રગટ્યું હતું, જે અન્ય અવધાનીઓમાં લાગ્યે જ દેખાય છે. એનું મુખ્ય કારણ એ કહી શકાય કે, શ્રીમદ્માં રહેલા પ્રસાગુણનું જ એ

એક વ્યક્ત સ્વરૂપ હતું.

સાથોસાથ અહીં આપણે નિર્મળ અંતઃકરણના ફળરૂપ જે શક્તિ શ્રીમદ્માં ઉદય પામી હતી એનો પણ વિચાર કરી લઈએ. એ શક્તિ એટલે ભવિષ્યમાં ખનનાર પ્રસંગતું કે સામેની વ્યક્તિના ચિત્તમાં ઉદ્ભવતા વિચારનું પૂર્વજ્ઞાન. એવો એક પ્રસંગ આપણે આગળ શા. હેમરાજભાઈ અને શા. માલશીભાઈની ખાખતમાં જોઈ ગયા છીએ. એવો જ બીજો પ્રસંગ શ્રી સોભાગ્યભાઈની ખાખતમાં આપણે હવે પછી જોઈશું.* અહીં આપણે બીજા કેટલાક પ્રસંગો જોઈએ.

વવાણિયામાં દેસાઈ વીરજી રામજી રહેતા હતા. એક વખત વીરજી દેસાઈ અને શ્રીમદ્ સાથે ફરવા ગયા. રસ્તામાં શ્રીમદે વીરજીભાઈને પૂછ્યું: ‘વીરજીકાકા, મારી કાકીને કાંઈ થાય તો તમે બીજીવાર પરણો ખરા?’

વીરજીભાઈએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

થોડા દિવસ પછી વીરજીભાઈનાં પત્ની ગુજરી ગયાં. પછી પાછા બીજી વખત શ્રીમદ્ને વીરજીભાઈ સાથે ફરવા જવાનો જોગ મળ્યો. શ્રીમદે પૂછ્યું: ‘વીરજીકાકા, તમે હવે પરણશો?’

વીરજીભાઈએ ઉપરથી ના કહી પણ મોં જરા મરક્યું; એટલે કે ઊંડે ઊંડે તેમની ઇચ્છા ફરી પરણવાની હતી ખરી.

* જુઓ પ્રકરણ ૧૨

શ્રીમદ્ કહે: 'તમારે છ મહિના પછી પરણવું.'

છ મહિના વીતી ગયા. શ્રાવણ વદ છઠ્ઠ-રાંધણુ-
છઠના દિવસે વીરજીભાઈ બહારથી ઘેર આવ્યા, ત્યારે
ખાળમાં સર્પ ડસ્યો. સાપ ઉતારવાની ખૂબ મહેનત કરી.

પરંતુ વીરજીભાઈ કહે: 'મારો ચોવિહાર ભંગાવશે
મા. મને કહેનારે કહી દીધું છે.'

*

*

એક વખત રવજીભાઈ ચમનપર જતા હતા, ત્યારે
શ્રીમદે કહ્યું: 'બાપા, તમે આજે ચમનપર ન જવ તો?'

છતાં રવજીભાઈ ગયા.

સાંજે દીવાટાણે શ્રીમદ્ના નાના ભાઈ મનસુખભાઈને
રસોડામાં જતાં દીવાની આળ લાગી અને પહેરણુ બળવા
માંડ્યું. અબકબહેન ત્યાં હાજર હતાં, તેમણે એકદમ
છાશનું દોણું મનસુખભાઈના શરીર ઉપર રેડી દીધું.
મનસુખભાઈની છાતી દાઝી ગઈ.

પછી રવજીભાઈને ચમનપર તેડવા માણસ
મોકલવામાં આવ્યો.

*

*

વવાણિયામાં એક ગરાશિયાબાપુ એક વખત ઘોડી
ઉપર સવાર થઈને ફરવા નીકળ્યા.

શ્રીમદે તેને કહ્યું: 'બાપુ, તમે આજે ઘોડી લઈને
ફરવા જવ મા.'

શ્રીમદે ઘણું કહ્યું છતાં તેણે માન્યું નહિ ને ઘોડી
લઈને તે ગામ બહાર ગયા.

ત્યાં ઘોડીએ તોફાન કર્યું. ગરાશિયાખાપુને ભોંય પર પછાડયા. પછી એને ચાર જણા જઈને ચોકાણમાં સુવાડી ઘેર લઈ આવ્યા.

પછી તુરત જ ગરાશિયાખાપુ ગુજરી ગયા.

*

*

એક વખત શ્રીમદ્દના ભક્ત, કાવિઠાવાળા શા. અવેરભાઈ સં. ૧૯૫૩ના પોષમાં સગાં કુટુંબી તથા બીજા મુમુક્ષુઓ સાથે શ્રીમદ્દનાં દર્શને વવાણિયા જવા નીકળ્યા.

ત્યાં તો મોરબી સ્ટેશને એક માણસ એ લોકોને સામે મળવા આવ્યો. તેણે શ્રીમદ્દનો સંદેશો આપતાં કહ્યું:

‘સાહેબજી અત્રે છે. તમને તેડવા મોકલેલ છે.’

શા. અવેરભાઈએ નવાઈ પામીને પૂછ્યું: ‘કૃપાળદેવે શાથી જાણ્યું?’

તે ભાઈ કહે: ‘તે હું કંઈ જાણતો નથી. ફક્ત તમને બધાંને વવાણિયે જતાં રોકી અહીં લાવે એમ કહેલ છે.’

*

*

કાવિઠામાં ઉત્તર બાજુ વાગડિયા તળાવ નામની જગ્યા છે ત્યાં એક વખતે શ્રીમદ્દ મુમુક્ષુઓ સમક્ષ જ્ઞાનવાર્તા કરતા હતા. એવામાં ત્યાંના એક પાટીદાર શામળભાઈએ નજીકમાં પોતાનું ખેતર હતું એમાંથી મોગરાનાં થોડાંક ફૂલ લાવી શ્રીમદ્દની બેઠક ઉપર ભક્તિભાવે મૂક્યાં.

એ જોઈને શ્રીમદ્દ બોલ્યા: ‘સહેજ કારણમાં આટલાં બધાં ફૂલ ન તોડીએ.’ ‘પછી થોડી વાર થોભીને શ્રીમદ્દે કહ્યું: ‘તમારી દીકરી હીરાને કાલે આરામ થઈ જશે.’

કાવિઠાથી ત્રણ ગાઉ દૂર સિહોલ ગામમાં શામળલાઈની દીકરી એને સાસરે ઘણા દિવસ થયાં માંદી હતી. ત્યાં એને જોવા શામળલાઈ ગયા તો આરામ થઈ ગયો હતો.

શ્રીમદ્ શામળલાઈ પટેલને કે તેની દીકરીને ઓળખતા ન હતા.

શ્રીમદ્માં આવી બધી અહ્ભુત વિભૂતિઓનો સાક્ષાત્કાર થયેલો જોઈને આત્માની અનંત શક્તિની આપણને સહેજે પ્રતીતિ થાય છે. ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’માં શ્રીમદે યથાર્થ જ કહ્યું છે :

‘શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન,
સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહીએ કેટલું?
કર વિચાર તો પામ.’

કુમાર-કાળની વિચારસમૃદ્ધિ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે વીસ વર્ષની વયે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો એ પહેલાંની એમની વિચારભૂમિકા સમજવી જરૂરી છે. કુમાર અવસ્થા દરમ્યાન તેમના વિચારો કેવી ઉચ્ચ અને આત્મોન્નતિકર કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા એનું અવલોકન કરીએ તો આટલી નાની વયે પણ શ્રીમદે કેવી વિચારસમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી એનો ખ્યાલ આવી શકે.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે નાનપણથી જ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં વિવેક, વૈરાગ્ય અને ધર્મભાવનાની સાથે સાથે સંસારમાં વિજય પમાડી શકે એવી અહ્ભુત શક્તિઓ તેમ જ મહેચ્છાઓ હતી. એને કારણે શ્રીમદ્ને શરૂઆતથી જ એક પ્રકારના આંતરયુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. અને તેથી તેમની વિચારશક્તિ વધુ તીવ્ર, વધુ ઠરેલ અને ગંભીર બની હતી.

ધીમે ધીમે તેમના વિચારો દઢ અને પરિપકવ થતાં તેમનામાં એ વિચારોને પ્રગટ રૂપ આપવાની અને

ખીબંચોને એ વિચારોના ભાગીદાર બનાવવાની વૃત્તિ પ્રગટ થઈ. પરિણામે નાની વયથી જ શ્રીમદ્ પુસ્તકો લખવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રેરાયા.

એનું એક ખીચું કારણ પણ હતું. શરૂઆતથી જ તેમનામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને શાસ્ત્ર-અધ્યયનની જિજ્ઞાસા બહુ પ્રબળ હતી. સત્તરમા વર્ષ પહેલાંની તેમની નોંધોમાં પણ નીચેનાં વાક્યો આપણને જોવા મળે છે તે ઉપરથી એનો સહેજે ખ્યાલ આવશે:

‘વીરનાં કહેલાં શાસ્ત્રોમાં સોનેરી વચનો છૂટક છૂટક અને ગુપ્ત છે.....“ઉત્તરાધ્યયન” નામનું જૈન સૂત્ર તત્ત્વદષ્ટિએ પુનઃ પુનઃ અવલોકો....જ્ઞાનીઓએ એકત્ર કરેલા અહ્ભુત નિધિના ઉપભોગી થાઓ. શ્રવણ કરીને કલ્યાણને બાણવું જોઈ એ — પાપને બાણવું જોઈ એ.....પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવું જોઈ એ.....જે જીવ એટલે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ બાણતો નથી; અજીવ એટલે જડનું સ્વરૂપ બાણતો નથી,તે સાધુ સંયમની વાત ક્યાંથી બાણે ?’

વળી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સ્મરણશક્તિ પ્રથમથી જ બહુ તીવ્ર હતી. એટલે ભાષાજ્ઞાન મેળવતાં તેમને ઘણો વખત લાગતો જ નહિ. તેથી એટલી નાની ઉંમરે પણ શ્રીમદ્દે વિચાર અને સિદ્ધાંતોથી ભરેલા અધરા દાર્શનિક ગ્રંથો વાંચ્યા હતા. એ રીતે પોતાનું ધર્મજ્ઞાન સીધું મૂળ ગ્રંથોમાંથી જ મેળવવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા.

એ ઉંમર સુધીમાં શ્રીમદ્દે કયા કયા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે ચોક્કસ કહી શકાય એમ નથી.

એ વિશે તેમનાં લખાણોમાં કમબદ્ધ ઉલ્લેખ મળતો નથી. પરંતુ મુખ્યત્વે જૈન આગમોમાંથી ઘણાંનો શ્રીમદ્દે પરિચય કરી લીધો હતો. અને તેથી જ 'નેનધર્મતું' મૂળ લક્ષ તથા મૂળ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા સાચા ગૃહસ્થ અને સાચા મુનિના આચારો જાણવા તથા સમજવા તેઓ શક્તિમાન થયા.

પરંતુ પોતાના સમયના જૈન આચાર-વિચાર સાથે સરખામણી કરતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને મૂળ સિદ્ધાંતોમાં અને પ્રચલિત આચારોમાં આકાશજમીનનો ફરક દેખાયો. તેમણે સ્પષ્ટ જોયું કે, લોકો મૂળ શાસ્ત્રો વાંચતા-વિચારતા નથી, તેથી જ 'ગમે તેવા વિચારહીન આચારો પરંપરાથી કે અજ્ઞાનથી સ્વીકારી જીવન ગાળ્યા કરે છે.

જૈન મુનિઓની દશા પણ તેવી જ હતી. જે આદર્શ શાસ્ત્રોમાં કહ્યો હોય તે પોતાથી પાળી શકાય તેવો ન લાગતાં તેને મોળો કરવાની કે ઢાંકવાની વૃત્તિથી, પરસ્પર આચાર્યોના વાદવિવાદથી, કદાચહથી, મતિની ન્યૂનતાથી અને મૂળ શાસ્ત્રોતું અધ્યયન તથા વિચાર ઘટી જવાથી, એ લોકોમાં જે મતભેદો અને વહેમોતું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું એ જોઈને તેમનો પુરુષાર્થી અને પ્રેમજી આત્મા હુલાયો.

તીર્થંકર જેવા પૂર્ણ પુરુષનો ધર્મ પામ્યા પછી પણ લોકો જડતા અને પ્રમાદને લીધે તથા સહજુરુ અને સત્શાસ્ત્રના પરિચયના અભાવે જે અંધ જીવન ગાળી રહ્યા હતા તેથી શ્રીમદ્ ઘણા ઝિત્ત થયા. અને ત્યારથી, કેમ કરીને

લોકોમાં સત્યસિદ્ધાંતના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી સૌને જગાડું અને પ્રયત્નશીલ કરું એવી તેમને ધાલાવેલી લાગી.

સત્તરમા વર્ષમાં શ્રીમદ્ લખે છે :

‘જૈન પ્રજા (આખા હિંદુસ્તાનમાં થઈને) ૨૦ લાખ છે. તેમાંથી નવ તત્ત્વને પઠનરૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ નહિ હશે. જ્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઈ છે ત્યારે જ મતમતાંતર વધી પડ્યા છે.’

તે વખતે ‘અંગ્રેજી શાસન’માં જે કેળવણી અપાતી હતી તે એવા પ્રકારની હતી કે જાણ્યે કે અજાણ્યે લણેલા-ઓમાંથી તે ધર્મવૃત્તિનો મૂળથી જ લોપ કરી દેતી હતી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એકવીસમા વર્ષમાં લખે છે : ‘જે લોકો વિદ્યાનો ખોધ લઈ શક્યા છે તેમને ધર્મતત્ત્વ ઉપર મૂળથી શ્રદ્ધા જણાતી નથી. જેને કંઈક સરલતાને લીધે હોય છે તેને તે વિષયની કંઈ ગતાગમ જણાતી નથી. અને ગતાગમવાળો કોઈ નીકળે તો તેને તે વસ્તુની વૃદ્ધિમાં વિશ્વ કરનારા નીકળે. પણ સહાયક ન થાય....એમ કેળવણી પામેલાને ધર્મની દુર્લભતા થઈ પડી છે.’

આથી, ‘ઊંઘરતા બાળયુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે અટકાવવા’ તથા ‘કેટલાંક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહિ વાંચવાને યોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને પોતાનો વખત ખોઈ દે છે’ તેને બદલે ‘આત્માનું હિત થાય; જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે’ તથા ‘તેઓ

પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને બુદ્ધિશાળી' થાય તે અર્થે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સહેલાં, સરળ પુસ્તકો લખવા માંડ્યાં.

સત્તરમા વર્ષમાં તેમણે લખેલી 'મોક્ષમાળા'માં તે શ્રીમદ્ એટલે સુધી કહે છે:

‘આંગલભૌમિઓ સંસાર સંબંધી અનેક કળાકૌશલ્યમાં શાથી વિજય પામ્યા છે? એ વિચાર કરતાં આપણને તત્કાળ જણાશે કે તેઓને બહુ ઉત્સાહ અને એ ઉત્સાહમાં અનેકનું મળવું’ એક સમાજમાં ભેગા મળવું.એ એનું કારણ છે. ‘સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ પ્રમાદસ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે, તેને પ્રકાશિત કરવા તથા પૂર્વાચાર્યોએ ગૂંથેલા મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા, પડેલા ગચ્છના મતમતાંતર ટાળવા તેમ જ ધર્મ-વિધાને પ્રકુલિલત કરવા એક મહાન સમાજ સદાચરણી શ્રીમંત અને ધીમંત બંનેએ મળીને સ્થાપન કરવાની અવશ્ય છે. પવિત્ર સ્યાદ્રાદમતનુ* ઢંકાયેલું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધમાં આણુવા જ્યાં સુધી પ્રયોજન નથી, ત્યાં સુધી શાસનની ઉન્નતિ પણ નથી.’

વળી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આ કાળમાં સ્ત્રીનીતિ ઝોઘક (ગરબાવલી) પણ રચી હતી. આમાં સ્ત્રીઓને સદ્ગુણી, સદ્દાચારી થવાનો ઝોઘ આપવામાં આવ્યો છે તેમ જ માંબાપેને બાળકીને શી રીતે સંસ્કારસંપન્ન અને નીતિશીલ

* જૈનધર્મનું

જી-સા-૪

બનાવવી એનો ઉપદેશ આપ્યો છે. કોઈને એ ગરબા-વલી જોઈને થાય કે આત્મતત્ત્વ અંગે વિચાર કરનારા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે નીતિનો યોગ શા માટે આપવાનું વિચાર્યું હશે? પરંતુ એ પાછળ પણ શ્રીમદ્ની સ્પષ્ટ દષ્ટિ હતી. સંવત ૧૯૫૦ માં લખેલા એક પત્રમાં શ્રીમદે એ દષ્ટિ સમજાવી છે :

‘જે મુમુક્ષુ જીવ ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં વર્તતા હોય, તેણે તો અખંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ; નહિ તો ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણું થાય છે. દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવું તેનું નામ નીતિ છે. એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણ જીવ એવી દશા આવ્યે ત્યાગ, વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે, અને તે જ જીવને સત્પુરુષનાં વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, માહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે; અને સર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.’

શ્રીમદ્ ઓગણીસ વર્ષની વય પછી જે મહામંથન કાળમાંથી પસાર થનાર છે એ પહેલાં પોતાના જીવનને યોગ્ય દિશામાં વાળવા માટે શ્રીમદે કેવી વિચારણા કરી હતી એ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે. એ વિચારોને અહીં તારવીને રજૂ કર્યા છે. શ્રેયાર્થીને તે માર્ગદર્શકરૂપ છે.

૧. આહાર, વિહાર, નિહારની નિયમિતતા (સાચવું); અર્થની સિદ્ધિ (કરું); આર્થ જીવન ઉત્તમ પુરુષોએ આચરણ કર્યું છે; પરહિત એ જ નિજહિત સમજવું અને પરદુઃખ

એ પોતાનું દુઃખ સમજવું; નીતિના બાંધા ઉપર પગ ન મૂકવો; જિતેન્દ્રિય થવું; વિવેકબુદ્ધિથી સઘળું આચરણ કરવું; જ્ઞાનચર્યા અને વિદ્યાવિલાસમાં તથા શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ગૂંથાવું; સંસારમાં રહ્યા છતાં ને તે નીતિથી ભોગવતાં છતાં, વિદેહી દશા રાખવી; આત્મજ્ઞાન અને સજ્જનસંગત રાખવાં; જ્ઞાનીઓએ એકત્ર કરેલા અદ્ભુત નિધિના ઉપભોગી થાઓ.

૨. દુઃખ લાગશે જ, અને દુઃખનાં કારણો પણ તને દષ્ટિગોચર થશે....તે ટાળવા માટે જે ઉપાય છે તે એટલો જ કે તેથી બાહ્યાભ્યંતરરહિત થવું. રહિત થવાય છે, એર દશા અનુભવાય છે એ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું..... નિર્ઝંથ સદ્ગુરુના ચરણમાં જઈને પડવું યોગ્ય છે. જીવન બહુ ટૂંકું છે; ઉપાધિ બહુ છે, અને ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી. તો....જિજ્ઞાસા તે વસ્તુની રાખવી. સંસારને બંધન માનવું. પૂર્વકર્મ બળવાન છે, માટે આ બધો પ્રસંગ મળી આવ્યો એવું એકાંતિક ગ્રહણ કરીશ નહિ.

૩. આ દુઃખ કયાં કહેવું? અને શાથી ટાળવું? પોતે પોતાનો વૈરી, તે આ કેવી ખરી વાત છે!.... જુદે જુદે સ્થળે તેં સુખની કલ્પના કરી છે. હે મૂઠ! એમ ન કર. એ તને તેં હિત કહ્યું. અંતરમાં સુખ છે. સત્ય કહું છું. સ્ત્રીના સ્વરૂપ પર થતો મોહ અટકાવવાને વગર ત્વચાનું તેનું રૂપ વારંવાર ચિંતવવા યોગ્ય છે. હે જીવ! હવે ભોગથી શાંત થા, શાંત. વિચાર તો ખરો કે એમાં કયું સુખ છે?

૪. જે મહાકામ માટે તું જન્મ્યો છે તે મહાકામનું અનુપ્રેક્ષણ કર. ધ્યાન ધરી જા. સમાધિસ્થ થા. કોઈ પણ અદ્વ્ય ભૂલ તારી સ્મૃતિમાંથી જતી નથી, એ મહાકલ્યાણ છે. જેનો પ્રમાદ થયો છે, તે માટે હવે પ્રમાદ ન થાય તેમ કર.

આ ઉતારા તો સોળ વર્ષ પહેલાંની વયના છે. તે ઉપરથી એ ઉંમર સુધીની શ્રીમદ્ની મનોભૂમિકાનો થોડો ઘણો પરિચય મળી શકે. સંપૂર્ણ જ્યાલ માટે તો શ્રીમદ્નાં અધ્યાં લખાણોનું અનુશીલન કરવું આવશ્યક છે.

પરંતુ ઓગણીસમા વર્ષ પછી તો શ્રીમદ્ ગૃહસ્થ-જીવન સ્વીકારે છે. માટે સોળથી ઓગણીસ વર્ષની વય દરમ્યાન શ્રીમદે ગૃહસ્થ જીવન કેમ ગાળવું, કઈ રીતે સુવ્યવસ્થિત કરવું એ અંગે પણ એમની અંગત નોંધમાં ઉતાર્યું છે એમાંથી એ વસ્તુ સમજવા થોડાક ઉતારા જોઈએ:

૧. ગૃહસ્થાશ્રમ વિવેકી કરવો. લોકઅહિત પ્રણીત કરું નહિ. ધર્મ વડે અર્થ પેદા કરું. તારો* સિદ્ધાંત તૂટે તેમ સંસાર-વ્યવહાર ન ચલાવું. સ્વાર્થે કોઈની આજીવિકા તોડું નહિ. જીવહિંસક વેપાર કરું નહિ. સ્વસ્ત્રીમાં સમભાવથી વતું. અપ્રહ્મચર્ય સેવું નહિ. નીતિ વિના સંસાર ભોગવું નહિ. દશાંશ કે-ધર્મમાં કાઢું. સ્ત્રી વિદ્યાશાળી શોધું, કરું. પુત્રીને ભણાવ્યા વિના રહું

* ભગવાનનો.

નહિ. તેઓને ધર્મપાઠ શિખવાડું. કુટુંબને સ્વર્ગ બનાવું. સૃષ્ટિને સ્વર્ગ બનાવું તો કુટુંબને મોક્ષ બનાવું.

૨. પ્રમાદ કોઈ કૃત્યમાં કરું નહિ. મનોવીરત્વની વૃદ્ધિ કરું. અયોગ્ય વિદ્યા સાધું નહિ. નિર્માલ્ય અધ્યયન કરું નહિ. વિચારશક્તિને ખીલવું. આળસને ઉત્તેજન આપું નહિ. દિનચર્યાનો ગેરઉપયોગ કરું નહિ. ઉત્તમ શક્તિને સાધ્ય કરું. ચારિત્ર્યને અદ્ભુત કરવું. વિજય, કીર્તિ, યશ સર્વપક્ષી પ્રાપ્ત કરવાં. શક્તિનો ગેરઉપયોગ કરું નહિ. પ્રત્યેક વસ્તુનો નિયમ કરું. નિયમ વગર વિહાર કરું નહિ. ખોટો ઉદ્યમ કરું નહિ. અનુદ્યમી પણ રહું નહિ.

૩. કોઈ દર્શનને નિંદું નહિ. એકપક્ષી મતભેદ ખાંધું નહિ. અજ્ઞાનપક્ષને આરાધું નહિ. પરમાત્માની ભક્તિ કરું. તત્ત્વ આરાધતાં લોકનિંદાથી ડરું નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરું.

આદર્શ ગૃહસ્થજીવનની પ્રેરણા આમાંથી દરેક ગૃહસ્થને મળ્યા વિના રહે એમ નથી. સાથોસાથ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં ખાળપણથી પ્રવર્તેલી ધર્મોદ્ધારની ઉદાત્ત કલ્પના પણ વધારે ને વધારે દઢ થતી જતી હતી. એ માટે નીચેનો એક ઉતારો અહીં પૂરતો થશે :

જ્ઞાનનો ઉદ્ધાર કરવો. જુદા જુદા ધર્મોપદેશના ગ્રંથો વહેંચવા. જુદા જુદા ધર્મગ્રંથ યોજવા. મતમતાંતરનું સ્વરૂપ સમજાવવું. ‘જે મનુષ્યો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકવા ઇચ્છતા

હોય તેમના વિચારને સહાયક થવું. કેઈ કાળે તત્ત્વ વડે કરી દુનિયામાંથી દુઃખ જશે એમ માનું. અસત્યનો ઉપદેશ આપું નહિ. આજીવિકા માટે ધર્મ બોધું નહિ. ગુણ વગરનું વક્તૃત્વ સેવું નહિ.’

છેવટે એ નાની વયમાં પણ એક આદર્શ ગૃહસ્થ કેવો હોય એનું પ્રેરણાદાયી ચિત્ર શ્રીમદે આલેખ્યું છે એ એમની તે કાળની પરિપક્વ વિચારધારાનો સારો પરિચય કરાવે છે. ‘મોક્ષમાળા’ માં ‘સુખ વિશે વિચાર’ એ મથાળા નીચે એક મનનીય વાર્તા નિરૂપી છે. એમાં દ્વારિકાના મહાધનાઠય ધર્મભૂર્તિ શ્રાવક ગૃહસ્થનું ચિત્ર તેમણે આલેખ્યું છે. એમાં શેઠ ધર્મભૂર્તિ પોતાની ચર્ચા વર્ણવે છે. એ વર્ણન પરથી એ વયમાં પણ શ્રીમદ્ આદર્શ ગૃહસ્થ કેને કહેતા એનો સુરેખ ખ્યાલ આપણને આવ્યા વિના રહેતો નથી. એમાંથી ટૂંકાવીને અહીં રજૂ કર્યું છે. દરેક ગૃહસ્થને એ ચિત્ર ખરેખર પ્રેરણાદાયી થઈ પડે એવું છે:

‘જે કે હું બીજા કરતાં સુખી છું’ તો પણ એ શાતા વેદનીય છે, સત્-સુખ નથી; જગતમાં બહુધા કરીને અશાતા વેદનીય છે.

‘મેં ધર્મમાં મારો કાળ ગાળવાનો નિયમ રાખ્યો છે. સત્શાસ્ત્રોનું વાચન, મનન, સત્પુરુષોનો સમાગમ, યમ-નિયમ, એક મહિનામાં ખાર દિવસ બ્રહ્મચર્ય, બનતું ગુપ્તદાન, એ આદિ ધર્મરૂપે મારો કાળ ગાળું છું.’

‘સર્વ વ્યવહાર સંબંધીની ઉપાધિમાંથી કેટલોક

ભાગ બહુ અંશે મેં ત્યાગ્યો છે. પુત્રોને વ્યવહારમાં યથાયોગ્ય કરીને હું નિર્ઐશ્ય થવાની ઇચ્છા રાખું છું. હમણાં નિર્ઐશ્ય થઈ શકું તેમ નથી. એમાં સંસાર-મોહિની કે એવું કારણ નથી. પરંતુ તે પણ ધર્મ સંબંધી કારણ છે. ગૃહસ્થ ધર્મનાં આચરણ બહુ કનિષ્ઠ થઈ ગયાં છે; અને મુનિઓ તે સુધારી શકતા નથી. ગૃહસ્થ ગૃહસ્થને વિશેષ બોધ કરી શકે, આચરણથી પણ અસર કરી શકે, એટલા માટે થઈને ધર્મ સંબંધે ગૃહસ્થ વર્ગને હું ઘણું ભાગે બોધી યમ-નિયમમાં આણું છું.

‘દર સપ્તાહે આપણે ત્યાં પાંચસેં જેટલા સદ્-ગૃહસ્થોની સભા ભરાય છે, આઠ દિવસનો નવો અનુભવ અને બાકીનો આગળનો ધર્માનુભવ એમને બે ત્રણ મુહૂર્ત બોધું છું. મારી સ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રનો કેટલોક બોધ પામેલી હોવાથી તે પણ સ્ત્રીવર્ગને ઉત્તમ યમ-નિયમનો બોધ કરી સાપ્તાહિક સભા ભરે છે. પુત્રો પણ શાસ્ત્રનો બનતો પરિચય રાખે છે.

‘વિક્રાનેનું સન્માન, અતિથિનું સન્માન, વિનય, અને સામાન્ય સત્યતા, એક જ ભાવ એવા નિયમો બહુધા મારા અનુચરો પણ સેવે છે. એઓ બધા એથી શાતા ભોગવી શકે છે.

‘લક્ષ્મીની સાથે મારી નીતિ ધર્મ, સદ્ગુણ, જન-સમુદાયને બહુ સારી અસર કરી છે. રાજ સહિત પણ મારી નીતિવાત અંગીકાર કરે તેવું થયું છે.

‘આ સઘળું આત્મપ્રશંસા માટે હું કહેતો નથી, એ આપે સ્મૃતિમાં રાખવું; માત્ર આપના પૂછેલા ખુલાસા દાખલ આ સઘળું સંક્ષેપમાં કહેતો જાઉં છું.’

‘આ સઘળાં ઉપરથી હું સુખી છું એમ આપને લાગી શકશે. અને સામાન્ય વિચારે મને બહુ સુખી માનો તો માની શકાય તેમ છે. ધર્મ, શીલ અને નીતિથી તેમ જ શાસ્ત્રાવધાનથી મને જે આનંદ ઊપજે છે તે અવર્ણનીય છે.’

‘પણ તત્ત્વદષ્ટિથી હું સુખી ન મનાઉં. જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિચ્છેદ મેં ત્યાગ્યા નથી, ત્યાં સુધી રાગદોષનો ભાવ છે. જે કે તે બહુ અંશે નથી, પણ છે; તો ત્યાં ઉપાધિ પણ છે. સર્વસંગ-પરિત્યાગ કરવાની મારી સંપૂર્ણ આકાંક્ષા છે; પણ જ્યાં સુધી તેમ થયું નથી, ત્યાં સુધી હજુ કોઈ ગણાતાં પ્રિય જનનો વિયોગ, વ્યવહારમાં હાનિ, કુટુંબીનું દુઃખ એ થોડે અંશે પણ ઉપાધિ આપી શકે....માટે કેવળ નિર્ગંથ, બાહ્યાભ્યંતર પરિચ્છેદનો ત્યાગ, અદ્વારંભનો ત્યાગ એ સઘળું નથી થયું, ત્યાં સુધી હું મને કેવળ સુખી માનતો નથી.’

‘હવે આપને તત્ત્વની દષ્ટિએ વિચારતાં માલૂમ પડશે કે લક્ષ્મી, સ્ત્રી, પુત્ર કે કુટુંબ એ વડે સુખ નથી. અને એને સુખ ગણું તો જ્યારે મારી સ્થિતિ પતિત થઈ હતી ત્યારે એ સુખ ક્યાં ગયું હતું? જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણભંગુર છે, અને જ્યાં એકત્વ કે અવ્યા-

બાધપણું નથી તે સુખ સંપૂર્ણ નથી.’

આમ, કુમારવયમાં જ શ્રીમદ્ના વિચારો સુનિશ્ચિત અને ઠરેલ, સુનીતિપોષક અને આત્મનિષ્ઠ, સંયમશીલ અને શ્રેયસાધક સ્વરૂપ પામ્યા હતા.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

સંવત ૧૯૪૪માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવન ગૃહસ્થાશ્રમ ભણી વળે છે.

શ્રીમદ્ જેવા મૂળથી વિચારવાન, પ્રખર બુદ્ધિશાળી, આત્મનિષ્ઠ પુરુષે, પુખ્ત વયે પહોંચી લગ્નજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો એ કઈ મનોદશામાં, શા હેતુથી, એ જે એમની જીવન-સાધનાની દૃષ્ટિએ જાણવા મળે, તો સૌ જીવોને એ હકીકત ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે, પરંતુ એ માટે સંપૂર્ણ સામગ્રી આપણી પાસે ઉપલબ્ધ નથી.

એ બાબત વિષે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જે થોડુંઘણું લખ્યું છે એ ઉપરથી પૂરેપૂરું તારણ કાઢવું શક્ય તો નથી. પરંતુ એટલાથી પણ આપણને શ્રીમદ્ની મનોદશાનો થોડોઘણો પણ ખ્યાલ આવી શકે છે ખરો.

લગ્ન પછી સં. ૧૯૪૬માં શ્રીમદ્ને લખ્યું છે :

‘કુટુંબરૂપી કાજળની કોટડીના વાસથી સંસાર વધે છે. ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશો તો પણ એકાંતથી જેટલો સંસાર ક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો હિસ્સો પણ

તે કાજળગૃહમાં રહેવાથી થવાનો નથી. કષાયનું* તે નિમિત્ત છે, મોહને રહેવાનો અનાદિકાળનો પર્વત છે.’

જાણે કે આ સત્યની જ પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ મેળવવા શ્રીમદ્ લગ્નજીવન અંગીકાર કરવા કટીબદ્ધ થતા હોય એ રીતે વીસમા વર્ષના પ્રારંભમાં એક સ્નેહી ઉપર મુંબઈથી ૧૯૪૪ પોષ વદ ૧૦ના રોજ પત્ર લખી તેઓ જણાવે છે :

‘લગ્ન સંબંધી તેઓએ જે મિતિ નિશ્ચિત રાખી છે, તે વિશે તેઓનો આગ્રહ છે, તો ભલે તે મિતિ નિશ્ચયરૂપ રહી.

‘લક્ષ્મી ઉપર પ્રીતિ નહિ છતાં કેઈ પણ પરાર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એમ લાગવાથી, મૌન ગ્રહી અહીં તે સંબંધી સત્સગવડમાં હતો. જે સગવડનું ધારેલું પરિણામ આવવાનો બહુ વખત નહોતો. પણ એઓ ભણીનું એક મમત્વપણું ત્વરા કરાવે છે, જેથી તે સઘળું પડતું મૂકી વદ ૧૩ કે ૧૪ (પોષની)ને રોજ અહીંથી રવાના થઈ છું.

‘પરાર્થ કરતાં વખતે લક્ષ્મી અંધાપો, બહેરાપણું અને મૂગાપણું આપી દે છે. જેથી તેની દરકાર નથી.

‘આપણા અન્યોન્ય સંબંધ છે તે કંઈ સગપણનો નથી; પરંતુ હૃદય-સગપણનો છે. પરસ્પર લોહચુંબકનો ગુણ પ્રાપ્ત થયો છે. એમ દર્શિત છે, છતાં હું વળી એથી

* રાગદ્વેષ વૃત્તિઓનું.

પણ ભિન્ન રૂપે આપને હૃદયરૂપ કરવા માગું છું. જે વિચારો સઘળી સગપણતા દૂર કરી, સંસારયોજના દૂર કરી તત્ત્વવિજ્ઞાન રૂપે મારે દર્શાવવાના છે, અને આપે જાતે અનુકરણ કરવાના છે. આટલી પદ્મલવી બહુ સુખપ્રદ છતાં માર્મિક રૂપે આત્મસ્વરૂપ વિચારથી અહીં આગળ લખી જઈ છું.

‘તેઓ* શુભ પ્રસંગમાં સહવિવેકી નીવડી, રૂઢિથી પ્રતિકૂળ રહી, પરસ્પર કુટુંબરૂપે સ્નેહ બંધાય એવી સુંદર યોજના તેઓના હૃદયમાં છે કે? આપ ઉતારશો કે? કોઈ ઉતારશો કે? એ ખ્યાલ પુનઃ પુનઃ હૃદયમાં પર્યાટન કરે છે.’

લગ્નવિધિમાં પણ જૂની રૂઢિઓને છોડી, સહવિવેક-પૂર્વક વ્યવહાર કરવાની સૂચના શ્રીમદ્ શા માટે આપી રહ્યા છે તેનું કારણ પણ સમજવા જેવું છે :

‘નિદાન સાધારણ વિવેકીઓ જે વિચારને આકાશી ગણે તેવા વિચારો, જે વસ્તુ અને જે પદ આજ રાજ્યશ્રી ચક્રવર્તિની વિક્ટોરિયાને દુર્લાભ—કેવળ અસંભવિત છે— તે વિચારો, તે વસ્તુ, અને તે પદ ભણી કેવળ ઇચ્છા હોવાથી ઉપર જણાવ્યું,† તેથી કંઈ પણ લેશ પ્રતિકૂળ બને, તો તે પદાભિલાષી પુરુષના આરિત્રને પરમ અંખપ લાગે એમ છે.’

* કન્યા પક્ષીઓ.

† લગ્નવિધિમાં વિવેક વાપરવા વિશે.

અને પછી તો સંવત ૧૯૪૪ના મહા સુદ ખારશને રોજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લગ્ન ઝખકબાઈ સાથે થાય છે. ઝખકબાઈ ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ જગજીવનદાસ મહેતાના મોટાભાઈ પોપટલાલભાઈનાં સુપુત્રી હતાં.

આમ તો શ્રીમદ્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ્યા, પરંતુ સાથે સાથે તેઓ તીવ્ર આત્મમંથનમાંથી પણ પસાર થતા હતા. ત્યાગ, વૈરાગ્ય, નિર્લેપતા અને તત્ત્વજિજ્ઞાસા તેમનામાં પ્રબળપણે જાત્રત થતાં જતાં હતાં. લગ્ન પછી એકાદ વર્ષે લખેલા એક લેખ ‘સ્ત્રીના સંબંધમાં મારા વિચાર’માં શ્રીમદ્ જણાવે છે :

‘અતિ અતિ સ્વસ્થ વિચારણાથી એમ સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધ જ્ઞાનને આશ્રયે નિરાખાધ સુખ રહ્યું છે; તથા ત્યાંજ પરમ સમાધિ રહી છે.

‘સ્ત્રી એ સંસારનું સર્વોત્તમ સુખ માત્ર આવરણિક દષ્ટિથી કદપાયું છે, પણ તે તેમ નથી જ. સ્ત્રીથી જે સંયોગસુખ ભોગવવાનું ચિહ્ન તે વિવેકથી દષ્ટિગોચર કરતાં વમન કરવાને યોગ્ય ભૂમિકાને પણ યોગ્ય રહેતું નથી. જે જે પદાર્થો પર જુગુપ્સા રહી છે તે તે પદાર્થો તો તેના શરીરમાં રહ્યા છે, અને તેની તે જન્મભૂમિકા છે. વળી એ સુખ ક્ષણિક, ખેદ અને ખસના દરદરૂપ જ છે. તે વેળાનો દેખાવ હૃદયમાં ચીતરાઈ રહી હસાવે છે કે શી આ ભુલવણી? ટૂંકામાં કહેવાનું કે તેમાં કંઈ પણ સુખ નથી. અને સુખ હોય તો તેને અપરિચ્છેદ રૂપે વર્ણવી જુઓ, એટલે માત્ર મોહદશાને લીધે તેમ

માન્યતા થઈ છે, એમ જ જણાશે.

‘અહીં હું સ્ત્રીના અવયવાદિ ભાગનો વિવેક કરવા બેઠો નથી, પણ ત્યાં ફરી આત્મા ન જ ખેંચાય એ વિવેક થયો છે, તેનું સહજ સૂચવન કર્યું.’

‘સ્ત્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે; અને એ દોષ જવાથી, આત્મા જે જુએ છે તે અદ્ભુત આનંદમય જ છે; માટે એ દોષથી રહિત થવું એ જ પરમ જિજ્ઞાસા છે. શુદ્ધ ઉપયોગની જો પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયે સમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને ભસ્મીભૂત કરી શકશે. આ અનુભવગમ્ય પ્રવચન છે.

‘પણ પૂર્વોપાર્જિત હજુ સુધી મને પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી મારી શી દશાથી શાંતિ થાય? એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું....

‘સ્ત્રીના સંબંધમાં કેઈ પણ પ્રકારે રાગ દ્વેષ રાખવા મારી અંશ માત્ર ઈચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનથી ઈચ્છાના પ્રવર્તનમાં અટક્યો છું.

બીજા એક લેખમાં શ્રીમદ્ જણાવે છે કે :

‘સ્ત્રીના સંબંધમાં જિજ્ઞાસા એર છે અને વર્તના એર છે. એક પક્ષે તેનું કેટલાક કાળ સુધી સેવન કરવું સમ્મત કર્યું છે, તથાપિ ત્યાં સામાન્ય પ્રીતિ-અપ્રીતિ છે, પણ દુઃખ એ છે કે જિજ્ઞાસા નથી છતાં પૂર્વકર્મ કાં ઘેરે છે? એટલેથી પતતું નથી, પણ તેને લીધે નહિ ગમતા પદાર્થોને જોવા, સૂંઘવા, સ્પર્શવા પડે છે, અને એ જ કારણથી પ્રાયે ઉપાધિમાં બેસવું પડે છે.’

પોતાના ગૃહાશ્રમ સંબંધી શ્રીમદ્ એક ભાઈને સં. ૧૯૪૬માં લખી જણાવે છે :

‘આપના પહેલાં, આ જન્મમાં હું લગભગ બે વર્ષથી કંઈક વધારે કાળથી ગૃહાશ્રમી થયો છું; એ આપના જણવામાં છે.

‘ગૃહાશ્રમી જેને લઈને કહી શકાય છે, તે વસ્તુ* અને મને તે વખતમાં કંઈ ઘણો પરિચય પડ્યો નથી; તો પણ તેનું બનતું કાયિક, વાચિક અને માનસિક વલણ મને તેથી ઘણું ખરું સમજાયું છે; અને તે પરથી તેનો અને મારો સંબંધ અસંતોષ પાત્ર થયો નથી; એમ જણાવવાનો હેતુ એવો છે કે ગૃહાશ્રમનું વ્યાખ્યાન સહજ માત્ર પણ આપતાં તે સંબંધી વધારે અનુભવ ઉપયોગી થાય છે. મને કંઈક સાંસ્કારિક અનુભવ ઊગી નીકળવાથી એમ કહી શકું છું કે મારો ગૃહાશ્રમ અત્યાર સુધી જેમ અસંતોષપાત્ર નથી, તેમ ઉચિત સંતોષપાત્ર પણ નથી; તે માત્ર મધ્યમ છે; અને તે મધ્યમ હોવામાં પણ મારી કેટલીક ઉદાસીન વૃત્તિની સહાયતા છે.

‘તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્ત ગુફાનાં દર્શન લેતાં ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું અધિકતર સૂઝે છે, અને ખચીત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આને ઊગ્યો હતો; કાળના બળવત્તર અનિષ્ટપણાને લીધે, તેને યથાયોગ્ય સમાધિ-સંગની અપ્રાપ્તિને લીધે તે વિવેકને મહાખેદની સાથે

* સ્ત્રી.

ગૌણ કરવો પડ્યો; અને ખરે! જો તેમ ન થઈ શક્યું હોત તો તેના (આ પત્રલેખકના) જીવનનો અંત આવત.

‘જો વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો છે, તે વિવેકમાં જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહી જાય છે; બાહ્ય તેની પ્રાધાન્યતા નથી રાખી શકાતી, એ માટે અકથ્ય ખેદ થાય છે, તથાપિ જ્યાં નિરુપાયતા છે ત્યાં સહનતા સુખદાયક છે, એમ માન્યતા હોવાથી મૌનતા છે.

‘કોઈ કોઈ વાર સંગીઓ અને પ્રસંગીઓ તુચ્છ નિમિત્ત થઈ પડે છે, તે વેળા તે વિવેક પર કોઈ જાતિનું આવરણ આવે છે; ત્યારે આત્મા બહુ મૂંઝાય છે; જીવન-રહિત થવાની—દેહત્યાગ કરવાની—દુઃખસ્થિતિ કરતાં તે વેળા ભયંકર સ્થિતિ થઈ પડે છે. પણ એવું ઝાઝો વખત રહેતું નથી, અને એમ જ્યારે રહેશે ત્યારે ખચીત દેહત્યાગ કરીશ. પણ અસમાધિથી નહીં પ્રવર્તું; એવી અત્યાર સુધીની પ્રતિજ્ઞા કાયમ ચાલી આવે છે.’

પોતાના ચિત્તમાં ચાલી રહેલું મંથન—જે વિરોધી વૃત્તિઓ વચ્ચેની આ અથડામણ—અને તેને કારણે ‘જીવનરહિત થવાની દુઃખદ સ્થિતિ કરતાં પણ ભયંકર’ સ્થિતિનું વર્ણન સંવત ૧૯૪૫માં લખેલા એક મર્મવેધી પત્રમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કર્યું છે :

‘દુષ્ણિયાં મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હોય તો ખચીત તેના શિરોભાગમાં હું આવી શકું.

‘આ મારાં વચનો વાંચીને કોઈ વિચારમાં પડી

જઈ, લિન્ન લિન્ન કલ્પનાઓ કરશે અને કાં તો જ્રમ ગણી વાળશે; પણ તેનું સમાધાન અહીં જ ટપકાવી દઉં છું.

‘તમે મને સ્ત્રી સંબંધી કંઈ દુઃખ લેખશો નહિ; લક્ષ્મી સંબંધી દુઃખ લેખશો નહિ; પુત્ર સંબંધી લેખશો નહિ; કીર્તિ સંબંધી લેખશો નહિ; ભય સંબંધી લેખશો નહિ; કાયા સંબંધી લેખશો નહિ; અથવા સર્વથી લેખશો નહિ. મને દુઃખ બીજી રીતનું છે. તે દરદ વાતનું નથી, કફનું નથી કે પિત્તનું નથી; તે શરીરનું નથી, વચનનું નથી, કે મનનું નથી; ગણો તો બધાયનું છે અને ન ગણો તો એકેનું નથી; પરંતુ મારી વિજ્ઞાપના તે નહિ ગણવા માટે છે, કારણ એમાં કોઈ ઓર મર્મ રહ્યો છે.

‘તમે જરૂર માનજો કે, હું વિના દીવાનાપણે આ કલમ ચલાવું છું. રાજચંદ્ર નામથી ઓળખાતો વવાણિયા નામના નાના ગામનો, લક્ષ્મીમાં સાધારણ એવો, પણ આર્ય તરીકે ઓળખાતા દશાશ્રીમાળી—વૈશ્યનો પુત્ર ગણાઉં છું. આ દેહમાં મુખ્યે બે ભવ કર્યા છે, અમુખ્યનો હિસાબ નથી. નાનપણની નાની સમજણમાં કોણ જાણે ક્યાંથીયે મોટી કલ્પનાઓ આવતી. સુખની જિજ્ઞાસા પણ ઓછી નહોતી. અને સુખમાં પણ મહાલય, બાગબગીચા, લાડીવાડીનાં કંઈક માન્યાં હતાં; મોટી કલ્પના તે આ બધું શું છે તેની હતી. તે કલ્પનાનું એકવાર એવું રૂપ દીઠું કે, પુનર્જન્મે

નથી, પાપે નથી, પુણ્યે નથી, સુખે રહેવું અને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. એમાંથી બીજી પંચાતમાં નહિ પડતાં, ધર્મની વાસનાઓ કાઢી નાખી, કોઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે શ્રદ્ધાભાવપણું રહ્યું નહિ.

‘થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ થયું. જે થવાનું મેં કલ્પ્યું નહોતું, તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું, છતાં અચાનક ફેરફાર થયો; કોઈ ઓર અનુભવ થયો, અને જે અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદી-ઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો. તે ક્રમે કરીને વધ્યો; વધીને અત્યારે એક ‘તુંહિ’, ‘તુંહિ’નો જાપ કરે છે.

‘હવે અહીં સમાધાન થઈ જશે. આગળ જે મળ્યાં નહિ હોય અથવા ભયાદિક હશે તેથી દુઃખ હશે તેવું કંઈ નથી એમ ખચીત સમજશે.

કિં બહુના! જિજ્ઞાસુએ તે સમયના શ્રીમદ્ના બધા પત્રો, લેખો વાંચવા જરૂરી છે. પરંતુ એ બધું લખાણ વાંચતાં આપણે એટલો વિવેક રાખવો ઘટે કે, સુસ્ત, આત્માર્થી પુરુષો પોતાના રાઈ જેવા દેખાતા નાનામાં નાના દોષોને મોટા પહાડ જેવા જુએ છે અને પોતાનામાં રહેલા ઉચ્ચ ગુણોનું વર્ણન કરતા નથી; એટલે સ્વાભાવિક રીતે આવા પોતાને લગતા વર્ણનમાં ઘણીવાર દોષો ઉપર જ વધારે ભાર મૂકાયેલો જોવા મળે છે.

શ્રીમદ્ના આ બધાં લખાણ જોતાં એટલું તો આપણે

જોઈ શકીએ છીએ કે લગ્ન કરીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પોતા પર કારમું મારચુદ્ધ નોતર્યું હતું અને તેમાં તેઓ હાથમાં પ્રાણ લઈને ધૂમ્યા હતા. પોતાની હાથનોંધ 'આભ્યંતરપરિણામઅવલોકન'માં પણ શ્રીમદ્ લખે છે :

‘ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો,
પરિચ્છે કાર્ય પ્રપંચ રે;
જેમ જેમ તે હડસેલીએ,
તેમ વધે ન ઘટે રંચ રે.’

આમ તો ઉદયકર્મ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને પણ ભોગવવાં પડ્યાં તેમ સર્વને વેદવાં પડે જ છે. અજ્ઞાનીઓ મોહભાવે, બંધભાવે વેદે છે ત્યાં જ્ઞાનીઓ નિર્જરાભાવે વેદે છે.

આ સ્થિતિમાં શ્રીમદ્જીવું આત્મમંથન પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. પરંતુ થોડા વખતમાં જ તેઓ એ ઘોર સંગ્રામમાંથી વિજયી અને વધુ તેજસ્વી થઈને બહાર નીકળે છે. તેવીસમા વર્ષમાં તો રણસંગ્રામની ધૂળને બદલે એક શાંત, સમાહિત અને આત્મલક્ષી પુરુષનું એમનામાં દર્શન થાય છે. એમની આંતરદશા એક વિશિષ્ટ પ્રકારની તીવ્રતા પકડતી જાય છે. આ વર્ષમાં તેમની સમાધિદશા વધતી જાય છે.

મનોમંથન પછીની આત્મસ્થિતિ

લક્ષ પછીના તીવ્ર મનોમંથનમાંથી વધુ તેજસ્વી અને આત્મનિષ્ઠ બનીને શ્રીમદ્ પ્રકાશી ઊઠે છે. તેવીસમા વર્ષમાં તો શ્રીમદ્ અદ્ભુત આત્મસ્થિતિએ પહોંચે છે. એ વર્ષમાં સોલાગલાઈને લખેલા પત્રમાં શ્રીમદ્ જણાવે છે :

‘રાત્રિ અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મનન રહે છે; આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, લય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે.

‘અધિક શું કહેવું? હાડ, માંસ અને તેની મજબાને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે. અને તેને લીધે નથી કંઈ જોવું ગમતું, નથી કંઈ સૂંઘવું ગમતું, નથી કંઈ સાંભળવું ગમતું, નથી કંઈ ચાખવું ગમતું, કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું. નથી જોલવું ગમતું કે નથી મૌન

રહેવું ગમતું; નથી બેસવું ગમતું કે નથી ઊઠવું ગમતું; નથી સૂવું ગમતું કે નથી જાગવું ગમતું; નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખ્યું રહેવું ગમતું; નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો; નથી લક્ષ્મી ગમતી કે નથી અલક્ષ્મી ગમતી; એમ છે.

‘તથાપિ તે પ્રત્યે આશા નિરાશા કંઈ જ ઊગતું જણાતું નથી. તે હો તો પણ ભલે અને ન હો તો પણ ભલે. એ કંઈ દુઃખનાં કારણ નથી. દુઃખનું કારણ માત્ર વિષમાત્મા છે; અને તે જો સમ છે, તો સર્વ સુખ જ છે; એ વૃત્તિને લીધે સમાધિ રહે છે.

‘તથાપિ બહારથી ગૃહસ્થપણાની પ્રવૃત્તિ નથી થઈ શકતી, દેહભાવ દેખાડવો પાલવતો નથી. આત્મભાવથી પ્રવૃત્તિ બાહ્યથી કરવાને કેટલોક અંતરાય છે. ત્યારે હવે કેમ કરવું? કયા પર્વતની ગુફામાં જવું, અને અલોપ થઈ જવું?—એ જ રટાય છે. તથાપિ બહારથી અમુક સંસારી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. તે માટે શોક તો નથી. તથાપિ સહન કરવા જીવ ઇચ્છતો નથી. પરમાનંદ ત્યાગી એને ઇચ્છે પણ કેમ? અને એ જ કારણથી જ્યોતિષાદિક* તરફ હાલ ચિત્ત નથી. ગમે તેવાં

* શ્રીમદ્ જ્યોતિષ-વિદ્યામાં પણ પ્રવીણ હતા. આ બાબતમાં એવું બન્યું હતું કે, સં. ૧૯૪૩ના ભાદરવામાં મુંબઈ જતાં પહેલાં શ્રીમદ્ જેતપર (મોરબી તાબે) પોતાના બનેલી રા. ચત્રભુજ બેચરને ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે શ્રીમદ્ની આર્થિક સ્થિતિ સાંકડી હતી. જેતપરમાં શંકર પંચોળી નામના એક વિદ્વાન જોશી હતા. તે ભાઈ ગણિત-

ભવિષ્યજ્ઞાન અથવા સિદ્ધિઓની ઈચ્છા નથી. તેમ તેઓનેો ઉપયોગ કરવામાં ઉદ્દાસીનતા રહે છે. તેમાં પણ હાલ તો અધિક જ રહે છે....’

વળી અન્ય સ્થળે પણ તેઓ પોતાને થયેલી દિવ્ય અનુભૂતિ વર્ણવે છે :

‘પ્રભાતમાં વહેલો ઊઠ્યો ત્યારથી કોઈ અપૂર્વ આનંદ વર્ત્યા જ કરતો હતો....(એ) એકાકાર વૃત્તિનું વર્ણન શબ્દે કેમ કરી શકાય? દિવસના બાર બજ્યા સુધી રહ્યું.

ફલાદેશ સારું જાણતા હતા. તેમને ચત્રભુજભાઈએ શ્રીમદ્ના મુંબઈ પ્રયાણ તથા અર્થ-પ્રાપ્તિ સંબંધમાં પૂછ્યું. તેથી શંકર પંચોળીએ પ્રશ્નકુંડળી ચીતરીને મુંબઈ પ્રયાણ પછી અમુક મુદતમાં દ્રવ્યલાભ વગેરે ફળ વર્ત્યું. તેમાંનું અમુક ફળ્યું અને અમુક બરાબર ન ફળ્યું. તેથી શ્રીમદ્ને બરાબર જ્યોતિષ જાણી લેવાની જિજ્ઞાસા ઉદ્ભવી.

મુંબઈમાં શતાવધાન કરી શ્રીમદે ઉત્તમ ખ્યાતિ મેળવી. તે વખતે મુંબઈના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો, પંડિતો, શ્રીમાનો વગેરે હાજર હતા. તેમાં સારા જ્યોતિષીઓ પણ હતા. તે જ્યોતિષીઓને નાની વયના પ્રબળ પ્રતિભાસંપન્ન શ્રીમદ્ પ્રત્યે આકર્ષણ થયું. એ રીતે શ્રીમદ્ને જ્યોતિષ જાણવાની ઈચ્છા પૂરી કરવાનાં સાધનોની પ્રાપ્તિ થઈ. વિદ્વાન જ્યોતિષીઓનું નિમિત્ત પામી શ્રીમદ્ તે વિદ્વાનો કરતાં પણ આગળ વધી તે વિદ્વામાં પારંગત થયા હતા.

આ બાબતમાં એક પ્રસંગ જાણીતો છે. ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ વકીલાત કરતા હતા અને તેમને વેપારમાં પડવા સ્વપ્ને પણ વૃત્તિ ન હતી; અને તે વખતે સડેજ કરજવાન પણ તેઓ હતા. તેમની કુંડળા જોઈને શ્રીમદે જણાવ્યું હતું કે, તેમને વેપારમાં અત્યંત લાભ છે, બલકે લક્ષ્યાધિપતિ થવાનો યોગ છે; એમ જણાવી વકીલાત છોડીને મુંબઈ જવા શ્રીમદે તેમને પ્રેરણા કરી. શ્રી રેવાશંકરભાઈએ તે પ્રમાણે કર્યું અને શ્રીમદે ભાખેલું સાચું ઠર્યું.

અપૂર્વ આનંદ તો તેવો ને તેવો જ છે; પરંતુ ખીજી જ્ઞાનની વાર્તા કરવામાં ત્યાર પછીનો કાળક્ષેપ કર્યો.....’

પોતાને થયેલા એક અદ્ભુત અનુભવ બાબત શ્રીમદ્દ સં. ૧૯૪૪ના આષાઠ વદ ત્રીજને દિવસે લખેલા પત્રમાં જણાવે છે:

‘આ એક અદ્ભુત વાત છે કે ડાબી આંખમાંથી ચારપાંચ દિવસ થયાં એક નાના ચક્ર જેવો વીજળી સમાન ઝબકારો થયા કરે છે, જે આંખથી જરા દૂર જઈ ઓલવાય છે. લગલગ પાંચ મિનિટ થાય છે કે દેખાવ દે છે. મારી દષ્ટિમાં વારંવાર તે જોવામાં આવે છે.

‘એ ખાતે કોઈ પ્રકારની ભ્રમણા નથી. નિમિત્ત કારણ કંઈ જણાતું નથી. બહુ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. આંખે ખીજી કોઈ પણ પ્રકારની અસર નથી. પ્રકાશ અને દિવ્યતા વિશેષ રહે છે. ચારેક દિવસ પહેલાં અપોરના ૨-૨૦ મિનિટે એક આશ્ચર્યભૂત સ્વપ્ન પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી આ થયું હોય એમ જણાય છે. અંતઃકરણમાં બહુ પ્રકાશ રહે છે, શક્તિ બહુ તેજ મારે છે. ધ્યાન સમાધિસ્થ રહે છે.....’

તેઓ કારતક, ૧૯૪૬ના પત્રમાં દર્શાવે છે:

‘તે પવિત્ર દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્ર અંધન નથી. અનંત સંસાર નથી, સોળ ભવ નથી, અભ્યંતર દુઃખ નથી, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અંતરંગ મોહિની નથી, સત્ સત્ નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુકલ, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન; સમ્યક્ જ્યોતિર્મય,

ચિરકાળ આનંદની પ્રાપ્તિ, અહ્ભુત સત્સ્વરૂપદર્શિતાની ખલિહારી છે!

‘જ્યાં મતલેદ નથી, જ્યાં શંકા, કંખા, વિતિગિચ્છા,* મૂઠદષ્ટિ, એમાંનું કાંઈ નથી. છે તે કલમ લખી શકતી નથી, કથન કહી શકતું નથી, મન જેને મનન કરી શકતું નથી....’

જેઠ વદ આરશ, ૧૯૪૬ને રોજ શ્રીમદ્ એક પત્રમાં લખે છે:

‘ગઈ કાલ રાત્રે એક અહ્ભુત સ્વપ્ન આવ્યું હતું. જેમાં જેએક પુરુષોની સમીપે આ જગતની રચનાનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું હતું; પ્રથમ સર્વ ભુલાવી પછી જગતનું દર્શન કરાવ્યું હતું. સ્વપ્નમાં મહાવીરદેવની શિક્ષા સપ્રમાણ થઈ હતી. એ સ્વપ્નનું વર્ણન ઘણું સુંદર અને ચમત્કારિક હોવાથી પરમાનંદ થયો હતો.’

વળી શ્રીમદ્ શ્રી સોલાગભાઈને માગશર વદ અમાસ, ૧૯૪૭ના રોજ લખેલા પત્રમાં પોતાની મનઃસ્થિતિ વર્ણવે છે:

‘પ્રાપ્ત થયેલા સત્સ્વરૂપને અલેદલાવે અપૂર્વ સમાધિમાં સ્મરું છું.

‘છેવટનું સ્વરૂપ સમજાયામાં, અનુભવાયામાં અલ્પ પણ ન્યૂનતા રહી નથી. જેમ છે તેમ સર્વ પ્રકારે સમજાયું છે. સર્વ પ્રકારનો એક દેશ બાદ કરતાં બાકી સર્વ અનુભવાયું છે. એક દેશ સમજાયા વિના રહ્યો

* જુગુપ્સા; સૂગ.

નથી; પરંતુ યોગ (મન, વચન, કાયા)થી અસંગ થવા વનવાસની આવશ્યકતા છે; અને એમ થયે એ દેશ અનુભવાશે; અર્થાત્ તેમાં જ રહેવાશે; પરિપૂર્ણ લોકલોક-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે; અને એ ઉત્પન્ન કરવાની (તેમ) આકાંક્ષા રહી નથી, છતાં ઉત્પન્ન કેમ થશે? એ વળી આશ્ચર્યકારક છે! પરિપૂર્ણ સ્વરૂપજ્ઞાન તો ઉત્પન્ન થયું જ છે; અને એ સમાધિમાંથી નીકળી લોકલોકદર્શન પ્રત્યે જવું કેમ બનશે?

‘....હવે અમે અમારી દશા કોઈ પણ પ્રકારે કહી શકવાના નથી; તો લખી ક્યાંથી શકીશું? આપના દર્શન થયે જે કંઈ વાણી કહી શકશે તે કહેશે, ખાંકી નિરુપાયતા છે. (કંઈ) મુક્તિયે નથી જોઈતી, અને જૈનનું કેવળ-જ્ઞાનયે જે પુરુષને નથી જોઈતું, તે પુરુષને પરમેશ્વર હવે કયું પદ આપશે? એ કંઈ આપના વિચારમાં આવે છે? આવે તો આશ્ચર્ય પામજો; નહિ તો અહીંથી તો કોઈ રીતે કંઈયે બહાર કાઢી શકાય તેમ બને તેવું લાગતું નથી.

‘આપ જે કંઈ વ્યવહાર ધર્મપ્રશ્ના બીડો છો તે ઉપર લક્ષ અપાતું નથી. તેના અક્ષર પણ પૂરા વાંચવા લક્ષ જતું નથી, તો પછી તેનો ઉત્તર ન લખી શકાયો હોય તો આપ શા માટે રાહ જુઓ છો? અર્થાત્ તે હવે ક્યારે બનશે, તે કંઈ કલ્પી શકાતું નથી.

‘વારંવાર જણાવો છો, આતુરતા દર્શન માટે બહુ છે; પરંતુ પાંચમકાળ મહાવીરદેવે કહ્યો છે, કળિયુગ વ્યાસભગવાને કહ્યો છે; તે ક્યાંથી સાથે રહેવા દે? અને

દે તો આપને ઉપાધિયુક્ત શા માટે ન રાખે ?

‘આ ભૂમિકા ઉપાધિની શોભાતું સંગ્રહસ્થાન છે.’

પોષ સુદ ૫, ૧૯૪૭ના રોજ શ્રીમદ્ લખે છે :

‘અલખનામ ધુની લગી ગગનમેં, મગન લયા મન મેરાજ;
આસન મારી સુરત દઢ ધારી, દિયા અગમ ઘર ડેરાજ;
દરશયા અલખ દેદારાજ.’

માહ વદ ૩, ૧૯૪૭ના રોજનો અનુભવ શ્રીમદ્ એક પત્રમાં ટાંકે છે :

‘આજના પ્રભાતથી નિરંજનદેવની કોઈ અદ્ભુત અનુગ્રહતા પ્રકાશી છે; આજે ઘણા દિવસ થયાં ઇચ્છેલી પરાભક્તિ કોઈ અનુપમ રૂપમાં ઉદય પામી છે.’

આમ શ્રીમદ્નો ધીરોદાત્ત જીવનપ્રવાહ સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ આત્મ સ્થિતિ તરફ અવિરતપણે વહેવા માંડે છે. ચોવીસમા વર્ષમાં એટલે કે ૧૯૪૭માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પરમાનંદની મસ્તી વધતી જાય છે. અષાઠ સુદ ૧૩, ૧૯૪૭નો પત્ર જ જુઓ :

‘સુખના સિંધુ શ્રી સહજાનંદજી, જગજીવન કે જગવંદજી;
શરણાગતના સદા સુખકંદજી, પરમસ્નેહી છો પરમાનંદજી.

‘હરિકૃપાથી અમે પરમ પ્રસન્ન પદમાં છીએ.

‘અમારી દશા હાલમાં કેવી વર્તે છે તે જાણવાની આપની ઇચ્છા રહે છે; પણ જેવી વિગતથી જોઈએ, તેવી વિગતથી લખી શકાય નહિ; એટલે વારંવાર લખી નથી. અત્રે ટૂંકમાં લખીએ છીએ.

‘એક પુરાણપુરુષ અને પુરાણપુરુષની પ્રેમસંપત્તિ

વિના અમને કંઈ ગમતું નથી; અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિ માત્ર રહી નથી, કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી; વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું ભાન નથી; જગત શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી; કોઈ શત્રુ-મિત્રમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી; કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે, એની ખબર રખાતી નથી; અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ છીએ; અમારે શું કરવાનું છે તે કોઈથી કળાય તેવું નથી.

‘અમે અધાય પદાર્થથી ઉદાસ થઈ જવાથી ગમે તેમ વર્તીએ છીએ; વ્રત, નિયમનો કંઈ નિયમ રાખ્યો નથી; જાતભાતનો કંઈ પ્રસંગ નથી; અમારાથી વિમુખ જગતમાં કોઈ માન્યું નથી; અમારાથી સન્મુખ એવા સત્સંગી નહિ મળતાં ખેદ રહે છે, સંપત્તિ પૂર્ણ છે એટલે સંપત્તિની ઇચ્છા નથી; શબ્દાદિક વિષયો અનુભવ્યા સ્મૃતિમાં આવવાથી—અથવા ઈશ્વરેચ્છાથી તેની ઇચ્છા રહી નથી; પોતાની ઇચ્છાએ થોડી જ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

‘જેમ હરિએ ઇચ્છેલો ક્રમ દોરે તેમ દોરાઈએ છીએ; હૃદય પ્રાયે શૂન્ય જેવું થઈ ગયું છે; પાંચે ઇન્દ્રિયો શૂન્યપણે પ્રવર્તવારૂપ જ રહે છે; નય, પ્રમાણ વગેરે શાસ્ત્રભેદ સાંભરતાં નથી, કંઈ વાંચતાં ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી; ખાવાની, પીવાની, ઝેસવાની સૂવાની, ચાલવાની અને ઝોલવાની વૃત્તિઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, મન પોતાને સ્વાધીન છે કે કેમ એનું યથાયોગ્ય ભાન રહ્યું નથી.

‘આમ સર્વ પ્રકારે વિચિત્ર એવી ઉદાસીનતા આવવાથી ગમે તેમ વર્તાય છે. એક પ્રકારે પૂર્ણ વેલછા છે; એક પ્રકારે તે વેલછા કંઈક છૂપી રાખીએ છીએ; અને જેટલી છૂપી રખાય છે, તેટલી હાની છે. યોગ્ય વર્તીએ છીએ કે અયોગ્ય એનો કંઈ હિસાબ રાખ્યો નથી.

‘આદિપુરુષને વિશે અખંડ પ્રેમ સિવાય બીજા મોક્ષાદિક પદાર્થોમાંની આકાંક્ષાનો ભંગ થઈ ગયો છે. આટલું બધું છતાં મનમાનવી ઉદાસીનતા નથી, એમ માનીએ છીએ; અખંડ પ્રેમ-ખુમારી જેવી પ્રવહવી જોઈએ તેવી પ્રવહતી નથી, એમ જાણીએ છીએ; આમ કરવાથી તે અખંડ ખુમારી પ્રવહે એમ નિશ્ચયપણે જાણીએ છીએ; પણ તે કરવામાં કાળ કારણભૂત થઈ પડ્યા છે; અને એ સર્વનો દોષ અમને છે કે હરિને છે, એવો ચોક્કસ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી.

‘જેટલી બધી ઉદાસીનતા છતાં વેપાર કરીએ છીએ; લઈએ છીએ, દઈએ છીએ, લખીએ છીએ, વાંચીએ છીએ, જાળવીએ છીએ, અને ખેદ પામીએ છીએ. વળી હસીએ છીએ.—જેનું ઠેકાણું નથી એવી અમારી દશા છે; અને તેનું કારણ માત્ર હરિની સુખદ ઇચ્છા જ્યાં સુધી માની નથી ત્યાં સુધી ખેદ મટતો નથી.

‘....પ્રભુની પરમ કૃપા છે. અમને કોઈથી ભિન્ન ભાવ રહ્યો નથી; કોઈ વિશે દોષખુદ્ધિ આવતી નથી.... ‘સિદ્ધાંતજ્ઞાન’ અમારા હૃદયને વિશે આવરિતરૂપે પડ્યું છે. હરિ-ઈચ્છા જો પ્રગટ થવા દેવાની હશે તો થશે.

અમારો દેશ હરિ છે, જાત હરિ છે, કાળ હરિ છે, દેહ હરિ છે, રૂપ હરિ છે, નામ હરિ છે, દિશા હરિ છે, સર્વ હરિ છે, અને તેમ છતાં આમ વહીવટમાં છીએ, એ એની ઇચ્છાનું કારણ છે.’

વળી એ જ માસમાં શ્રીમદે લખેલું આત્માનુભૂતિપૂર્ણ પદ જુઓ :

‘બિના નયન પાવે નહિ, બિના નયનકી ખાત;
 સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત. ૧
 ખૂઝી ચહત જો પ્યાસ કો, હૈ ખૂઝનકી રીત;
 પાવે નહિ ગુરુગમ બિના, એહી અનાદિ સ્થિત. ૨
 એહિ નહિ હૈ કલ્પના, એહિ નહિ વિભાંગ;
 કઈ નર પંચમકાલમેં, દેખી વસ્તુ અભાંગ. ૩
 નહિ દે તું ઉપદેશકું, પ્રથમ લેહિ ઉપદેશ;
 સખસેં ન્યારા અગમ હૈ, વો જ્ઞાનીકા દેશ. ૪
 જપ, તપ, ઔર વ્રતાદિ સખ, તહાં લગી બ્રમરૂપ;
 જહાં લગી નહિ સંતકી, પાઈ કૃપા અનૂપ. ૫
 પાયાકી એ ખાત હૈ, નિજ છંદનકો છોડ;
 પિછે લાગ સત્પુરુષકે, તો સખ બંધન તોડ.’ ૬

આમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આગળ વધતાં વધતાં એવી સ્થિતિને પામે છે જેને માટે તેઓ તીવ્રપણે ઝંખતા હતા. અને એ ગાઠ સ્વરૂપસ્થિતિની દશામાં તેઓ પોતાના પત્રોમાં પોતાને માટે ‘યથાર્થ બોધસ્વરૂપ’, ‘શ્રી બોધસ્વરૂપ’, ‘બોધબીજ’, ‘સમસ્થિતભાવ’, ‘સ્વરૂપસ્થ’, ‘નિષ્કામ આત્મસ્વરૂપ’, ‘સહજસ્વરૂપ’,

‘અપ્રતિબદ્ધ’, ‘અલિપ્ત ઝોધમય’, ‘સમાધિરૂપ’, ‘અચિંત્યદશાસ્વરૂપ’, વગેરે ઉપનામો વાપરે છે. અને એક સ્થળે તો શ્રીમદ્ પોતે પોતાને જ પ્રણામ કરે છે: ‘અવિષમપણે જ્યાં આત્મધ્યાન વર્તે છે, એવા જે “શ્રી રાજચંદ્ર” તે પ્રત્યે ફરી ફરી નમસ્કાર...’

અને એ પરમ સ્થિતિ પામ્યાનો આનંદોદ્ગાર શ્રીમદે એક પદમાં ગાયો છે:

‘ધન્ય રે દિવસ આ અહો,
જગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;
દશ વર્ષે રે ધારા ઊલસી,
મટ્યો ઉદ્દયકર્મનો ગર્વ રે.
ઓગણીસેં સુડતાળીસે,
સમક્રિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે,
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા,
નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે,

આમ સંવત ૧૯૪૭માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આત્મ-દર્શનનો, સમ્યગ્દર્શનનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા અને પછી શાંત, સ્થિત થઈ તેઓ પોતાના ઉત્તમ પદમાં ગાયેલા નિર્ઝંથ પદને પામવા તરફ વળે છે:

‘અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાન્તર નિર્ઝંથ જો?
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો?’

વ્યવહારમાં આદર્શરૂપ શ્રીમદ્

શ્રીમદ્ જ્યારે પ્રબળ આત્મચિંતન અને ગાઢ આત્મ-સ્થિતિની દશામાંથી પસાર થતા હતા એ સમય દરમ્યાન જ તેમની વ્યાવહારિક ઉપાધિ પણ એટલી જ સજ્જડ બનતી જતી હતી. પરંતુ પોતાની આંતરદશા અને બાહ્ય ઉપાધિ એ બંને વચ્ચે પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કેવો સુમેળ સાધ્યો હતો તે આ વર્ષ દરમ્યાન તેમણે લખેલા પત્રોમાં ઘણું કરીને જોવા મળે છે.

પોષ સુદ ૭, ૧૯૪૮ના રોજ લખેલા પત્રમાં શ્રીમદ્ જણાવે છે :

કોઈ એવા પ્રકારનો ઉદ્દય છે કે, અપૂર્વ વીતરાગતા છતાં વેપાર સંબંધી કંઈક પ્રવર્તન કરી શકીએ છીએ, તેમ જ બીજાં પણ ખાવાપીવા વગેરેનાં પ્રવર્તન માંડ માંડ કરી શકીએ છીએ. મન કયાંય વિરામ પામતું નથી, ઘણું કરીને અત્રે કોઈનો સમાગમ ઇચ્છતું નથી.’

માહ વદ ૪, ૧૯૪૮નો પત્ર જુઓ :

‘ચોતરફ ઉપાધિની જવાલા પ્રજ્વલતી હોય તે

પ્રસંગમાં સમાધિ રહેવી એ પરમ દુષ્કર છે, અને એ વાત તો પરમ જ્ઞાની વિના થવી વિકટ છે. અમને પણ આશ્ચર્ય થઈ આવે છે, તથાપિ એમ પ્રાયે વર્ત્યા જ કરે છે, એવો અનુભવ છે.

‘આત્મભાવ યથાર્થ જેને સમજાય છે, નિશ્ચલ રહે છે, તેને એ સમાધિ પ્રાપ્ત હોય છે.

‘સમ્યક્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ વીતરાગતા જ્ઞાણીએ ધીએ; અને તેવો અનુભવ છે.’

આ વાતના સમર્થનમાં શ્રીમદ્ના જીવનનો એક પ્રસંગ જોઈએ.

ખંભાત સંઘાડાના મુખ્ય આચાર્ય હરખચંદ્રજી મહારાજના સાધુઓમાં શ્રી લલ્લુજી મહારાજ કરીને એક સાધુ હતા. તેમનો શ્રીમદ્ સાથે ગાઠ પરિચય હતો. શ્રી લલ્લુજી મહારાજના એક શિષ્ય શ્રી દેવકરણુજી નામના સાધુ કુશળ વ્યાખ્યાતા હતા. તેઓ એકવાર શ્રીમદ્ને મળવા આવ્યા હતા.

વાતચીત કરતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે દેવકરણુજીને પૂછ્યું: ‘વ્યાખ્યાનમાં કેટલાં માણસો આવે છે?’

દેવકરણુજી: ‘હજારેક માણસો ભરાય છે.’

શ્રીમદ્: સ્ત્રીઓને વ્યાખ્યાનમાં દેખી વિકાર થાય છે?’

દેવકરણુજી: ‘કાયાથી નથી થતો, મનથી થાય છે.’

શ્રીમદ્ કહે: ‘મુનિએ તો મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે યોગથી સાચવવું જોઈએ.’

એટલે દેવકરણુજીએ આક્ષેપ કરતાં કહ્યું: ‘તમે

ગાદીતકિચે ઝેસો છો અને હીરામાણેક તમારી પાસે પડેલાં હોય છે, ત્યારે તમારી વૃત્તિ ડહોળાતી નહિ હોય?’

શ્રીમદ્ કહે: ‘મુનિ, અમે તો કાળકૂટ વિષ દેખીએ છીએ.’ પછી તેમણે પૂછ્યું:

‘તમે કોણ છો?’

શ્રી દેવકરણુજી: ‘જેટલો વખત વૃત્તિ સ્થિર રહે છે, તેટલો વખત સાધુ છીએ.’

શ્રીમદ્ કહે: ‘તેવી રીતે સંસારીને પણ સાધુ કહેવાય કે નહિ?’

શ્રી દેવકરણુજી મૌન રહ્યા.

પછી શ્રીમદ્ જોડ્યા: ‘નાળિયેરનો ગોળો જેમ ગુદો રહે છે, તેમ અમે રહીએ છીએ.’

એક ખીજું ઉદાહરણ પણ મનનીય છે.

એક વખત શ્રીમદ્ ફરવા ગયા હતા. સ્મશાનની જગા આવી, ત્યારે શ્રીમદે તેમની સાથે આવેલા ભાઈને પૂછ્યું: ‘આ શું છે?’

તે ભાઈએ જવાબ આપ્યો: ‘સ્મશાન.’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું: ‘અમે તો આખી મુંખઈને સ્મશાન સમાન જોઈએ છીએ.’

મહા વદ, ૧૯૪૮ના રોજે લખેલો પત્ર જુઓ:

‘અવિકલ્પ સમાધિનું ધ્યાન ક્ષણવાર પણ મટતું નથી. તથાપિ અનેક વર્ષો થયાં વિકલ્પરૂપ ઉપાધિને આરાધ્યા જઈએ છીએ.

‘જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી કોઈ જાતની

ઉપાધિ હોવી તો સંભવે છે; તથાપિ અવિકલ્પસમાધિમાં સ્થિત એવા જ્ઞાનીને તો તે ઉપાધિ પણ અબાધ છે, અર્થાત્ સમાધિ જ છે.

‘આ દેહ ધારણ કરીને જોકે કોઈ મહાન શ્રીમંત-પણું ભોગવ્યું નથી, શબ્દાદિ વિષયોનો પૂરો વૈભવ પ્રાપ્ત થયો નથી, કોઈ વિશેષ એવા રાજ્યાધિકારો સહિત દિવસ ગાળ્યા નથી, પોતાનાં ગણાય છે એવાં કોઈ ધામ, આરામ સેવ્યાં નથી, અને હજુ યુવાવસ્થાનો પહેલો ભાગ વર્તે છે, તથાપિ એ કોઈની આત્મભાવે અમને કંઈ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી, એ એક મોટું આશ્ચર્ય જાણી વર્તીએ છીએ; અને એ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિ બંને સમાન થયાં જાણી ઘણા પ્રકારે અવિકલ્પ સમાધિને જ અનુભવીએ છીએ.

‘એમ છતાં વારંવાર વનવાસ સાંભરે છે, કોઈ પ્રકારનો લોકપરિચય રુચિકર થતો નથી, સત્સંગમાં સુરતી પ્રવહા કરે છે, અને અવ્યવસ્થિત દશાએ ઉપાધિ-યોગમાં રહીએ છીએ. એક અવિકલ્પ સમાધિ સિવાય બીજું ખરી રીતે સ્મરણ રહેતું નથી, ચિંતન રહેતું નથી, રુચિ રહેતી નથી, અથવા કંઈ કામ કરાતું નથી....’

શ્રાવણ વદ ૧૪, ૧૯૪૮માં શ્રીમદ્ લખે છે :

‘ચિત્ત બંધનવાળું થઈ શકતું નહિ હોવાથી જે જીવો સંસાર સંબંધે સ્ત્રીઆદિરૂપે પ્રાપ્ત થયા છે, તે જીવોની ઇચ્છા પણ ફૂલવવાની ઇચ્છા થતી નથી, અર્થાત્ તે પણ અનુકંપાથી અને માયાપાદિના ઉપકારાદિ કારણો-

થી ઉપાધિજ્ઞેગને બળવાન રીતે વેદીએ છીએ; અને જેની જેની જે કામના છે તે તે પ્રારબ્ધના ઉદયમાં જે પ્રકારે પ્રાપ્ત થવી સર્જિત છે, તે પ્રકારે થાય ત્યાં સુધી નિવૃત્તિ ચડણ કરતાં પણ જીવ 'ઉદ્દાસીન' રહે છે; એમાં કોઈ પ્રકારનું અમારું સકામપણું નથી, અમે એ સર્વમાં નિષ્કામ જ છીએ એમ છે. તથાપિ પ્રારબ્ધ તેવા પ્રકારનું બંધન રાખવારૂપ ઉદયે વર્તે છે; એ પણ બીજા મુમુક્ષુની પરમાર્થવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાને વિશે રોધરૂપ બાણીએ છીએ.'

આસો, ૧૯૪૮માં લખેલા પત્રમાં શ્રીમદ્ જણાવે છે :

‘કોઈ પણ જાતના અમારા આત્મિક બંધનને લઈને અમે સંસારમાં રહ્યા નથી; સ્ત્રી જે છે તેનાથી પૂર્વે બંધાયલું ભોગકર્મ નિવૃત્ત કરવું છે; કુટુંબ છે તેનું પૂર્વેનું કરેલું કરજ આપી નિવૃત્ત થવા અર્થે રહ્યા છીએ. રેવાશંકર છે તેનું અમારા પ્રત્યે જે કંઈ માગણું છે તે આપવાને રહ્યા છાએ. તે સિવાયના જે જે કંઈ પ્રસંગ છે તે તેની અંદર સમાઈ જાય છે. તનને અર્થે, ધનને અર્થે, ભોગને અર્થે, સુખને અર્થે, સ્વાર્થને અર્થે કે કોઈ જાતના આત્મિક બંધનથી અમે સંસારમાં રહ્યા નથી.... દુઃખના ભયથી પણ સંસારમાં રહેવું રાખ્યું છે એમ નથી. માન-અપમાનનો તો કંઈ ભેદ છે, તે નિવૃત્ત થઈ ગયો છે.’

આ તેમ જ એ સમયના બીજા પત્રોનું અવલોકન કરીએ તો સહેજે સમજાય છે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પોતાના ઉપર આવી પડેલા ઉપાધિના ભીડાને, સંપ્રાપ્ત વ્યવહારોને

નિષ્કામતાથી, વીતરાગપણાથી સ્વસ્થ, શાંત ચિત્તે અદા કરવાની લોકોત્તર અદ્ભુત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી.

આટલી ભૂમિકા ખ્યાલમાં રાખીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વ્યાવહારિક જીવન તરફ વળીએ.

આમ તો શ્રીમદ્ નાનપણમાં પોતાના પિતાની દુકાને ખેસતા હતા એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.* તે વેળાએ નાની વયમાં પણ તેઓ પવિત્ર ભાવનાથી પોતાનું કામ કરતા હતા. ‘કોઈને મેં ઓછોઅધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઈને ઓછુંઅધિકું તોળી દીધું નથી.’ આ ભાવના મોટપણે પણ એમનામાં એટલી જ સતેજ હતી.

એકવીસમા વર્ષમાં શ્રીમદ્ ઝવેરીના વ્યવસાયમાં જોડાયા હતા. ઘણા ટૂંક વખતમાં તેમણે એક સારા ઝવેરી તરીકેની નામના મેળવી હતી.

શ્રીમદ્ મુંબઈમાં વ્યાપારમાં જોડાયા ત્યારથી ભાગીદારો સાથે કેમ પ્રવર્તવું તેનો નિર્ણય તેમણે કરી રાખ્યો હતો. સંવત ૧૯૪૬ની તેમની રોજનીશીમાં એ મળી આવે છે. એ આદર્શ આપણને સૌને સહાયરૂપ થઈ પડે એમ અવશ્ય છે :

૧. ‘કોઈના પણ દોષ જો નહિ. તારા પોતાના દોષથી જે થાય છે તે થાય છે એમ માન.

૨. ‘તારી (આત્મ) પ્રશંસા કરીશ નહિ અને કરીશ

તો તું જ હલકો છે એમ હું માનું છું.

૩. 'જેમ બીજાને પ્રિય લાગે તેવી તારી વર્તણૂક કરવાનું પ્રયત્ન કરજે. એકદમ તેમાં તને સિદ્ધિ નહિ મળે, વા વિઘ્ન નડશે; તથાપિ દઢ આગ્રહથી હળવે હળવે તે ક્રમ પર તારી નિષ્ઠા લાવી મૂકજે.

૪. 'તું' વ્યવહારમાં જેનાથી જોડાયો હો તેનાથી અમુક પ્રકારે વર્તવાનો નિર્ણય કરી તેને જણાવ. તેને અનુકૂળ આવે તો તેમ; નહિ તો તે જણાવે તેમ પ્રવર્તજે. સાથે જણાવજે કે તમારા કાર્યમાં (જે મને સોંપો તેમાં) કોઈ રીતે મારી નિષ્ઠાથી કરીને હાનિ નહિ પહોંચાડું. તમે મારા સંબંધમાં બીજી કંઈ કલ્પના કરશો નહિ. મને વ્યવહાર સંબંધી અન્યથા લાગણી નથી તેમ હું તમારાથી અન્યથા વર્તવા ઈચ્છતો નથી; એટલું જ નહિ, પણ કંઈ મારું વિપરીતાચરણ મન-વચન-કાયાએ થયું, તો તે માટે પશ્ચાત્તાપી થઈશ. એમ નહિ કરવા આગળથી બહુ સાવચેતી રાખીશ. તમે સોંપેલું કામ કરતાં હું નિરભિમાની રહીશ. મારી ભૂલ માટે મને ઠપકો આપશો તે સહન કરીશ.

'મારું ચાલશે ત્યાં સુધી સ્વપ્ને પણ તમારો ક્રેષ વા તમારા સંબંધી કોઈ પણ જાતની અન્યથા કલ્પના કરીશ નહિ. તમને કોઈ જાતની શંકા થાય તો મને જણાવશો, તો તમારો ઉપકાર માનીશ, અને તેનો ખરો ખુલાસો કરીશ. ખુલાસો નહિ થાય તો મૌન રહીશ, પરંતુ અસત્ય બોલીશ નહિ.

‘માત્ર તમારી પાસેથી એટલું જ ઇચ્છું છું કે કોઈ પણ પ્રકારે તમે મને નિમિત્ત રાખી અશુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરશો નહિ; તમારી ઇચ્છાનુસાર તમે વર્તજો, તેમાં મારે કંઈ પણ અધિક કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર મને મારી નિવૃત્તિ-શ્રેણીમાં વર્તવા દેતાં, કોઈ રીતે તમારું અંતઃકરણ દ્રુંકું કરશો નહિ; અને દ્રુંકું કરવા જો તમારી ઇચ્છા હોય તો ખચીત કરીને મને આગળથી જણાવી દેજો. તે શ્રેણીને સાચવવા મારી ઇચ્છા છે અને તે માટે એથી હું યોગ્ય કરી લઈશ. મારું ચાલતાં સુધી હું તમને ફૂલવીશ નહિ અને છેવટે એ જ નિવૃત્તિશ્રેણી તમને અપ્રિય હશે તો પણ હું જેમ ખનશે તેમ જાળવણીથી, તમારી સમીપથી, તમને કોઈ જાતની હાની કર્યા વગર ખનતો લાભ કરીને, હવે પછીના ગમે તે કાળ માટે પણ તેવી ઇચ્છા રાખીને ખસી જઈશ.’

શ્રીયુત માણેકલાલભાઈ ઘેલાભાઈ શ્રીમદ્ વિશે લખે છે :

‘અમારી ભાગીદારીનાં કેટલાંક વર્ષ તો સાહસિક વ્યાપારના ખેડાણમાં ગયેલાં અને તે સમયે તેઓની વ્યાપાર અને વ્યવહાર કુશળતા એવી ઉત્તમ હતી કે અમે વિલાયતના કેટલાક વ્યાપારીઓ સાથે કામ પાડતા હતા, તેઓ અમારી કામ લેવાની પદ્ધતિથી દેશીઓની કાબેલિયત માટે પ્રશંસા કરતા હતા. અમારા આ વ્યાપારની ફૂંચીરૂપ ખરું કહીએ તો શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર હતા.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર હીરામોતીના વેપારમાં જોડાયા હતા એ અરસામાં મહાત્મા ગાંધીજીનો તેમની સાથે સમાગમ

થયો હતો.* મહાત્મા ગાંધીજીએ એ સમયના શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું સુરેખ આલેખન પોતાનાં એમના વિશેનાં સ્મરણોમાં કરેલું છે, એમાંથી નીચે આપેલા ઉતારાઓ જુઓ :

‘વણિક તેહનું નામ, જેહ જૂહું નવ ખોલે;
 વણિક તેહનું નામ, તોલ એછું નવ તોલે,
 વણિક તેહનું નામ, આપે ખોલ્યું તે પાળે,
 વણિક તેહનું નામ, વ્યાજ સહિત ધન વાળે;
 વિવેક તોલ એ વણિકનું, સુલતાન તોલ એ શાખ છે;
 વેપાર ચૂકે જો વાણિયો; દુઃખ દાવાનળ થાય છે.’

—શામળભટ્ટ

‘સામાન્ય માન્યતા એવી હોય છે કે વ્યવહાર કે વેપાર અને પરમાર્થ અથવા ધર્મ એ બે નોખી ને વિરોધી વસ્તુ છે. વેપારમાં ધર્મ દાખલ કરવો એ ગાંડપણ છે. એમ કરવા જતાં બંને બગડે. આ માન્યતા જો ખોટી ન હોય તો આપણે કપાળે કેવળ નિરાશ જ લખેલી હોય. એવી એક પણ વસ્તુ નથી, એવો એક પણ વ્યવહાર નથી કે જેમાંથી આપણે ધર્મને દૂર રાખી શકીએ.

‘ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં જણાવો જ બાઈએ એમ રાચચંદલાઈએ પોતાના જીવનમાં બતાવી આપ્યું હતું. ધર્મ કંઈ એકાદશીને દહાડે જ, પશુસણમાં

* આ અંગે જુઓ પ્રકરણ ૧૨ મું.

જ, ઇદને દહાડે કે રવિવારે જ પાળવાનો, અથવા તો મંદિરોમાં, દેહરંઓમાં, દેવળોમાં ને મસ્જિદોમાં જ પાળવાનો, પણ દુકાનમાં કે દરબારમાં નહિ, એવો કોઈ નિયમ નથી; એટલું જ નહિ પણ એમ કહેવું એ ધર્મને ન ઓળખવા બરાબર છે, એમ રાજચંદ્રભાઈ કહેતા, માનતા ને પોતાના આચારમાં બતાવી આપતા.

‘તેમનો વેપાર હીરામોતીનો હતો. શ્રી રેવાશંકર જગજીવન ઝવેરીની સાથે ભાગીદાર હતા. સાથે કાપડની દુકાન પણ ચલાવતા. પોતાના વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રામાણિકપણું જાળવતા એવી મારી ઉપર તેમણે છાપ પાડી હતી. તેઓ સોદા કરતા તે વખતે હું કોઈ વાર અનાયાસે હાજર રહેતો. તેમની વાત સ્પષ્ટ અને એક જ હતી. “ચાલાકી” જેવું હું કંઈ જાણતો નહિ. સામેનાની ચાલાકી પોતે તરત કળી જતા, તે તેમને અસહ્ય લાગતી. એવે વખતે તેમની બૂકુટી પણ ચડતી, ને આંખોમાં લાલાશ હું જાણતો હતો.

‘ધર્મકૃશળ એ વ્યવહારકૃશળ ન હોય એ વહેમ રાજચંદ્રભાઈએ ખોટો સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. પોતાના વેપારમાં પૂરી કાળજી ને હોશિયારી બતાવતા. હીરામોતીની પરીક્ષા ઘણી ઝીણવટથી કરી શકતા. જો કે અંગ્રેજી જ્ઞાન તેમને નહોતું છતાં પારિસ વગેરેના તેમના આડતિયા તરફથી આવેલા કાગળો, તારોના મર્મો તરત સમજી જતા, ને તેઓની કળા વર્તતાં વાર ન લાગતી. તેમણે કરેલા તર્કો ઘણે ભાગે સાચા પડતા.

‘આટલી કાળજી ને હોશિયારી છતાં વેપારની ધાલાવેલી કે ચિંતા ન રાખતા. દુકાનમાં ઝેઠા પણ જ્યારે પોતાનું કામ પૂરું થઈ રહે એટલે ધર્મપુસ્તક તો પાસે પડ્યું જ હોય તે ઊઘડે. મારા જેવા જિજ્ઞાસુ તેમની પાસે રોજ આવ્યા જ હોય. તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરતાં આંચકો ન ખાય.....’

પોતાની ‘આત્મકથા’માં ગાંધીજી આ ખાખતમાં લખે છે:

‘જેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો.....એ હતું તેમનું ખહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય, અને તેમની આત્મદર્શન કરવાની ભારે ધગશ. આત્મદર્શનને જ ખાતર તે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા એમ મેં પાછળથી જોયું.

“હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,
મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે;
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે,
ઓઘા જીવનદોરી અમારી રે.”

‘એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને મોઢે તો હતું જ, પણ તે તેમના હૃદયમાંયે અંકિત હતું.

‘પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરામોતીની પારખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા; પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય – તેમનો પુરુષાર્થ – તો આત્મઓળખ-હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઠી ઉપર ખીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય, પણ કોઈ ને કોઈ ધર્મપુસ્તક

અને રોજનીશી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઊઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઊઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયેલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય, તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે.

તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો, મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ નહોતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા લિખારી ઍરિસ્ટર હતો પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચ્યું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા ન જ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ નહોતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદલાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદલાઈ એ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઊતરી જતાં. તેમની ખુદ્ધિને વિશે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિશે તેટલું જ હતું. ને તેથી હું જાણતો હતો કે તેઓ મને ઈશદાપૂર્વક આડે રસ્તે નહિ દોરે ને પોતાના મનમાં હશે એવું જ કહેશે.

આથી મારી આધ્યાત્મિક ભીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો.’

વળી ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું સુરેખ રેખાચિત્ર તેમનાં સ્મરણોમાં આલેખ્યું છે, એ વાંચતાં શ્રીમદ્નું ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વ આંખ સામે ખડું થઈ જાય છે :

‘અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

ક્યારે થઈશું બાહ્યાન્તર નિર્ઝંથ જો ?

સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,

વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો.

સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,

માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો;

અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,

દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છાં નવ જોય જો.

‘જે વૈરાગ્ય એ કડીઓમાં ઝળહળી રહ્યો છે તે મેં તેમના જે વર્ષના ગાઠ પરિચયમાં ક્ષણે ક્ષણે તેમનામાં જોયેલો. તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. ખીજની ઉપર છાપ પાડવા સારુ એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં કંઈક ધર્મ પુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં જ હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચાર આવે તે લખી નાખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વળા પદ્ય. એવી રીતે જ “અપૂર્વ અવસર” પણ લખાયેલું હોવું જોઈએ.

‘ખાતાં, ખેસતાં, સૂતાં, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં તેમનામાં

વૈરાગ્ય તો હોય જ. કોઈ વખત આ જગતના કોઈપણ વૈભવને વિશે તેમને મોહ થયો હોય એમ મેં નથી જોયું.

‘તેમની રહેણીકરણી હું આદરપૂર્વક પણ ઝીણવટથી તપાસતો. ભોજનમાં જે મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેતા. પહેરવેશ સાદો, પહેરણુ, અંગરખું, ખેસ, ગરભસૂતરો ફેંટો ને ઘોતી. એ કંઈ બહુ સાફ કે ઈસ્વીબંધ રહેતાં એમ મને સ્મરણુ નથી. ભોંયે ખેસવું, ખુરસીએ ખેસવું બંને સરખાં હતાં. સામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ ખેસતા.

‘તેમની ચાલ ધીમી હતી, અને જોનાર સમજી શકે કે ચાલતાં પણ પોતે વિચારમાં ગ્રસ્ત છે. આંખમાં ચમત્કાર હતો: અત્યંત તેજસ્વી; વિહ્વળતા જરાયે ન હતી. આંખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અણીદાર પણ નહિ—ચપટું પણ નહિ, શરીર એકવડું, કદ મધ્યમ, વર્ણુ શ્યામ, દેખાવ શાંત મૂર્તિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાંભળતાં માણસ થાકે નહિ. ચહેરો હસમુખો ને પ્રકુલિલ હતો. તેની ઉપર અંતરાનંદની છાયા હતી. ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો અતાવતાં કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે એમ મને યાદ નથી. કાગળ લખવા ખેસે ત્યારે ભાગ્યે જ શબ્દ બદલતાં મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તૂટેલી છે, અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખોડ છે.

‘આ વર્ણન સંયમીને વિશે સંભવે. બાહ્યાડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઈ શકતો. વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કેવું કઠિન છે. એ રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી.

‘મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું વીતરાગતા છે. જ્યાં સુધી જગતની એક પણ વસ્તુમાં મન ખૂંચેલું છે ત્યાં સુધી મોક્ષની વાત કેમ ગમે? અથવા ગમે તો તે કેવળ કાનને જ—એટલે જેમ આપણને અર્થ જાણ્યા કે સમજ્યા વિના કોઈ સંગીતનો કેવળ સૂર જ ગમી જાય તેમ. એવી માત્ર કર્ણપ્રિય ગમ્મતમાંથી મોક્ષને અનુસરનારું વર્તન આવતાં તો ઘણા કાળ વહી જાય. આંતર વૈરાગ્ય વિના મોક્ષની લગની ન થાય. એવી વૈરાગ્યલગની કવિની હતી.’

‘....વ્યવહાર કુશળતા અને ધર્મપરાયણતાનો સુંદર મેળ જેટલો મેં કવિને વિશે જોયો એટલો ખીજમાં નથી અનુભવ્યો.’

તે સમયનો એક પ્રેરક પ્રસંગ છે. શ્રીમદ્દે અવેરાત સાથે મોતીનો વેપાર પણ શરૂ કર્યો હતો. તેઓ સર્વ વેપારીઓમાં સૌથી વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર વેપારી તરીકે જાણીતા થયા હતા.

એક આરબ વેપારી પોતાના નાના ભાઈ સાથે

મુંબઈમાં મોતીની આડતનો વેપાર કરતો હતો.

નાના ભાઈને એક દિવસ વિચાર આવ્યો કે આજે આપણે પણ મોટા ભાઈની પેઠે મોતીનો મોટો વેપાર કરીએ. તેથી જે માલ બહાર પરદેશથી આવેલો એ ભાઈને તે બજારમાં ગયો. ત્યાં એક દલાલને તેણે કહ્યું: 'કોઈ સારા પ્રામાણિક શેઠ મને બતાવ.'

દલાલે શ્રીમદ્નો તેને ભેટો કરાવ્યો.

શ્રીમદે બધો માલ બરોબર કસી જોયો અને તેની વ્યાજબી કિંમત ગણી આપી.

પેલો નાનો ભાઈ નાણાં ભાઈને ખુશ થતો પોતાને ઘેર ગયો. મોટા ભાઈ ઘેર આવ્યા એટલે તેણે વેપારની વાત કહી સંભળાવી.

મોટાભાઈએ જોયું કે, નાનો ભાઈ સોદ્ધો કરવામાં છેતરાયો તો નથી. શ્રીમદે બરોબર કિંમત આંકી આપી હતી. પરંતુ વાત એમ હતી કે, જે માણસનો માલ હતો એનો તે દિવસે કાગળ આવ્યો હતો. એમાં તેણે લખ્યું હતું કે, અમુક કિંમત વગર માલ વેચશો નહિ. એ કિંમત ચાલુ બજારભાવ કરતાં ઘણી મોટી હતી. હવે શું થાય? આ તો જબરી ખોટ ગઈ! તે ગુસ્સામાં બોલી ઊઠ્યો: 'અત્યા, આ તેં શું કયું?' મારે દેવાળું જ કાઢવું પડશે!'

તે આરબ હાંફળો ફાંફળો શ્રીમદ્ પાસે દોડી ગયો. તેણે કરગરીને પેલા માણસનો કાગળ વચ્ચાવીને કહ્યું, 'સાહેબ, કંઈ રહેમ કરો. નહિ તો હું ગરીબ માણસ

પાયમાલ થઈ જઈશ!’

શ્રીમદે સ્વસ્થપણે કહ્યું: ‘ભાઈ, તમારો માલ આ રહ્યો. તમે ખુશીથી લઈ જાઓ.’ એમ કહીને તેમણે આરબને એનો માલ પાછો સોંપી દીધો અને નાણાં ગણી લીધાં. જાણે કંઈ સોદો કર્યો જ નથી એમ ગણી, ઘણું નફો થવાનો હતો પણ તે જતો કર્યો.

એ આરબ શ્રીમદને ખુદાના પયગંબર જેવા જ માનવા લાગ્યો.

ખીજે એક પ્રસંગ શ્રીમદ રાજચંદ્રજીની કડુણામય જીવનદષ્ટિનો જોઈએ:

એકવાર એક વેપારી સાથે શ્રીમદે હીરાના સોદા કર્યાં. એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, અમુક સમયે નક્કી કરેલા ભાવ પ્રમાણે એ વેપારીએ શ્રીમદને અમુક હીરા આપવા. આ બાબતનો ખતપત્ર પણ એ વેપારીએ શ્રીમદને લખી આપ્યો હતો.

પરંતુ એવું અન્યું કે, સમય પાકતાં એ હીરાની કિંમત ખૂબ જ વધી ગઈ! એ વેપારી ખતપત્ર પ્રમાણે શ્રીમદને હીરા આપે તો એ બાપડાને બહુ ભારે નુકસાનીમાં ઊતરવું પડે; પોતાની બધી જ માલમિલકત વેચી દેવી પડે! હવે શું થાય?

આ બાબુ શ્રીમદને જ્યારે હીરાની કિંમતના બજાર-ભાવની ખબર પડી, ત્યારે તેઓ તરત જ પેલા વેપારીની દુકાને જઈ પહોંચ્યા.

શ્રીમદને પોતાની દુકાને આવેલા જોઈને પેલો

વેપારી બિચારો ગભરાટમાં પડી ગયો. તે કરગરતો બોલ્યો: ‘રાયચંદભાઈ, આપણી વચ્ચે થયેલા હીરાના સોદા અંગે હું ખૂબ ચિંતામાં પડી ગયો છું. મારું જે થવાનું હોય એ ભલે થાયો, પણ તમે ખાતરી રાખજો કે હું તમને આજના બજારભાવે સોદો ચૂકવી આપીશ. તમે ચિંતા કરશો મા.’

એ સાંભળીને રાજચંદ્રજી કરુણાભર્યા અવાજે બોલ્યા: ‘વાહ! ભાઈ, વાહ! હું ચિંતા શા માટે નહિ કરું? તમને સોદાની ચિંતા થતી હોય તો મને શા માટે ચિંતા ન થવી જોઈએ? પરંતુ આપણા બંનેની ચિંતાનું મૂળ કારણ તો આ કાગળિયું જ છે ને? એનો જ નાશ કરી દઈએ તો આપણા બંનેની ચિંતા મટી જશે.’

એમ કહીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સહજ ભાવે પેલો દસ્તાવેજ ફાડી નાખ્યો.

પછી શ્રીમદ્ બોલ્યા: ‘ભાઈ, આ ખતપત્રને કારણે તમારા હાથપગ બંધાયેલા હતા. બજારભાવ વધી જવાથી તમારી પાસે મારા સાઠ-સીત્તર હજાર લેણા નીકળે. પરંતુ હું તમારી સ્થિતિ સમજી શકું છું. એટલા બધા રૂપિયા હું તમારી પાસેથી લઉં તો તમારી શી વલે થાય? પરંતુ રાયચંદ દૂધ પી શકે છે, લોહી નહિ.’

પેલો આપડો વેપારી તો આભારવશ બની ફિરસ્તા સમાન શ્રીમદ્ને જોઈ જ રહ્યો.

આ બધું જોઈને, શ્રીમદે શ્રાવણ વદ, ૧૯૪૮ના

પત્રમાં જે ઉદ્દગારો કાઢેલા છે એ જ ઉદ્દગારો આપણા અંતઃકરણમાંથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વિશે વ્યક્ત થઈ જાય છે :

તે પુરુષ નમન કરવા યોગ્ય છે,

કીર્તન કરવા યોગ્ય છે,

પરમપ્રેમે ગુણુચામ કરવા યોગ્ય છે,

ફરી ફરી વિશિષ્ટ આત્મપરિણામે ધ્યાવન કરવા યોગ્ય છે,

કે

જે પુરુષને દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રતિબંધપાણું વર્તતું નથી.

શ્રીમદ્ની એકાન્ત ચર્યા

આપણે જોઈ ગયા કે શ્રીમદ્ હીરામોતીનો લાખોનો વેપાર કરતા હતા, પરંતુ સાથોસાથ તેમનું આંતરજીવન પણ વિકાસ પામતું જતું જ હતું. વેપારમાં લાભહાનિ પણ થયા કરતી, પરંતુ એ બધું એમને મન ક્ષણિક હતું. એમનું સાચું જીવન તો ધર્મલાભને અનિવાર્ય સમજી એમાં જ ઓતપ્રોત રહેતું હતું. વળી એમના વધતા જતા વ્યાપારની ઉપાધિઓમાં પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પોતાના પ્રિય અભ્યાસમાં તેમણે ખલેલ આવવા દીધી નહોતી. ઉદ્યોગરત જીવનમાં શાંત સ્વસ્થ ચિત્તે ચુપકીદીથી તેઓ જ્ઞાનવૃદ્ધિ કર્યે જતા હતા; તેમ જ હમેશાં ધર્મગ્રંથોના વાચન-મનમાં ગૂંથાયેલા રહેતા હતા. આમ શ્રીમદે બાહ્ય ઉપાધિ અને આંતરદશા વચ્ચે અદ્ભુત સુમેળ સાધ્યો હતો. એમાં પણ શ્રીમદ્ ભગવાનની કૃપા જ જોતા હતા. તેઓ લખે છે: ‘જો ભગવત્ કૃપા ન હોય તો આ કાળને વિશે તેવા ઉપાધિયોગમાં માથું ઘડ ઉપર રહેવું કઠણ થાય....હૃદયમાં પ્રભુનું નામ રાખી

માંડ કાંઈ પ્રવર્તન કરી શકીએ છીએ.’

આમ ઈશ્વરાર્પિતભાવે સમતાથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ખઠી ઉપાધિઓનો નિર્વાહ નિષ્કામપણે કરતા હતા. પરંતુ આ ઉદ્યોગ-પ્રવૃત્તિરત જીવનમાંથી પણ તેઓ વચ્ચે વચ્ચે આત્મચિંતનાથે મુંઝઈ છોડીને એકાંત સ્થળોમાં, વનોમાં કે પહાડોમાં ઘણો વખત એકલા ચાલ્યા જતા હતા. પોતાની પેઢીએ તેઓ કહી જતા કે જ્યાં સુધી પોતે લખે નહિ, ત્યાં સુધી કોઈએ પોતાની સાથે કોઈ પણ જાતનો પત્રવ્યવહાર પણ કરવો નહિ. આ રીતે શ્રીમદ્ ચરેતર, સૌરાષ્ટ્ર, ઇંડર વગેરે પ્રદેશોમાં એકાંતમાં રહ્યા હતા. તેઓ રખેને પોતે ઓળખાઈ જાય અથવા પોતાના સ્થળની ખબર પડી જાય તેવી ધાસ્તીથી ઘણા ગુપ્ત રહેવાનો હુમેશાં પ્રયાસ કરતા, છતાં તેઓ વારંવાર ઓળખાઈ જતા અને લોકોની મોટી સંખ્યા તેમનાં ઉપદેશ, શિક્ષાવચનો શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસાથી તેમની પાછળ પડતી.

શ્રીમદ્ની એકાંત ચર્યાની સંપૂર્ણ માહિતી મળી શકી નથી. પરંતુ જે લક્ષ્મણનો એમના સમાગમમાં આવ્યા હતા એમની પાસેથી મળેલી હકીકતોમાંથી અહીં ટૂંકમાં જોઈ જઈએ.*

પ્રથમ ખંભાતમાં શ્રીમદ્ એક અઠવાડિયું સંવત ૧૯૪૬માં રહ્યા. પછી થોડો વખત ખંભાતથી થોડે દૂર

* વિસ્તૃત માહિતી માટે જુઓ બ્રહ્મચારી ગોવર્ધનદાસજી દ્વારા ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકથા’.

રાજજ નામના ગામમાં સં. ૧૯૪૭માં રહ્યા હતા, તે વખતે કોઈ ન જાણે એમ એકાંતમાં રહ્યા હતા.

સં. ૧૯૫૧માં શ્રીમદ્ નિવૃત્તિ લઈને સૌરાષ્ટ્રમાં રાણપુર પાસે હડમતાળા (હડમતિયા) નામના નાના ગામ તરફ રહ્યા હતા. ત્યાં વડોદરા, ઘોટાદ, સાયલા, મોરબી વગેરે સ્થળેથી મુમુક્ષુજનો આવ્યા હતા અને અનેક જીવોને સત્સમાગમ, યોધ વગેરેનો લાભ મળ્યો હતો.

પછી હડમતાળાથી મુંબઈ જતાં વચ્ચે ખંભાત સં. ૧૯૫૧ના આસો માસમાં શ્રીમદ્ રહ્યા હતા. મુંબઈથી સં. ૧૯૫૨માં શ્રીમદ્ લગભગ અઢી માસ જેટલી નિવૃત્તિ લઈને ચરોતરમાં ગયા હતા.

તેઓ અંબાલાલભાઈ, સોલાગભાઈ તથા ડુંગરશી ગોસાળિયા સાથે ખાર દિવસ અગાસ પાસેના કાવિઠા ગામમાં રહ્યા હતા. પછી શ્રીમદ્ ખંભાત પાસે રાજજ ગામમાં પારસીને ખંગલે આઠદસ દિવસ રહ્યા હતા.

પછી એકવાર ખંભાત પાસે વડવા સ્થાને શ્રી લલ્લુજી મહારાજ અને બીજા પાંચ મુનિઓ શ્રીમદ્ને સમાગમ કરવા ગયા હતા. શ્રીમદ્ને વડવામાં એકાંત સ્થળે એ છ મુનિઓને યોલાવ્યા હતા. ત્યાં તેઓએ છ દિવસ રહી શ્રીમદ્ને શ્રીમુખેથી પરમ યોધ ગ્રહણ કર્યો હતો. છઠ્ઠા દિવસે શ્રીમદ્ને એ છ મુનિઓને જીવનપ્રેરક શિક્ષા આપતાં કહ્યું હતું :

‘તમે ગૃહ, કુટુંબ, પરિવાર તેમજ પંચની સાક્ષીએ પરિણીત સ્ત્રી—એ સર્વ પર નિર્મોહી થઈ નીકળ્યા છો.

તો તમે સાચા સાધુઓ બનો. આત્મામાં સાચ પ્રગટ કરો. (૧) આત્મા છે; (૨) આત્મા નિત્ય છે; (૩) આત્મા કર્તા છે; (૪) આત્મા ભોક્તા છે; (૫) મોક્ષ છે; અને (૬) મોક્ષનો ઉપાય છે—આ છ પદનો* હે મુનિઓ! વારંવાર વિચાર કરજો.

‘વડવા જે આટલો કાળ રોકાવું થયું છે તે તમારા માટે જ થયું છે. તમને (અમારા) આ વેશે પ્રતીતિ થશે તે યથાર્થ સત્ય થશે; કારણ કે તમારો ત્યાગીનો વેશ છે અને અમારી પાસે તેવું કંઈ ન દેખાય, પરંતુ આત્મપરિણતિ ઉપર લક્ષ આપવાથી પ્રતીતિનું કારણ થશે.’

કાવિઠામાં શ્રીમદ્ પોતે એકલા ખેતરોમાં વિચરતા. કોઈ પ્રસંગે માણસો એકત્ર મળે ત્યારે સહજ ઓધરૂપે કરુણા કરતા. રાજાજમાં પણ તેવી રીતે ઓધના પ્રસંગો બનેલા અને વડવામાં તો ખંભાતના ઓળખીતા ઘણા મુમુક્ષુઓ આવતા હોવાથી દરરોજ ઓધપ્રવાહ વહેતો. આણંદ, કાવિઠા, રાજાજ ને વડવાના ઓધમાંથી સ્મૃતિમાં રહેલા વિચારો ઘણાખરા શ્રીમદ્ના શબ્દોમાં પ્રભાવશાળી સ્મરણશક્તિવાળા અંબાલાલભાઈએ ઉતારી લીધા હતા. એ વિચારો ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ખૃદ્દ્ય ગ્રંથમાં ‘ઉપદેશછાયા’ નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

શ્રીમદ્ આણંદથી નડિયાદ સંવત ૧૯૫૨માં આવ્યા હતા. તેમની સેવાલક્ષિતમાં અંબાલાલભાઈ બધાં ગામોમાં

* આ છ પદની વિસ્તૃત વિચારણા ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’માં કરી છે.

સાથે જ રહેતા હતા. આ જ નડિયાદ મુકામે શરદ પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે રાતની વેળાએ એક જ ખેડકે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ પદ્યરૂપે રચ્યું હતું.*

શ્રીમદ્ નડિયાદમાં સં. ૧૯૫૨ની દિવાળી પછી પણ થોડો વખત રહ્યા હતા. પછી વવાણિયા, મોરબી, સાયલા તરફ વૈશાખ માસ સુધી રહ્યા હતા. અને એ જ માસમાં ઇંડર થઈ મુંબઈ ગયા હતા.

શ્રીમદ્ને મોરબીમાં ત્રણ માસ સં. ૧૯૫૪માં ચૈત્ર માસ સુધી રહેવાનું બન્યું હતું. તે પ્રસંગે થયેલા વ્યાખ્યાનોની એક મુમુક્ષુએ નોંધ કરેલી હતી. એ નોંધ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ પૃહ્લ્ અંથમાં ‘વ્યાખ્યાન સાર’ નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

શ્રાવણ માસની શરૂઆતમાં શ્રીમદ્ પેટલાદ થઈ કાવિઠા ગયા હતા. ત્યાં એક માસ અને નવ દિવસ સુધી નિવૃત્તિમાં રહ્યા હતા. અંબાલાલભાઈ તેમની પરિચર્યામાં સાથે હતા. મુનિશ્રી લલ્લુભ મહારાજ આદિનું ચોમાસું વસોમાં હતું અને શ્રી દેવકરણુભ મહારાજ વગેરેનું ખેડામાં હતું. તેથી શ્રીમદ્ કાવિઠાથી નડિયાદ થઈ વસો પણ ગયા હતા. શ્રી લલ્લુભને શ્રીમદ્ પૂછ્યું: ‘કહો મુનિ, અહીં કેટલા દિવસ રહીએ?’

શ્રી લલ્લુભની ઇચ્છા શ્રીમદ્ સાથે વધારે વખત સમાગમ કરવાની હતી. તેથી તેમણે જવાબ આપ્યો

* ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ વિશે વધુ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણ ૧૪મું.

‘એક માસ અહીં રહો તો સારું’

શ્રીમદ્ મૌન રહ્યા.

શ્રી લલ્લુજી વસો ગામના મોટા મોટા લોકોને ત્યાં આહારપાણી લેવા જતા, ત્યારે બધાને તેઓ કહેતા કે, ‘મુંબઈથી એક મોટા મહાત્મા આવ્યા છે, તેઓ મોટા વિક્રાન છે. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવશો તો બહુ લાભ થશે.’

એટલે ઘણા માણસો શ્રીમદ્ પાસે આવવા લાગ્યા. આ જોઈને શ્રીમદે શ્રી લલ્લુજીને કહ્યું : ‘તમારે મુનિઓએ બધા આવે ત્યારે ન આવવું.’

આ સાંભળીને શ્રી લલ્લુજીને ઘણો પસ્તાવો થયો કે, એક માસના સમાગમની માગણી કરી હતી. પણ આમ અંતરાય આવી પડ્યો!

શ્રીમદ્ વનમાં બહાર જતા ત્યારે બધા મુનિઓ વગેરેને જ્ઞાનવાર્તાનો લાભ મળતો. વસોથી એક માર્ગલના અંતર પર આવેલા ચરામાં ઝેસી શ્રીમદ્ જ્ઞાનવાર્તા વગેરે કરતા.

એક માસ પૂર્ણ થયો, ત્યારે મુનિઓને જાણત રહેવાનું સૂચવતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું :

‘હે મુનિઓ! અત્યારે જ્ઞાની પુરુષોના પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં તમે પ્રમાદ કરો છો. પણ જ્ઞાની પુરુષ નહિ હોય ત્યારે પશ્ચાત્તાપ પામશો. પાંચસો, પાંચસો ગાઉ પર્યટન કરવા છતાં જ્ઞાનીનો સમાગમ થશે નહિ.’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે શ્રી લલ્લુજીને જણાવ્યું :

‘જે કોઈ મુમુક્ષુ ભાઈઓ તેમ જ બહેનો તમારી પાસે આત્માર્થ સાધન માગે તેને આ પ્રમાણે આત્મ-હિતનાં સાધન બતાવવાં :

- ‘૧. સાત વ્યસનના ત્યાગનો નિયમ કરાવવો.
- ‘૨. લીલોતરીનો ત્યાગ કરાવવો.
- ‘૩. કંદમૂળનો ત્યાગ કરાવવો.
- ‘૪. અલક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.
- ‘૫. રાત્રિલોજનનો ત્યાગ કરાવવો.
- ‘૬. પાંચ માળા ફેરવવાનો નિયમ કરાવવો.
- ‘૭. સ્મરણ બતાવવું.
- ‘૮. ક્ષમાપનાનો પાઠ અને વીસ દોહરાતું પઠન મનન નિત્ય કરવા જણાવવું.
- ‘૯. સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રતું સેવન કરવા જણાવવું.’

વસોમાં ભાઈ મોતીલાલ નામના નડિયાદના ભાવસાર શ્રીમદ્ની સેવામાં રહેતા હતા. તેમની મારફતે નડિયાદની આગુબાગુમાં કોઈ એકાંત સ્થળ રહેવા યોગ્ય હોય તેની તપાસ શ્રીમદ્ને કરાવી હતી. નડિયાદ અને ઉત્તરસંડાની વચ્ચેમાં એક બંગલો મળી શકે એવી ગોઠવણ થઈ. એટલે અંબાલાલભાઈ, લહેરાભાઈ અને મોતીલાલભાઈ એ ત્રણની સાથે શ્રીમદ્ ઉત્તરસંડાને બંગલે પધાર્યા. બીજા કોઈને ત્યાં આવવાની મનાઈ કરી હતી.

પંદર દિવસ સુધી અંબાલાલભાઈ સેવામાં રહ્યા અને બધી વ્યવસ્થા પોતે કરી લેતા.

પરંતુ શ્રીમદ્ને તદ્દન એકાંત નિવૃત્તિની વૃત્તિ હોવાથી અંબાલાલભાઈ રસોઈનો સામાન, ગાદલાં, વાસણ વગેરે લાવ્યા હતા એ બધું લઈ જવાની શ્રીમદે આજ્ઞા કરી, માત્ર મોતીલાલભાઈને સેવામાં રાખ્યા.

અંબાલાલભાઈ બંગલો ખાલી કરી બધો સામાન ગાડામાં ભરાવી નડિયાદ લઈ ગયા. મોતીલાલભાઈએ પોતાને માટે એક ગાદલું રખાવ્યું હતું, તે અને પાણીના લોટા સિવાય બીજું કશું રાખ્યું ન હતું.

શ્રી અંબાલાલભાઈ મોતીલાલભાઈને સૂચના આપતા ગયા કે, ‘રાત્રે બેત્રણ વખત શ્રીમદ્જીની તપાસ રાખતા રહેજો.’

શ્રીમદ્ વનમાં એકલા ફર ફરવા ગયેલા તે સાડાદશ વાગ્યે રાત્રે આવ્યા. મોતીલાલભાઈએ એસરીમાં હીંચકો હતો તેના ઉપર પેલું ગાદલું પાથર્યું હતું, તે જોઈને શ્રીમદે પૂછ્યું: ‘ગાદલું ક્યાંથી લાવ્યા?’

મોતીલાલભાઈએ કહ્યું: ‘મારે માટે રખાવ્યું હતું તે પાથર્યું છે.’

શ્રીમદ્ કહે: ‘તમે તે ગાદલું લઈ લો.’

મોતીલાલભાઈએ ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે શ્રીમદે ગાદલું રહેવા દીધું.

થોડીવાર પછી મોતીલાલભાઈ તપાસ કરવા આવ્યા ત્યારે ગાદલું નીચે પડેલું; અને મચ્છર ઘણા લાગ્યા! તેથી એક ધોતિયું શ્રીમદ્ ઉપર એઠાડી પાછા તે અંદર જઈ સૂઈ ગયા.

વળી ફરી રાત્રે તપાસ કરવા મોતીલાલભાઈ આવ્યા, ત્યારે ઘોતિયું નીચે પડેલું; અને શ્રીમદ્ ગાથાઓ બોલ્યા કરતા હતા! તેથી ફરી ઓઢાડી તે અંદર જઈ સૂઈ ગયા.

આમ શરીરની દરકાર કર્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં રાતે પણ શ્રીમદ્ લીન રહેતા.

બીજે દિવસે શ્રીમદ્ જંગલમાં ગયા હતા ત્યાંથી બે કલાકે પાછા ફર્યા.

થોડીવાર પછી મોતીલાલભાઈએ પૂછ્યું: ‘ખાવાપીવા માટે કેમ કરીએ?’

શ્રીમદે કહ્યું: ‘તમે નડિયાદ જાઓ, તમારાં બાઈને નવરાવીને રોટલી અને શાક કરાવજો. વાસણ લોખંડતું વાપરે નહિ; અને શાક વગેરેમાં પાણી તથા તેલ નાખે નહિ તેમ જણાવજો.’

મોતીલાલભાઈ નડિયાદ ગયા અને કહેલી સૂચના પ્રમાણે રોટલી અને શાક તૈયાર કરાવ્યાં. અંબાલાલભાઈ નડિયાદમાં જ હતા. તેમણે ચૂરમું વગેરે રસોઈ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી. પરંતુ આજ્ઞા થઈ હતી તે પ્રમાણે દૂધ અને ઘીમાં બનેલી રસોઈ તે બંગલે લાવ્યા.

મોતીલાલભાઈ આમ રોજ નડિયાદ બાઈને આવતા શ્રીમદ્ને માટે શુદ્ધ આહાર લેતા આવતા. મોતીલાલભાઈએ પણ એક જ વખત આહાર લેવાતું રાખ્યું હતું; જેથી પ્રમાદ ઓછો થાય.

સાંજની વેળાએ શ્રીમદ્ બહાર એકલા દૂર સુધી ફરવા જતા અને રાતે દશેક વાગ્યે પાછા આવતા. કેઈ

વખત મોતીલાલભાઈ પણ સાથે જતા. એક દિવસ ચાલતાં ચાલતાં શ્રીમદ્ કહે:

‘તમે પ્રમાદમાં શું પડ્યા રહ્યા છો? વર્તમાનમાં માર્ગ એવો કાંટાથી ભર્યો છે કે તે કાંટા ખસેડતાં અમને જે શ્રમ વેઠવો પડ્યો છે તે અમારો આત્મા બાળે છે. જો વર્તમાનમાં જ્ઞાની હોત તો અમે તેમની પૂઠે પૂઠે ચાલ્યા બત, પણ તમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીનો યોગ છે. છતાં એવા યોગથી બચત થતા નથી. પ્રમાદ દૂર કરો; બચત થાયો. અમે જ્યારે વીર પ્રભુના છેલ્લા શિષ્ય હતા, તે વખતમાં લઘુશંકા જેટલો પ્રમાદ કરવાથી અમારે આટલા ભવ કરવા પડ્યા. પણ જીવોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની પુરુષોત્ત્વ ઓળખાણ થવું ઘણું જ દુર્લભ છે.’

એક દિવસે મોતીલાલભાઈએ પોતાનાં પત્નીને સૂચના આપેલી કે, ‘ફાસ્ટ ગાડી ગયા બાદ તમે જમવાનું લઈને અંગલા તરફ આવજો અને ત્રણચાર ખેતર દૂર બેસજો. ત્યાં આવીને હું લઈ જઈશ.’ પરંતુ બાઈ તો અંગલા પાસે આવી પહોંચ્યાં! એટલે મોતીલાલભાઈએ એમને બહુ ઠપકો આપ્યો. કારણ કે શ્રીમદ્ને આ ગોઠવણ વિશે જણાવવાનું રાખ્યું નહોતું.

આ વાત શ્રીમદ્ને જાણવામાં આવી ગઈ, એટલે તેમણે મોતીલાલભાઈને કહ્યું: ‘શા માટે તમે ખીન્યા? તમે ઘણીપણું બનાવો છો? નહિ, નહિ; એમ નહિ થવું જોઈએ. ઊલટો તમારે એ બાઈનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. એ બાઈ આઠમે ભવે મોક્ષપદ પામવાનાં છે.

એ બાઈને અહીં આવવા દો.’

મોતીલાલભાઈએ તરત જ જઈને બાઈને કહ્યું: ‘તમારે દર્શન કરવાની ઈચ્છા હોય તો આવો. તમને આવવાની આજ્ઞા આપી છે.’

એટલે બાઈ શ્રીમદ્દનાં દર્શને આવ્યાં.

શ્રીમદ્દે પ્રમાદ તજવા ઉપદેશ આપતાં કહ્યું: ‘પ્રમાદથી જાગ્રત થાઓ. પુરુષાર્થરહિત આમ મંદપણે કેમ વર્તો છો? આવો જોગ મળવો મહાવિકટ છે. મહા પુણ્યે કરીને આવો જોગ મળ્યો છે તો વ્યર્થ કાં ગુમાવો છો? જાગ્રત થાઓ, જાગ્રત થાઓ. અમારું ગમે તે પ્રકારે કહેવું થાય છે તે માત્ર જાગ્રત થવા માટે જ કહેવું થાય છે.’

આ નિવાસ વેળાએ શ્રીમદ્દે બે રૂપિયાભાર લોટની રોટલી તથા થોડું શાક અને થોડું દૂધ આખા દિવસમાં લેતા બીજી વખત દૂધ પણ લેતા નહિ. એક પંચિયું વચમાંથી પહેરતા અને બંને છેડા સામસામા ખલા ઉપર નાખતા. એક વખતે શ્રીમદ્દે કહેલું કે, ‘આ શરીર અમારી સાથે કળિયો કરે છે; પણ અમે પાર પડવા દેતા નથી.’

ઉત્તરસંડાથી શ્રીમદ્દે મોતીલાલભાઈ સાથે ઘોડાગાડીમાં બેસીને ખેડા ગયા. ગામ બહાર બંગલે મુકામ કર્યો હતો. શ્રી અંબાલાલભાઈ ખેડા આવી બે દિવસ ગામમાં રહ્યા હતા અને દર્શન કરવાની આજ્ઞા મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. શ્રીમદ્દની આજ્ઞા મળી ત્યારે તેમને દર્શન કરવા મળ્યાં હતાં.

શ્રીમદ્ આ એકાંત-ચર્યા વેળાએ ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં ખૂબ રહેતા. ફરવા જતા ત્યારે પણ ચિંતનમાં કે ધ્યાનમાં એટલા લીન રહેતા કે તેમને શરીરનું ભાન સુદ્ધાં રહેતું નહિ. એક દિવસ ફરવા જતી વખતે મોતીલાલભાઈએ પોતાનાં નવાં પગરખાં શ્રીમદ્ની આગળ મૂક્યાં. એ તેમણે પહેરી લીધાં. ગાઉ દોઢ ગાઉ ચાલ્યા પછી એક જગ્યાએ શ્રીમદ્ ખેડા. ત્યાં મોતીલાલભાઈએ તેમના પગ તરફ જોયું તો શ્રીમદ્ના પગને પગરખાં ડાંખેલાં અને ચામડી ઊખડી હતી ત્યાંથી લોહી નીકળતું હતું! શ્રીમદ્નું તે તરફ જરાયે લક્ષ નહોતું. મોતીલાલભાઈએ પગરખાં કાઢી લઈ ચામડી સાચવીને સાફ કરી ધૂળ ચોંટેલી દૂર કરી. મોતીલાલભાઈએ પછીથી તે પગરખાં ઊચકી લીધાં.

શ્રી દેવકરણુજી આદિ મુનિઓ આ વખતે ખેડામાં હતા. તેમને ત્રેવીસ દિવસ શ્રીમદ્ના સમાગમનો લાભ મળ્યો. શ્રીમદ્ની તે વખતની સ્થિતિનું વર્ણન શ્રી દેવકરણુજીએ શ્રી લલ્લુજી મહારાજ પર લખેલા પત્રમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :

‘(શ્રીમદ્ના) સર્વોપરી ઉપદેશમાં એમજ આવ્યા કરે છે કે, “શરીર કૃશ કરી, માંહેનું તત્ત્વ શોધી, કલેવરને ફેંકીને ચાલ્યા જાઓ. વિષયકષાયરૂપી ચોરને અંદરથી બહાર કાઢી, બાળી જાળી, કૂંકી મૂકી શાંત થાઓ, છૂટી જાઓ, શમાઈ જાઓ, શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ થાઓ; વહેલા વહેલા તાકીદ કરો.”’

આ સમાગમ દરમિયાન શ્રી દેવકરણુગુની શ્રીમદ્ ઉપરની આસ્થા પૂર્ણ થઈ. તેમના આગ્રહ દૂર થઈ તેમને શ્રીમદ્ ઉપર સારી શ્રદ્ધા ઝેડી. તેમણે ઉપલા પત્રમાં જ ઉલ્લાસભેર લખ્યું છે :

‘...અસદ્ગુરુની બ્રાંતિ ગઈ; સદ્ગુરુની પરિપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ, અત્યંત નિશ્ચય થયો. તે વખતે રોમાંચિત ઉલ્લાસ્યાં; સત્પુરુષની પ્રતીતિનો દઢ નિશ્ચય રોમ રોમ ઊતરી ગયો, આજ્ઞાવશ વૃત્તિ થઈ....

‘આપે કહ્યું તેમજ થયું, કૃપા પાકયું, રસ ચાખ્યો, શાંત થયા....એવી વૃત્તિ ચાલે છે કે જાણે સત્પુરુષના ચરણમાં મોક્ષ પ્રત્યક્ષ નજરે આવે છે. પરમકૃપાળુ દેવે પૂર્ણ કૃપા કરી છે....અમે એક આહારનો વખત એળે ગુમાવીએ છીએ. બાકી તો સદ્ગુરુ-સેવામાં કાળ વ્યતીત થાય છે; એટલે બસ છે. તેનું તેજ વાક્ય તે જ મુખમાંથી જ્યારે શ્રવણ કરીએ છીએ ત્યારે નવું જ દીસે છે.....લખવાનું એ જ હર્ષસહિત શ્રવણ કર્યા કરીએ છીએ....જ્ઞાની સદ્ગુરુનાં ઉપદેશોલાં વચનો સાંભળીને એક વચન પણ પૂર્ણ પ્રેમથી ગ્રહણ કરે, એક પણ સદ્ગુરુ વચનનું પૂર્ણ પ્રેમથી આરાધન કરે, તો તે આરાધના એ જ મોક્ષ છે; મોક્ષ ખતાવે છે.’

ચોમાસું ઊતરતાં બધા મુનિઓ વસો અને ખેડાથી નડિયાદ આવ્યા અને થોડોક કાળ શ્રીમદ્ના સમાગમમાં રહેવાથી થયેલા અનુભવની પરસ્પર આપ લે કરી આત્માનંદમાં મગ્ન રહ્યા.

ખેડાથી શ્રીમદ્ મહેમદાવાદ સ્ટેશને થઈ મુંબઈ ગયા. ત્યાં એક માસ રહી તેઓ નિવૃત્તિ અર્થે ઇંડર જવા ઊપડ્યા. નડિયાદ સ્ટેશને મોતીલાલભાઈ મળ્યા, તેમને મુનિઓ વિશે પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે, બધા મુનિઓ અહીં જ છે. શ્રીમદે પોતે ઇંડર નિવૃત્તિ અર્થે જાય છે એવા સમાચાર મુનિઓને કહેવરાવ્યા.

ઇંડરમાં શ્રીમદ્ના કાકાસસરા ડો. પ્રાણુજીવનદાસ જંગજીવનદાસ મહેતા ઇંડર સ્ટેટના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર હતા. તેમને ત્યાં સંવત ૧૯૫૫માં શ્રીમદ્ રહ્યા હતા. તે વખતે ગામમાં ઘણું કરીને ભોજન જેટલો દિવસે કાળ ગાળતા; અને ઘણોખરો વખત ઇંડરનાં પહાડ અને જંગલોમાં પસાર કરતા.

શ્રીમદે ડો. પ્રાણુજીવનદાસને ખાસ મનાઈ કરેલી હોવાથી જનસમાજમાં તેમના આવાગમન સંબંધી કંઈ વાત બહાર પડતી નહિ. ઇંડરના તે વખતના મહારાજ સાહેબે શ્રીમદ્ની બે વખત મુલાકાત લીધેલી તે દરમિયાન જ્ઞાનવાર્તા થયેલી, તેનો સાર ‘દેશી રાજ્ય’ નામના માસિકમાં ઇ. સ. ૧૯૨૮માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

આ વાર્તાલાપમાં મહારાજ સાહેબે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો એનો ઉત્તર અહીં નોંધવા લાયક છે. કારણ કે એમાં શ્રીમદે પોતાના પૂર્વજનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શ્રીમદ્ કહે: ‘આ પ્રદેશમાં ઐતિહાસિક પ્રાચીન સ્થાન જોતાં તે મને અસલની—તેમાં વસનારાઓની પૂર્ણ વિજયી સ્થિતિ અને તેમની આર્થિક, નૈતિક અને

આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પુરાવો આપે છે. જુઓ તમારો ઇંડરિયો ગઢ; તે ઉપરનાં જૈન દેરાસરો, રૂખી રાણીનું માળિયું—રણમલની ચોકી, મહાત્માઓની ગુફાઓ, અને ઐષધિ—વનરપતિ, આ બધું અલૌકિક ખ્યાલ આપે છે.’

‘જિન તીર્થંકરોની છેલ્લી ચોવીસીના પહેલા આદિનાથ ઋષભદેવ અને છેલ્લા મહાવીર સ્વામીનાં નામ આપે સાંભળ્યાં હશે. જિન શાસનને પૂર્ણપણે પ્રકાશ કરનાર આ છેલ્લા તીર્થંકર અને તેઓના શિષ્ય ગૌતમ આદિ ગણધરો વિચરેલાનો ભાસ થાય છે. તેઓના શિષ્યો નિર્વાણને પામ્યા; તેમાંનો એક પાછળ રહી ગયેલો જેનો જન્મ આ કાળમાં થયેલો છે. તેનાથી ઘણા જીવોનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે.’

નડિયાદ સ્ટેશને શ્રીમદ્ સાથે મોતીલાલભાઈને વાત થઈ હતી એ તેમણે મુનિઓને જણાવી; એટલે કેટલાક મુનિઓ ખંભાત તરફ અને કેટલાક અમદાવાદ તરફ વિહાર કરવા વિચાર કરતા હતા તે બંધ રાખી બધાને શ્રીમદ્ના સમાગમની ભાવના થવાથી ઇંડર તરફ બધાએ વિહાર કરવા વિચાર રાખ્યો.

મુનિશ્રી લલ્લુજી, શ્રી મોહનલાલજી અને શ્રી નરસિંહ રખ એ ત્રણે મુનિઓ ઉતાવળે વિહાર કરી વહેલા ઇંડર પહોંચ્યા. મુનિશ્રી દેવકરજી, શ્રી વેલશી રખ, શ્રી લક્ષ્મીચંદજી અને શ્રી ચતુરલાલજી એ ચાર મુનિઓ પાછળ ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યા.

અહીં ઇંડરના પહાડ ઉપર શ્રીમદે આ સાત

મુનિઓને જ્ઞાનવાર્તા, સદ્બોધ વગેરેનો ચાર દિવસ સુધી લાલ આપ્યો.

આમ તો આ ઇંડરનિવાસ દરમ્યાન શ્રીમદ્ને તદ્દન એકાંત જોઈતું હતું, એટલે આવા પ્રસંગની તેમને ઇચ્છા નહોતી. છતાં પોતે પહાડ ઉપર એકાંતમાં ફરવા જાય તે વખતે એક આંખાના વૃક્ષ નીચે મુનિઓને મળવાનું તેમણે ગોઠવ્યું હતું.

એ મુજબ મુનિઓ ખીજે દિવસે આંખાના વૃક્ષ તળે જઈને શ્રીમદ્ની રાહ જોવા લાગ્યા. એવામાં દૂર દૂરથી માગધી ગાથાઓના ઉચ્ચારણનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. શ્રીમદ્ ગાથાઓની ધૂન લગાવતા ત્યાં આવી રહ્યા હતા. તેઓ નીચે આપેલી ગાથાઓનું રટણ કરતા હતા. એ ધૂન એકાદ કલાક સુધી ચાલ્યા કરી :

મા મુજ્જહ, મા રજ્જહ, મા દુસ્સહ ઇટ્ઠિણિટ્ઠ અત્થેસુ ।
 ધિરમિચ્છહ જહ ચિત્તં વિચિત્ત જ્ઞાણપ્પસિદ્ધીએ ॥ ૪૮ ॥
 જં કિંચિવિ ચિત્તંતો ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહુ ।
 લલ્લૂણય એયત્તં તદાહુ તં તસ્સ ણિચ્ચયં જ્ઞાણં ॥ ૫૫ ॥
 મા ચિટ્ઠહ, મા જંપહ, મા ચિત્તહ કિંવિ જેણ હોઈ ધિરો ।
 અપ્પા અપ્પમિ રઓ, ઇણમેવ પરં હવે જ્ઞાણં ॥ ૫૬ ॥

-દ્રવ્યસંગ્રહ

ભાવાર્થ :

વિવિધ ધ્યાનોમાં સિદ્ધિ મેળવવાને અર્થે તમારું ચિત્ત જો સ્થિર થયેલું ઇચ્છતા હો, તો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયોમાં મોહ ન કરો, રાગ ન કરો, દ્વેષ ન કરો. (૪૮)

જી - સા - ૮

કોઈ પણ પ્રકારના વિષય ઉપર ધ્યાન કરતાં સાધુ સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી સકામવૃત્તિઓથી રહિત થઈ શકે, ત્યારે તેને સાચું ધ્યાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય. (૫૫)

કાયાથી કોઈ પણ ચેષ્ટા-ક્રિયા ન કરો, વચનથી કોઈ પણ ઉચ્ચાર ન કરો, મનથી કોઈ પણ વિચાર ન કરો, તો તેથી સ્થિર થશો. આત્મા આમ આત્મામાં રમમાણુ બની જાય તો પરમ ધ્યાન થાય. (૫૬)

આ ગાથાઓની ધૂન પૂરી થતાં લગભગ તેટલો જ વખત શ્રીમદ્ શાંત સ્થિરપણે મન, વચન, કાયા ત્રણે યોગ સ્થિર કરી ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયા, સમાધિસ્થ થયા.

તે વખતની વીતરાગતા અને આત્મસ્થિરતા તથા દિવ્ય દર્શનીય સ્વરૂપસ્થ અવસ્થા જોઈને મુનિઓએ અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ કર્યો.

ધ્યાન પૂરું થતાં શ્રીમદ્ મુનિઓને ‘વિચારશો’ એટલું જ કહી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ત્રીજે દિવસે મુનિઓ આમ્રવૃક્ષ નીચે નિયત સમયે આવી પહોંચ્યા. મુનિશ્રી દેવકરણુજીનું શરીર કૃશ હોવાને કારણે ઘૂંજતું હતું. ઋતુ શિયાળાની હોવાથી ઠંડી સખત હતી. તેથી શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રજીએ તેમને કપડું ઓઢાડયું.

એ જોઈને શ્રીમદ્ કહે: ‘ટાઠ વાય છે?’ અને પછી બોલ્યા: ‘ટાઠ ઉડાડવી છે?’

એમ કહી શ્રીમદ્ ઊભા થઈ ચાલવા લાગ્યા. બધા મુનિઓ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. શ્રીમદ્ તે

એટલી ઝડપથી કાંટા, કાંકરા, જાળાં, ધારવાળા પથ્થરોમાં થઈને દેહની પરવા કર્યા વિના આત્મવેગમાં ચાલતા હતા. મુનિઓ પણ તેમનાં ચરણનું આલંબન ગ્રહણ કરી ચાલ્યા કરતા હતા.

એટલામાં એક વિશાળ શિલા આવી. તેની ઉપર શ્રીમદ્ પૂર્વાભિમુખ વિરાજ્યા. મુનિઓ એમની સન્મુખ બેઠા. પછી ‘બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ’ વાંચવાનું શ્રીમદે શરૂ કર્યું. આ શિલાને પુઠવી શિલા કહી હતી.

પાંચમા દિવસે શ્રીમદ્ બધા મુનિઓને ઊંચે પહાડ પર લઈ ગયા ને ત્યાં એક વિશાળ શિલા પર બિરાજ્યા અને કહ્યું, ‘અહીં નજીકમાં એક વાઘ રહે છે પણ તમે નિર્ભય રહેજો. જુઓ આ સિદ્ધશિલા છે. એમ કહી ઉપદેશ કર્યો.

આમ રોજ રોજ શ્રીમદ્ આત્મસ્થિતિ અનુસાર વર્તતા. તેઓ કોઈ વાર પઠનપાઠન કરતા અથવા ધાર્મિક વિવેચન કરતા. કોઈ કોઈ વાર તો હિંસ્ર પશુઓના નિવાસસ્થાન પાસે જઈને બેસતા.

આ સમય દરમ્યાન શ્રીમદે આખું ‘દ્રવ્યસંગ્રહ’ પુસ્તક મુનિઓને વાંચી સંભળાવ્યું હતું અને એ પર મનનીય પ્રવચન પણ તેઓ આપતા હતા.

આ અર્પૂર્વ સમાગમનો લહાવો મળતાં મુનિશ્રી દેવકરણજી આનંદિત થઈ ઝોલી ઊઠ્યા હતા: ‘અત્યાર સુધીમાં જે જે સમાગમ પરમ ગુરુનો થયો, તેમાં આ સમાગમ સર્વોપરી થયો. દેવાલયના શિખર ઉપર કળશ

ચઢાવે છે તેમ આ પ્રસંગ પરમ કલ્યાણકારી છે; સર્વોપરી સમન્નય છે.’

આ વખતે શ્રીમદ્ ત્રણેક માસ ઇડરમાં રહ્યા હતા. ગુફામાં ઘણો વખત રહેતા; તથા વનોમાં વિચરતા. શ્રી લલુચ મહારાજને ઇડર નિવાસી એક ભાઈએ કહેલું કે, ઇડર ઉપરની એક પ્રાચીન ગુફામાં આ પહેલાં એક વાર શ્રીમદ્ દોઢ માસ સુધી એકાંતમાં રહ્યા હતા.

ઇડરથી વવાણિયા તરફ શ્રીમદ્ ત્રણેક માસ માટે ગયા હતા અને પાછા ફરી ઇડર થોડા વખત માટે આવી મુંબઈ ગયા હતા.

ધરમપુરનાં જંગલોમાં પણ શ્રીમદ્ થોડો કાળ સં. ૧૯૫૬માં નિવૃત્તિ અર્થે રહ્યા હતા. ત્યાંથી પછી વવાણિયા ગયા અને મોરબીમાં પર્યુષણ પર્વ સુધી જે માસ રહ્યા હતા.

શ્રીમદ્દના સમાગમમાં

દીવો પ્રકાશવા લાગે એટલે તેના તરફ આજુબાજુથી પતંગિયાં આકર્ષાય છે, એ જ પ્રમાણે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં સાચી ધર્મસ્થિતિ ઉદય પામતાં જ તેમની તરફ ગૃહસ્થ, સાધુ એમ બધા વર્ગનાં મુમુક્ષુ, જિજ્ઞાસુ માણસો ખેંચાવા લાગ્યાં. પોતે સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી બહાર ન આવવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં તેમનો પ્રબળ પુરુષાર્થ અને ઉજ્જવળ જ્ઞાનપ્રકાશ ઢાંક્યાં ઢાંકાઈ ન રહ્યાં. પરિણામે શ્રીમદ્દનું ભક્તમંડળ વધતું જ ગયું.

કેઈ પણ વ્યક્તિની સાચી મહત્તાની કસોટી કરવાનાં અનેક સાધનોમાંથી એક મુખ્ય સાધન, એ વ્યક્તિએ આજુબાજુનાં મનુષ્યો ઉપર કેટલી વ્યાપક અને ચિરંજીવી અસર પાડી છે, એ કેટલાનાં જીવનમાં ઓતપ્રોત બની ગઈ છે, કેટલી પ્રેરણારૂપ થઈ છે, એ ગણાય છે. એટલે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો સાચો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનાર જિજ્ઞાસુએ શ્રીમદ્દના પરિચયમાં આવેલાં માણસો તેમના પ્રત્યે કેવો ભક્તિભાવ રાખતાં હતાં, તેમને વિશે શું

ધારતાં હતાં, તેમને કયા ભાવે જોતાં હતાં તથા તેમનાં જીવન ઉપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની કેવી અસર પડી હતી એ બધું અવશ્ય જાણવું જોઈએ.

અહીં આપણે શ્રીમદ્ના સીધા પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં આવેલી વ્યક્તિઓમાંથી જેટલા વિશે આજ સુધી જે માહિતી ઉપલબ્ધ છે એનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવીએ.

૧

શ્રી ધારશીભાઈ કુશળચંદ સંઘવી

શ્રી ધારશીભાઈ શ્રીમદ્ના સમાગમમાં કેવી રીતે આવ્યા એ વિશે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.* રાજકોટમાં એ પરિચય ગાઠ બન્યા પછી ધારશીભાઈ શ્રીમદ્ને મોરબીમાં અનેકવાર મળતા. તેઓ બંને વચ્ચે પત્રવ્યવહાર પણ થતો હતો. શ્રીમદ્ને સં. ૧૯૪૮માં મુંબઈથી લખેલો પત્ર ‘મનને લઈને આ બધું છે.’ વિચારવા જેવો છે. એમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

‘મહાત્માને દેહ જે કારણને લઈને વિદ્યમાનપણે વર્તે છે. પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવાને અર્થે, જીવોના કલ્યાણને અર્થે; તથાપિ એ બંનેમાં તે ઉદ્દાસપણે ઉદ્દય આવેલી વર્તનાએ વર્તે છે એમ જાણીએ છીએ.’

‘પંચાસ્તિકાય’નું ભાષાંતર શ્રીમદ્ને કરેલું તે ધારશીભાઈને અવગાહન અર્થે મોકલતાં સાથેના પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

* જુઓ પ્રકરણ ૫

‘હે આર્ય! દ્રવ્યાનુયોગનું ક્ષણ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવારૂપ સંયમ છે તે આ પુરુષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં તું કોઈ દિવસ શિથિલ કરીશ નહિ. વધારે શું? સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે. સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અનન્ય ઉપાય એ જ છે.’

એમ કેટલાક પત્રો શ્રીમદે ધારશીભાઈને લખેલા તે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં છપાયા છે.

સં. ૧૯૫૭ના ચૈત્ર સુદ તેરસથી ચૈત્ર વદ ચોથ સુધી શ્રી ધારશીભાઈ શ્રીમદ્ની આખરની માંદગીમાં રાજકોટ મુકામે શ્રીમદ્ પાસે હાજર રહેલા.

ચૈત્ર વદ ચોથની સાંજે તેમને મોરબી જવાનું હોવાથી તેમણે શ્રીમદ્ની રજા માગી. તે વખતે શ્રીમદે વારંવાર કહ્યું: ‘ઉતાવળ છે?’

ધારશીભાઈએ કહ્યું: ‘જે ચાર દિવસમાં પાછો આવી જઈશ.’

છેવટે શ્રીમદે કહ્યું: ‘ધારશીભાઈ! ઘણું કહેવાનું છે. અવસર નથી. અમારા સમાગમે ત્રણ પુરુષો સ્વરૂપને પામ્યા છે: સોભાગભાઈ, અંબાલાલ તથા મુનિશ્રી લલ્લુજી.’

બીજે દિવસે શ્રીમદ્ના અવસાનના સમાચાર તારથી જાણી તેઓ બહુ ખેદ પામ્યા. શ્રીમદ્નો વિરહ તેમને વિશેષ વેદાયો હતો.

પછીથી ધર્મજિજ્ઞાસા વધતાં સં. ૧૯૬૧માં ધંધુકા મુકામે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને મળ્યા. શ્રીમદે કહેલી

અનેક વાતો તેમણે મુનિશ્રીને જણાવી અને તેઓની પાસેથી અત્યંત વિનયભાવે મંત્રની આજ્ઞા મેળવી.

જીવનના અંતિમ વર્ષમાં શ્રી ધારશીભાઈ સત્સંગ અર્થે ખંભાત આવી રહ્યા હતા. તે વખતે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીના સહયોગી શ્રી મોહનલાલજી મુનિને સમાગમ તેમને જે મહિના રહ્યો હતો. અને નારના વતની ભાઈશ્રી રણછોડભાઈ પણ છેલ્લા આઠ દિવસ પાસે હતા. તેઓ ખંને ધારશીભાઈના સમાધિ-મરણના પુરુષાર્થને વારંવાર વખાણતા. લગભગ પંચોતેર વર્ષની ઉંમરે સં. ૧૯૭૫ના માગસર માસમાં શ્રી ધારશીભાઈએ ખંભાતમાં સમાધિપૂર્વક દેહ છોડ્યો હતો.

૨

શ્રી જૂઠાભાઈ ઉજમશીભાઈ

સંવત ૧૯૪૪માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર 'મોક્ષમાળા' છપાવવા અમદાવાદ આવ્યા હતા. તે બાબતમાં સલાહ તથા મદદ માટે તેઓ તેમના એક સ્નેહીને ભલામણપત્ર શેઠ જ્ઞેશંગભાઈ ઉજમશીભાઈ ઉપર લઈ આવ્યા હતા. તે પ્રમાણે શેઠ જ્ઞેશંગભાઈએ શ્રીમદ્ને સહાય કરી હતી. એ દરમિયાન શ્રીમદ્ને અમદાવાદમાં ઠીક ઠીક રોકાવાનું થયું હતું.

શેઠ જ્ઞેશંગભાઈને અવારનવાર વ્યવસાયને અંગે બહારગામ જવાનું થતું, એટલે પોતાની ગેરહાજરીમાં તેમણે પોતાના નાના ભાઈ જૂઠાભાઈને શ્રીમદ્ની સરભરામાં મૂક્યા હતા.

આ રીતે શ્રી જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્દના પરિચયમાં આવ્યા. શ્રીમદ્ ઘણી વાર જૂઠાભાઈની દુકાને જતા આવતા, તથા ખીજના મનની વાતો કહી બતાવવાના પ્રયોગ કરતા, તેથી તેમને તથા ખીજ હાજર રહેલા માણસોને બહુ આશ્ચર્ય થતું. શ્રીમદ્ બહુ મોટા વિક્રાન છે એમ જૂઠાભાઈને લાગતું. પણ જૂઠાભાઈને આત્મ-કલ્યાણની ભૂખ તે વખતે લાગેલી નહિ, તેથી તેમને શ્રીમદ્નું યથાર્થ ઓળખાણ થયેલું નહોતું.

એ અરસામાં શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈને વંડે શ્રીમદ્દે અવધાનના પ્રયોગો પણ કરી બતાવ્યા હતા. એ જોઈને જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્ તરફ વધુ આકર્ષાયા. અને શ્રીમદ્ની સરભરામાં તે રહેવા લાગ્યા એ દરમ્યાન ધીમે-ધીમે પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ તેમને શ્રીમદ્ની સાચી મહત્તા સમજતી ગઈ અને પૂર્વના સંસ્કારોને બળે આગળ જતાં તે શ્રીમદ્ના સમાગમથી સાચી આધ્યાત્મિક જગૃતિ પામી શક્યા.

એક વખત શેઠ દલપતભાઈનો પુસ્તક ભંડાર જોવા શ્રીમદ્ જૂઠાભાઈની સાથે ગયા હતા. એ વિશે જૂઠાભાઈ-એ શેઠ જ્ઞેશંગભાઈને વાત કરેલી કે, શ્રીમદ્ પુસ્તકોનાં પાનાં માત્ર ફેરવી જતા અને એ પુસ્તકોનું રહસ્ય સમજી જતા.

વવાણિયા જઈ આવી ફરીથી સં. ૧૯૪૫માં કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાના અરસામાં શ્રીમદ્ અમદાવાદ આવ્યા હતા. ઘણા જિજ્ઞાસુઓ તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા આવતા.

તે વખતે સાધ્વીશ્રી દિવાળીબાઈ ત્યાં હતાં; તેમની સાથે જૂઠાભાઈ અને તેમના કાકા કર્મચંદભાઈ સમક્ષ જ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્નોત્તર થતા.

જૂઠાભાઈના ગાઠ પરિચયમાં આવ્યા પછી શ્રીમદ્ અમદાવાદ આવતા, ત્યારે તેમને ત્યાં જ ઊતરતા.

જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્ સાથે મોરબીમાં દોઢ બે માસ રહેલા; એક વખત શ્રીમદ્ની સાથે ભરૂચ પણ ગયેલા. પત્રવ્યવહાર પણ ધર્મનિમિત્તે તેમને પરસ્પર થતો. જૂઠાભાઈની શરીરપ્રકૃતિ આ અરસામાં માંદગીને લીધે બહુ નરમ રહેતી; અને વૈરાગ્યવૃત્તિ પણ વર્ધમાન થતી જતી હતી.

ખંભાતથી એક વાર ભાઈ અંબાલાલ લાલચંદ અને એક બે ભાઈઓ કેઈ લગ્ન પ્રસંગે અમદાવાદ આવ્યા હતા. તે સરખી ઉંમરના હોવાથી જૂઠાભાઈને ત્યાં જતા-આવતા. વરઘોડો નીકળવાનો હતો ત્યારે અંબાલાલભાઈ વગેરે જૂઠાભાઈને બોલાવવા આવ્યા. તેઓ કહે, ‘જૂઠાભાઈ, ચાલો વરઘોડામાં જઈએ.’ તે સાંભળીને યુવાન વય છતાં સ્વાભાવિક વૈરાગ્યશીલ એવા જૂઠાભાઈને ઊમળકો થયો નહિ. એ લોકોને શ્રીમદ્ વિશે કંઈ વાતો કહેવાની તેમને અંદરથી ઊર્મિ થઈ આવી, પણ પાછું મન ખેંચી લઈ જૂઠાભાઈ એટલું જ બોલ્યા: ‘કયાં પ્રતિબંધ કરું?’

એ સાંભળીને તે ભાઈઓએ કહ્યું: ‘શું કહો છો? અમને સમજાયું નહિ!’

જૂઠાભાઈના વૈરાગ્યયુક્ત વર્તાવની છાપ તે ભાઈઓ

ઉપર પડી, તેથી તેઓ તેમની પાસે તેમને કહેવાનું હોય એ સાંભળવા બેઠા અને વરઘોડામાં ન ગયા.

એટલે જૂઠાભાઈએ શ્રીમદ્ સંખંધી ગુણગ્રામ કર્યા અને તેમના ઉપર આવેલા શ્રીમદ્ના પત્રો એ ભાઈઓને વંચાવ્યા. તે ભાઈઓએ ત્યાં ને ત્યાં એ પત્રોની નકલ કરી લીધી.

લગ્ન-નિમિત્તે અમદાવાદ આવેલા, પણ જૂઠાભાઈના સતસમાગમે તેઓને ધર્મની લગની લાગી ગઈ. એ ભાઈઓમાં પણ શ્રીમદ્નાં દર્શન તેમ જ સમાગમ કરવાની અભિલાષા બગી ઊઠી અને એ લોકોએ શ્રીમદ્ને ખંભાત પધારવા વિનંતી-પત્ર પણ લખી નાખ્યો. અંબાલાલભાઈ વગેરે પછી શ્રીમદ્ના નિકટ અનુયાયી બન્યા એ વાત આગળ આવશે.

જૂઠાભાઈનું શરીર સં. ૧૯૪૫-૪૬ એ છેલ્લાં બે વર્ષ રોગગ્રસ્ત રહેલું. તે પ્રસંગે શ્રીમદે જૂઠાભાઈને લખેલાં ધર્મધ્યાન પ્રેરનારા અનેક પત્રો તેમને બહુ લાભદાયક અને જીવનપ્રેરક નીવડ્યા હતા. પરિણામે ‘મોક્ષ માર્ગને દે એવું સમ્યક્ત્વ’ તેમના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું.

જૂઠાભાઈના અવસાન સંખંધી સં. ૧૯૪૬ના વૈશાખ સુદ ત્રીજના રોજ શ્રીમદ્ લખે છે :

‘આ ઉપાધિમાં પડ્યા પછી બે મારું લિંગદેહજન્ય-જ્ઞાનદર્શન તેવું જ રહ્યું હોય, યથાર્થ જ રહ્યું હોય તો જૂઠાભાઈ અસાડ સુદ્ધી નોમ ગુરુની રાત્રે સમાધિશીત થઈ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે, એમ તે જ્ઞાન

સૂચવે છે.’

અવસાન સંબંધી શ્રી જૂઠાભાઈને કહેવા ભાઈ ઇગનલાલ ખેચરલાલને શ્રીમદે અગાઉથી લખેલું હતું. શ્રી જૂઠાભાઈની વૈરાગ્યદશા અને ઉદાસીનતા પ્રગટ છતાં તેમનાં કુટુંબીઓ તેમને સમ્યક્જ્ઞાન થયું છે એમ જાણી શકેલાં નહિ.

સં. ૧૯૪૬ના અસાડ સુદ નોમને દિવસે માત્ર ત્રેવીસ વર્ષની વયે શ્રી જૂઠાભાઈ કાળધર્મ પામ્યા.

શ્રીમદે સં. ૧૯૪૬ના અસાડ સુદ દશમના પત્રમાં લખ્યું છે :

‘લિંગદેહજન્યજ્ઞાનમાં ઉપાધિને લીધે ચત્કિચિત્ ક્ષેર થયો જણાયો. પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઈ ઉપરની તિથિએ પણ દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાના આજે ખબર મળ્યા.’

શ્રીમદે આશ્વાસનના પત્રમાં શ્રી જૂઠાભાઈની અંતરંગ દશા વર્ણવી છે તે સર્વને મનન કરવા યોગ્ય છે :

‘એ પાવન આત્માના ગુણોત્તું શું સ્મરણ કરવું? જ્યાં વિસ્મૃતિને અવકાશ નથી ત્યાં સ્મૃતિ થઈ ગણાય જ કેમ? એનું લૌકિક નામ જ દેહધારી દાખલ સત્ય હતું,—એ આત્મદશારૂપે ખરો વૈરાગ્ય હતો.

‘મિથ્યાવાસના જેની બહુ ક્ષીણ થઈ હતી, વીતરાગનો પરમરાગી હતો, સંસારનો પરમ જુગુપ્સિત હતો, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય જેના અંતરમાં સદાય પ્રકાશિત હતું, સમ્યક્-ભાવથી વેદનીય કર્મ વેદવાની જેની અહ્ભુત સમતા હતી, મોહનીય કર્મનું પ્રબળ જેના અંતરમાં બહુ શૂન્ય થયું

હતું, મુમુક્ષુતા જેનામાં ઉત્તમ પ્રકારે દીપી નીકળી હતી, એવો એ જૂઠાભાઈનો પવિત્રાત્મા આજે જગતનો, આ ભાગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. આ સહચારીએથી મુક્ત થયો. ધર્મના પૂર્ણાહ્લાદમાં આયુષ્ય અચિતું પૂર્ણ કર્યું.

‘અરેરે! એવા ધર્માત્માનું ટૂંકું જીવન આ કાળમાં હોય એ કંઈ વધારે આશ્ચર્યકારક નથી. એવા પવિત્રાત્માની આ કાળમાં ક્યાંથી સ્થિતિ હોય? ખીન્ન સંગીઓનાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે આવા પવિત્રાત્માના દર્શનને લાભ અધિક કાળ તેમને થાય? મોક્ષમાર્ગને દે એવું જે સમ્યક્ત્વ જેના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું, એવા પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઈને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો!

‘ચિ. સત્યપરાયણના* સ્વર્ગવાસ-સૂચક શબ્દો ભયંકર છે. એવા રત્નોનું લાંબું જીવન પરંતુ કાળને પોષાતું નથી. ધર્મેચ્છકને એવો અનન્ય સહાયક માયાદેવીને રહેવા દેવો યોગ્ય ન લાગ્યો; આ આત્માનો આ જીવનનો રાહસ્યિક વિશ્રામ કાળની પ્રબળ દષ્ટિએ ખેંચી લીધો; જ્ઞાનદષ્ટિથી શોકનો અવકાશ નથી મનાતો; તથાપિ તેના ઉત્તમોત્તમ ગુણો તેમ કરવાની આજ્ઞા કરે છે, બહુ સ્મરણ થાય છે, વધારે નથી લખી શકતો.

‘સત્યપરાયણના સ્મરણાર્થે બને તો એક શિક્ષાત્રય લખવા વિચારું છું....

* શ્રીમદ્ જૂઠાભાઈને આ નામે ઘણી વાર સંબોધતા હતા.

‘ધર્મમાં પ્રસક્ત રહો એ જ ફરી ફરી લલામણુ. સત્યપરાયણના માર્ગનું સેવન કરીશું તો જરૂર સુખી થઈશું; પાર પામીશું, એમ હું ધારુ છું.’

૩

સાયલાવાળા શ્રી સોભાગભાઈ

સૌરાષ્ટ્રમાં ‘ભગતના ગામ’ તરીકે જાણીતા સાયલા ગામમાં શ્રી લલ્લુભાઈ નામે એક નામાંકિત શેઠ રહેતા હતા. પ્રસંગવશાત્ તેમની ધનસંપત્તિ ચાલી ગઈ એટલે તેમણે વિચાર કર્યો કે, ‘મારવાડના સાધુ મંત્રવિદ્યા વગેરેમાં કુશળ કહેવાય છે. તેમાંના કોઈની કૃપાથી લક્ષ્મી ફરી પ્રાપ્ત થાય તેવી તજવીજ કરવી.’ એમ વિચારી તે મારવાડમાં ગયા અને કોઈ પ્રખ્યાત સાધુનો પરિચય કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા. એકાંતમાં પોતાની સ્થિતિ જણાવી પોતાની દશા કંઈક સુધરે તેવો ઉપાય બતાવવા વિનંતી કરી.

પરંતુ તે અધ્યાત્મપ્રેમી સાધુએ શેઠ લલ્લુભાઈને ઘણો ઠપકો આપ્યો અને કહ્યું, ‘આવા વિચક્ષણ થઈ તમે ત્યાગી પાસેથી આત્માની વાત પામવાનું છોડી દઈ માયાની વાત કરો છો એ તમને ઘટે નહિ.’

એ સાધુના અભિપ્રાયને સમજી જવાથી લલ્લુભાઈએ કહ્યું: ‘આપજી, મારી ભૂલ થઈ! મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય તેવું મને કંઈ બતાવો.’

તેમના ઉપર કૃપા કરીને તે સાધુએ ‘ખીજજ્ઞાન’ બતાવ્યું; સાથે સાથે એમ પણ જણાવ્યું કે, ‘તમારી

યોગ્યતા નથી, પણ કોઈ યોગ્ય પુરુષને તમે આપશો તો તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે.’

એ બીજજ્ઞાન શેઠે એ પ્રમાણે બીજ કોઈ યોગ્ય પુરુષને આપવાનું કહીને પોતાના પુત્ર સોભાગભાઈને ખતાવ્યું હતું.

એક વખત કંઈ કામ પ્રસંગે સોભાગભાઈને મોરબી જવાનું હતું. તે વેળાએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મોરબીમાં હતા. એટલે સોભાગભાઈએ મોરબી જતી વખતે પોતાના પિતા લલ્લુભાઈને કહ્યું: ‘કવિ રાયચંદભાઈ ખડુ લાયક માણસ છે એમ આખા કાઠિયાવાડમાં કહેવાય છે. તેઓ હાલ મોરબી છે અને મારે મોરબી જવાનું છે, તો આપ કહો તો તેમને હું ‘બીજજ્ઞાન’ ખતાવું.’ લલ્લુભાઈએ હા પાડી, એટલે તે મોરબી ગયા ત્યારે શ્રીમદ્ને મળવા ગયા.

તે વખતે શ્રીમદ્ દુકાને ઊઠેલા હતા. સોભાગભાઈના આવતાં પહેલાં તેમણે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનથી બાણી લીધું કે સોભાગભાઈ નામના માણસ ‘બીજજ્ઞાન’ની વાત ખતાવવા માટે આવે છે. એટલે શ્રીમદે કાગળની એક કાપલી ઉપર સોભાગભાઈ જે કહેવા આવતા હતા એ બધું લખી નાખ્યું અને એ કાપલીને ગાદી પાસેના ગલ્લામાં મૂકી દીધી.

સોભાગભાઈ દુકાન પાસે આવ્યા, એટલે શ્રીમદે એમને આવકાર આપતાં કહ્યું: ‘આવો સોભાગભાઈ.’ સોભાગભાઈને નવાઈ લાગી કે, મને શ્રીમદ્

ઓળખતા નથી ને નામ દઈને મને શી રીતે ઓલાવ્યો? પછી સોભાગભાઈ કંઈ પૂછે એ પહેલાં શ્રીમદે કહ્યું: ‘આ ગલ્લામાં એક કાપલી છે તે કાઢીને વાંચો.’

સોભાગભાઈએ ગલ્લામાંથી કાપલી કાઢીને વાંચી જોઈ. તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા! એમને થયું કે, ‘આ કોઈ અલૌકિક જ્ઞાન પામેલા મહાપુરુષ છે. એમને મારે શું બતાવવાનું હોય? મારે ઊલટું તેમની પાસેથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું રહ્યું.’ પરંતુ તેમણે શ્રીમદ્ના જ્ઞાનની વધારે કસોટી કરી જોવા પૂછ્યું: ‘સાયલામાં અમારા ઘરનું ખારણું કંઈ દિશામાં છે?’

શ્રીમદે અંતર જ્ઞાનથી જાણીને યથાર્થ ઉત્તર આપ્યો, એટલે સોભાગભાઈએ સાનંદાશ્ચર્ય પામીને કહ્યું: ‘આપનું જ્ઞાન ખરેખર સાચું છે.’ પછી તેમણે શ્રીમદ્ને ભક્તિ-ભાવપૂર્વક ત્રણ નમસ્કાર કર્યા.

તે વખતે શ્રીમદ્ પણ કોઈ અપૂર્વ સમાધિમાં લીન થઈ ગયા. આમ પ્રથમ સમાગમથી તેઓ વચ્ચે અંતઃકરણની એકતા પ્રગટી. તે પ્રસંગે ‘તરણા એથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહિ.’ એ પદનો ભાવાર્થ સમજાવી તૃણા નિવારવાનો યોગ્ય શ્રીમદે કયો હતો.

આ પ્રથમ મેળાપ પછી સોભાગભાઈ સાયલા ગયા. થોડા દિવસ બાદ શેઠ લલ્લુભાઈનો દેહ છૂટી ગયો, તેથી કુટુંબનિર્વાહની ચિંતા સોભાગભાઈને માથે આવી પડી.

એ વખતે શ્રીમદે વવાણિયાથી ‘ક્ષણમપિ સજ્જન સંગતિ-રેકા ભવતિ ભવાર્ણવતરણે નૌકા।’ એ શ્લોકવાળો પ્રથમ પત્ર

સોભાગભાઈ પર લખ્યો છે. પછી ‘પરમ આત્મવિવેક-સંપન્ન શ્રી સોભાગભાઈ,’ એવા સંબોધનથી ઘણા લાંબા બોધપત્ર બીજે અઠવાડિયે લખેલો છે, એમ પ્રથમથી જ સોભાગભાઈ ઉપર પત્રની પરંપરા એકસરખી શરૂ થઈ હતી.

સોભાગભાઈ પરના શ્રીમદ્દના પત્રો વિના સંકેતે, લંબાણથી અને મોટી સંખ્યામાં લખાયેલા છે. એમાં શ્રીમદ્ પોતાની વ્યાવહારિક ઉપાધિ જણાવીને એ સાથે અનુભવાતી અદ્ભુત અંતરદશાનું સુંદર વર્ણન કરે છે. તદુપરાંત સોભાગભાઈને પણ ઉપાધિથી પર રહી શાસ્ત્રો વાંચવા-વિચારવાનું તથા આત્મા સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી તેનું સમાધાન વિચારવાનું વલણ આપે છે.

કચ્છ નજીક અંબરમાં સોભાગભાઈની દુકાન હતી. સં. ૧૯૪૬ના બીજા ભાદરવા વદમાં અંબર જતાં સોભાગભાઈ શ્રીમદ્ સાથે મોરબીમાં ચારપાંચ દિવસ રહેલા. અંબરથી વળતાં વવાણિયા ત્રણ દિવસ રહી આસો વદમાં શ્રીમદ્ને પોતાની સાથે સાયલા લઈ ગયા. ત્યાં શ્રીમદ્ અઠવાડિયું રોકાઈ ખંભાત ગયા. સાયલામાં શ્રી ડુંગરશી ગોસણિયા, લહેરાભાઈ વગેરેને શ્રીમદ્નો પ્રથમ સમાગમ થયો.

આમ શ્રીમદ્ અને સોભાગભાઈ વચ્ચે ગાઠ સંબંધ ખંધાતો ગયો. સોભાગભાઈ શ્રીમદ્થી ચુમાળીસ વર્ષે મોટા હતા. એટલે શ્રીમદ્ની વય ત્રેવીસ વર્ષની હતી ત્યારે સોભાગભાઈની સડસઠ વર્ષની હતી. સોભાગ-

ભાઈના ખાસ મિત્ર ડુંગરશીભાઈ ગોસળિયા હતા. તે સોભાગભાઈથી પણ મોટા હતા. ડુંગરશીભાઈ ભારે બુદ્ધિમાન તર્કવાદી હતા. તેમણે યોગ સાધી ચમત્કારો સિદ્ધ કરેલા હતા. એટલે સરળ, ભોળા સ્વભાવના સોભાગભાઈને તેમના પ્રત્યે જ્ઞાની જેવી શ્રદ્ધા થઈ હતી. પરંતુ શ્રીમદ્ સાથેના તેમનો પત્રવ્યવહાર જેમ જેમ વધતો ગયો અને પૂજ્યબુદ્ધિ વર્ધમાન થતી ગઈ, તેમ તેમ એમનામાં સાચા જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થતો ગયો; અને શ્રીમદ્ પ્રત્યે પતિવ્રતા જેટલી તેમની પરમ ભક્તિ થતાં ગોસળિયા પ્રત્યેની માન્યતા ઠૂર થઈ ગઈ. સોભાગભાઈ ગોસળિયાને પણ કૃપાળુદેવ શ્રીમદ્નું શરણુ સ્વીકારવા વારે વારે કહેતા. તે વખતે ડુંગરશીભાઈ અનેક તર્કો ઉઠાવતા. પણ સોભાગભાઈ નમતું આપતા નહિ. આમ છતાં તેઓ ખંને સાથે મળીને જ શ્રીમદ્ના પત્રો વિશે વિચારતા અને તત્ત્વચર્ચા કરતા હતા.

સં. ૧૯૪૭ના પર્યુષણ પર શ્રીમદ્ મુંબઈથી રાજજ આવ્યા, ત્યારે સોભાગભાઈ તથા ડુંગરશીભાઈ ગોસળિયા શ્રીમદ્ સાથે રહ્યા હતા. ડુંગરશીભાઈ રાજજ પંદર દિવસ રહી પાછા ફર્યા. સોભાગભાઈ, શ્રીમદ્, વવાણિયા ગયા ત્યારે સાથે નીકળી સાયલે ગયા હતા. એ જ રીતે સં. ૧૯૫૧માં ખંભાત અને સં. ૧૯૫૨માં કાવિઠા શ્રીમદ્ જ્યારે આવ્યા ત્યારે પણ એ ખંને વૃદ્ધ પુરુષો સાથે જ હતા.

સોભાગભાઈને સત્સંગની તીવ્ર ઝંખના હતી તેમાં

આર્થિક મુશ્કેલી નડતી તે ટાળવા માટે તે શ્રીમદ્ને વારંવાર લખ્યા કરતા. સં. ૧૯૪૯-૫૦માં શ્રીમદે ઘણા પત્રો દ્વારા આર્થિક લાચારી નહિ કરવાનું સમજાવી તેમને આત્માર્થમાં દૃઢ કરેલા. પોતાને ઉપાધિથી છૂટવા શું કરવું એમ શ્રીમદ્ પુછાવતા, તેના જવાબમાં ત્વરાથી સંસાર ત્યાગી માર્ગપ્રભાવના કરવા તેઓ ખંને શ્રીમદ્ને વારંવાર લખતા. તેના ખુલાસારૂપે શ્રીમદે પોતાની પ્રારબ્ધસ્થિતિ, માર્ગપ્રભાવનાની ઉત્કંઠા અને ત્યાગની તત્પરતા દર્શાવતા પત્રો લખેલા છે.

સં. ૧૯૫૩ના કાર્તિકમાં શ્રીમદ્ નડિયાદથી વવાણિયા પધાર્યા અને માતુશ્રીને શરીરે તાવ આવતો હતો વગેરે કારણે ઉનાળા સુધી ત્યાં જ રોકાયા હતા. તે દરમિયાન સોભાગભાઈને પણ તાવ લાગુ પડેલો તે વિશે કારતક સુદ દશમના પત્રમાં શ્રીમદે એમને લખ્યું હતું અને ‘આત્મસિદ્ધશાસ્ત્ર’ વિશેષ વિચારવા જણાવ્યું હતું.

પછી સં. ૧૯૫૩ના વૈશાખમાં દસ દિવસ સાયલા અને દસ દિવસ ઇંડર શ્રીમદે સોભાગભાઈને સમાગમનો લાભ આપી તેમને આત્માના ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થમાં પ્રેર્યા હતા.

છેલ્લી વખતે શ્રીમદ્ સાયલા આવ્યા હતા, ત્યારે તેમને વળાવવા જતાં રસ્તામાં નદી આવી. તે વખતે સૂર્યોદય થવા આવ્યો હતો. એ વેળાએ સોભાગભાઈએ શ્રીમદ્ને કહ્યું: ‘ઊગતા સૂર્યની સાખે, નદીની સાખે, સત્પુરુષની સાખે આ સોભાગ્યને આપના સિવાય બીજું

રટણ ન હો!'

એક પત્રમાં શ્રી સોભાગભાઈ સં. ૧૯૫૩ના જેઠ સુદ ચૌદશને રવિવારે શ્રીમદ્ને લખે છે :

‘આ કાગળ છેલ્લો લખી જણાવું છું....હવે આ પામર સેવક ઉપર બધી રીતે આપ કૃપાદષ્ટિ રાખશો.... દેહ અને આત્મા જુદા છે. દેહ જડ છે, આત્મા ચૈતન્ય છે. તે ચેતનનો ભાગ પ્રત્યક્ષ જુદો સમજમાં આવતો નહોતો. પણ દિન આઠ થયાં આપની કૃપાથી અનુભવગોચર થઈ બેકાટ જુદા દેખાય છે. અને રાત દિવસ આ ચૈતન્ય અને આ દેહ જુદા એમ આપની કૃપાદષ્ટિથી સહજ થઈ ગયું છે; એ આપને સહજ જણાવવા લખ્યું છે.

‘....વગર ભણ્યે, વગર શાસ્ત્ર વાંચ્યે થોડા વખતમાં આપના યોગથી અર્થ વગેરેનો ઘણો ખુલાસો થઈ ગયો છે. જે ખુલાસો પચીસ વર્ષે થાય એવો નહોતો તે થોડા વખતમાં આપની કૃપાથી થયો છે.’

શ્રીમદે છેવટે ત્રણ પત્રો શ્રી સોભાગભાઈ ઉપર લખેલા; તે પત્રો સમાધિમરણને ઇચ્છનાર દરેક મુમુક્ષુએ વિચારવા-યોગ્ય છે. એ પત્રો ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

શ્રી સોભાગભાઈનો દેહ સં. ૧૯૫૩ના જેઠ વદ દશમને દિવસે છૂટ્યો હતો. શ્રી સોભાગભાઈ વિશે શ્રીમદ્ લખે છે :

‘જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે. તેમ છતાં

પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દેહ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે. જન્મમરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે. શ્રી સોલાગે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચળ અસંગતાથી નિજ ઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કયું છે, એમાં સંશય નથી.....

‘આ ક્ષેત્રે આ કાળમાં શ્રી સોલાગ જેવા વિરલા પુરુષ મળે એમ અમને વારંવાર ભાસે છે..... શ્રી સોલાગની સરળતા, પરમાર્થ સંબંધી નિશ્ચય, મુમુક્ષુ પ્રત્યે ઉપકારતા આદિ ગુણો વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે.’

મુનિશ્રી લલ્લુજી મહારાજને શ્રીમદ્ તે વેળાએ લખે છે :

‘આર્થ સોલાગની અંતરંગદશા અને દેહમુક્ત સમયની દશા હે મુનિઓ! તમારે વારંવાર અનુપ્રેક્ષા કરવા યોગ્ય છે.’

શ્રીમદ્ને સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હતી, છતાં મુમુક્ષુ જીવોના સત્સંગની ભાવના વિશેષ રહ્યા કરતી. ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં શ્રી સોલાગભાઈ યથાશક્તિ ભાગ આપી શ્રીમદ્ પાસે બહુ સારા ખુલાસા કરાવતા. બીજા મુમુક્ષુઓ શ્રીમદ્ને કંઈ કહેવા માગતા હોય તો વયોવૃદ્ધ શ્રી સોલાગભાઈ દ્વારા વિનંતી કરાવતા; અને દયાળુ દિલના હોવાથી તે સરળ ભાવે દરેકની વાત રજૂ કરતા.

‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ લખવાની પ્રેરણા પણ શ્રી સોલાગભાઈએ કરેલી કે, ‘છ પદનો પત્ર’ ગદ્યમાં

હોવાથી મુખપાઠ થતો નથી, તો તે ભાવાર્થનું પદ હોય તો સર્વ મુમુક્ષુઓ ઉપર મહા ઉપકાર થાય.

શ્રીમદ્ પોતાની હાથનોંધમાં ઉપકાર દર્શાવતાં લખે છે :

‘હે જિન વીતરાગ! તમને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. તમે આ પામર પ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

‘હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિશે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

‘હે શ્રી સોભાગ! તારા સત્સમાગમના અનુગ્રહથી આત્મદશાનું સ્મરણ થયું તે અર્થે તને નમસ્કાર હો.’

૪

મહાત્મા ગાંધીજી

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની અસર મહાત્મા ગાંધીજીના જીવન પર પ્રબળ થઈ છે. ગાંધીજી એ વિશે કહે છે :

‘મેં ઘણાં જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે. પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય, તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે.’

વળી અન્ય સ્થળે તેઓશ્રી લખે છે :

‘મારી ઉપર ત્રણ પુરુષોએ જાંડી છાપ પાડી છે— ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન અને રાયચંદલાઈ. ટોલ્સ્ટોયની તેમના અમુક પુસ્તક દ્વારા અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી; રસ્કિનની તેના એક જ પુસ્તક ‘અનંદુ

ધિસ લાસ્ટ'થી, જેનું ગુજરાતી નામ 'સર્વોદય' મેં રાખ્યું છે; અને રાયચંદલાઈની તેમની સાથેના ગાઠ પરિચયથી.'

એટલું જ નહિ પણ ગાંધીજી તો એટલે સુધી કહે છે કે:

‘મારા જીવનમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની છાપ મુખ્યપણે છે. મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય તથા રસ્કિન કરતાં પણ શ્રીમદે મારા ઉપર ઊંડી અસર કરી છે.’

મહાત્મા ગાંધીજીના આવા ઉદ્દગારો સાંભળીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવી ઉચ્ચ વિભૂતિના સમાગમમાં ગાંધીજી શી રીતે આવ્યા અને તે કેમ વધારે ને વધારે ગાઠ બનતો ગયો એ વિશે જાણવાનું આપણને સહેજે મન થઈ આવે.

ઈ. સ. ૧૮૯૧ના જુલાઈ માસમાં ગાંધીજી જ્યારે વિલાયતથી ઍરિસ્ટર થઈને હિંદ પાછા ફર્યા, ત્યારે મુંબઈમાં તેમનો ઉતારો શ્રીમદ્ના કાકાસસરા ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાને ત્યાં હતો. શ્રીમદ્ એ ડૉ. પ્રાણજીવનદાસલાઈના વડીલ બંધુ શ્રી પોપટલાલલાઈના જમાઈ થાય. દાકતરે શ્રીમદ્ની સાથે ગાંધીજીની ઐાળખાણુ પ્રથમ વાર કરાવી અને કહ્યું: ‘કવિ છતાંયે અમારી સાથે વેપારમાં છે. તેઓ જ્ઞાની છે; શતાવધાની છે.’

કોઈએ તે વખતે ગાંધીજીને સૂચવ્યું કે, ‘તમે રાયચંદલાઈને કેટલાક શબ્દો સંભળાવો અને એ શબ્દો ગમે તે ભાષાના હશે તોપણ તે જ ક્રમમાં રાયચંદલાઈ પાછા કહી જશે.’

ગાંધીજીને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું. એ પ્રસંગ વેળાની પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં ગાંધીજી કહે છે :

‘હું તો જુવાનિયો, વિલાયતથી આવેલો, મારા ભાષાજ્ઞાનનો પણ ડોળ, મને વિલાયતનો પવન ત્યારે કંઈ ઓછો ન હતો. વિલાયતથી આવ્યા એટલે જાંચેથી જાતર્યા. મેં મારું બધું જ્ઞાન ઠાલવ્યું અને જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો પ્રથમ તો મેં લખી કાઢ્યા—કેમ કે મને કેમ કયાં યાદ રહેવાનો હતો? અને પછી તે શબ્દો હું વાંચી ગયો. તે જ કમમાં રાજચંદ્રલાઈએ હળવેથી એક પછી એક બધા શબ્દો કહી દીધા. હું રાજી થયો, ચક્રિત થયો, અને કવિની સ્મરણશક્તિ વિશે મારો જાંચો અભિપ્રાય બંધાયો. વિલાયતનો પવન હળવો પાડવા સારુ આ અનુભવ સરસ થયો ગણાય.’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને અંગ્રેજી જ્ઞાન બહુ ન હતું. તે વખતે તેમની ઉંમર પચીસથી ઉપર નહિ હોય. તેમની અને ગાંધીજીની ઉંમરમાં એક વરસ અને દશેક મહિનાનો જ ફરક છે. ગાંધીજીનો જન્મ સંવત ૧૯૨૫ના ભાદરવા વદ બારસને દિવસે થયો હતો, જ્યારે શ્રીમદ્ને જન્મ એમનાથી પહેલાં સંવત ૧૯૨૪ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે થયો હતો. આમ પોતાનાથી થોડાક જ મોટા અને ગુજરાતી શાળામાં સાતમા ધોરણ સુધીનો જ અભ્યાસ કરેલો એવા શ્રીમદ્માં આટલી વિલક્ષણ સ્મરણશક્તિ, આટલું જ્ઞાન અને આટલું તેમની આસ-

પાસનાઓ તરફથી માન—એ જોઈને ગાંધીજી તેમના પર મુગ્ધ બની ગયા.

આ પ્રસંગથી ગાંધીજીને એ વાતની પ્રતીતિ થઈ કે, સ્મરણશક્તિ નિશાળમાં નથી વેચાતી; જ્ઞાન પણ નિશાળની બહાર જોઈ શકાય—જિજ્ઞાસા હોય—તો મળે; અને માન પામવાને સારુ વિલાયત કે ક્યાંય જવું નથી પડતું.

પરંતુ અહીં એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની માત્ર તીવ્ર સ્મરણશક્તિ જોઈને ગાંધીજીને તેમના તરફ આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો એવું કંઈ નહોતું. આદરભાવનું કારણ તો ખીચું જ હતું. આમ તો ઘણાની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હોય, તેથી અંબવાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને હોય. પણ જો તે લોકો સંસ્કારી ન હોય, તો તેમની પાસેથી કૂટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાં જ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે.

ગાંધીજીએ તો પહેલી મુલાકાતે જ જોઈ લીધું હતું કે, શ્રીમદ્ નિર્મળ ચારિત્ર્યશીલ અને સાચા જ્ઞાની હતા. તેમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને તેમની આત્મદર્શન કરવાની ઉત્કટ ધગશ જોઈને જ ગાંધીજી તેમના પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા.

ગાંધીજીની શ્રીમદ્ સાથે પ્રથમ ઓળખ થઈ તે વખતની ગાંધીજીની સ્થિતિ વિશે પણ જાણવું આવશ્યક

છે. એ બાબતમાં ગાંધીજી પોતે જ લખે છે :

‘અમે પ્રથમ મળ્યા તે વેળાની મારી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ કેવળ જિજ્ઞાસુની હતી. ઘણા પ્રશ્નો વિશે મનમાં શંકા રહેતી....તે વેળા ધર્મ, હિંદુ ધર્મ, ગીતા વગેરે વિશે મને થોડું જ્ઞાન હતું. માતાપિતા પાસેથી સહેજે પામ્યો હતો એની અહીં વાત નથી કરતો. મેં મારા પ્રયત્નથી ધર્મ વિશે બહુ બહુ ડોય એમ નહોતું. પણ મને ધર્મ વિશે જાણવાની ઉત્કંઠા રહેતી. તેથી રાજચંદ્રભાઈનો સમાગમ મને ગમ્યો, ને તેમનાં વચનોની અસર મારી ઉપર પડી.’

‘તેમની બુદ્ધિને વિશે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિશે તેટલું જ હતું. ને તેથી હું જાણતો હતો કે, તેઓ મને ઇરાદાપૂર્વક આડે રસ્તે નહિ દોરે ને પોતાના મનમાં હશે એવું જ કહેશે. આથી મારી આધ્યાત્મિક ભીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો.’

એવી આધ્યાત્મિક ભીડનો એક મહત્વનો પ્રસંગ ગાંધીજી જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે આવ્યો હતો. ગાંધીજીના કેટલાક ખ્રિસ્તી મિત્રો તેમને ખ્રિસ્તી થવા સમજાવી રહ્યા હતા. તે વેળા ગાંધીજીના અંતરમાં ધર્મમંથન જાગ્યું હતું. ખ્રિસ્તી ધર્મનું અવલોકન કરતાં ગાંધીજીને એ ધર્મ સંપૂર્ણ અથવા સર્વોપરી ન લાગ્યો. તેમણે પોતાના એ અંગેના વિચારો પોતાના ખ્રિસ્તી મિત્રો સમક્ષ રજૂ કર્યા. પરંતુ તેઓ ગાંધીજીના મનનું સમાધાન થાય એ રીતે એનો ઉકેલ લાવી શક્યા નહિ.

પરંતુ તે વેળાએ ગાંધીજી જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરી શકતા ન હતા, તેમ હિંદુ ધર્મની સંપૂર્ણતા વિશે અથવા તેના સર્વોપરીપણા વિશે પણ નિર્ણય પર આવી શકતા ન હતા. હિંદુ ધર્મની ત્રુટીઓ તેમની નજર આગળ તર્યા કરતી હતી.

તદુપરાંત, જેમ ખ્રિસ્તી મિત્રો તેમના ઉપર અસર કરવા મથી રહ્યા હતા, તેમ મુસલમાન મિત્રોનો પણ પ્રયત્ન હતો કે, ગાંધીજી ઇસ્લામનો અભ્યાસ કરે. તેઓ તેમને એ ધર્મની ખૂબીઓ પણ અવારનવાર સમજાવવા મથતા હતા.

ગાંધીજી આ અધી વસ્તુથી મૂંઝાઈ ગયા! છેવટે તેમણે પોતાની આ મુસીબતો શ્રીમદ્ આગળ મૂકી. તેમણે હિંદુસ્તાનના બીજા ધર્મશાસ્ત્રીઓ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તે ઢોકોના જવાબો આવ્યા. પરંતુ શ્રીમદ્ના પત્રથી તેમને કંઈક શાંતિ થઈ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ગાંધીજીને ધીરજ રાખવા ને હિંદુ ધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરી. વળી શ્રીમદ્ને કેટલાંક પુસ્તકો જેવાં કે, ‘પંચીકરણ’, ‘મણિરત્નમાળા’, ‘યોગવાસિષ્ઠ’ પુસ્તકમાંનું મુમુક્ષુ પ્રકરણ વગેરે ગાંધીજીને વાંચવા-વિચારવા મોકલ્યાં.

ગાંધીજીએ એ અર્ધાં પુસ્તકો માનપૂર્વક વાંચ્યાં. વળી જે કંઈ વખત અચતો એનો ઉપયોગ તેઓ ધાર્મિક વાંચનમાં કરવા લાગ્યા. તેમણે શ્રીમદ્ સાથેનો પત્રવ્યવહાર બંધી રાખ્યો હતો. શ્રીમદ્ પણ તેમને યોગ્ય દોરવાણી

આપતા હતા. પરિણામે ગાંધીજીનો હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો આદર વધ્યો અને એની ખૂબી તેઓ સમજવા લાગ્યા.

અહીં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની ઉદાર દષ્ટિનું આપણને પ્રેરક દર્શન થાય છે. આમ તો શ્રીમદ્ જૈન દર્શનને અનુસરનારા હતા. પરંતુ ખીલ ધર્મો પ્રત્યે તેમને અનાદર નહોતો. શ્રીમદ્જનું જીવનદર્શન વિશાળ અને ઉદાર હતું. અમુક દર્શન, પંથ કે વાડામાં જ સત્ય સમાયું છે એમ માનવાને બદલે સત્ય આત્માનુભવમાં જ રહેલું છે, એવો શ્રીમદ્જનો અભિપ્રાય હતો. સાથે સાથે અંતિમ અનુભવને લગતી બાબતો વિશેના જુદાં જુદાં દર્શનો કે પ્રવર્તકોના મતભેદોનો નિવેડો અંતિમ અનુભવ થયે જ મળે, અને ત્યાં સુધી બધા સંપ્રદાયોના શાસ્ત્ર ગ્રંથો ઉપદેશ-સહજોધ પ્રાપ્ત કરવા પૂરતાં વાંચવા-વિચારવા, એમ તેઓ માનતા હતા. એટલે જ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે લખ્યું છે :

‘સિદ્ધાંતજ્ઞાન જિનાગમ અને વેદાંતમાં પરસ્પર ભેદ પામતું જોવામાં આવે છે, અને તે પ્રકાર જ્ઞેષ્ઠ, મુમુક્ષુ જીવ અદેશો-શંકા પામે છે. અને તે શંકા ચિત્તનું અસમાધિપણું કરે છે. એવું ઘણું કરીને બનવા યોગ્ય જ છે. કારણ કે, સિદ્ધાંતજ્ઞાન તો જીવને કોઈ અત્યંત ઉન્નવળ ક્ષયોપક્ષમે અને સદ્ગુરુના વચનની આરાધનાએ ઉદ્ભવે છે. સિદ્ધાંતજ્ઞાનનું કારણ ઉપદેશ-જ્ઞાન છે. સદ્ગુરુથી કે સત્શાસ્ત્રથી પ્રથમ જીવમાં એ જ્ઞાન દેઠ થવું ઘટે છે. કે જે ઉપદેશજ્ઞાનનાં ક્ષણ

વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિશે સહેજે ક્ષયોપશમનું નિર્માણ-પણું થાય છે અને સહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. જો જીવમાં અસંગદશામાં આવે, તો આત્મસ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે.’

આવી વ્યાપક ધર્મદષ્ટિવાળા શ્રીમદ્ ડોવાથી ગાંધીજીની મૂંઝવણ ખરોખર પામી શક્યા હતા. અને એમના ધર્મસંસ્કારને અનુલક્ષીને જ એમને શ્રીમદ્ માર્ગ દર્શાવતા હતા. એટલે જ ગાંધીજી સાથે ધર્મ અંગે ચર્ચા કરતાં તેમણે કોઈ દિવસ એવું કહ્યું નથી કે, ગાંધીજીએ મોક્ષ મેળવવા ખાતર અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઈએ. તેમણે ગાંધીજીને પોતાનો આચાર સમજવાનું, પોતાનો અંતરાત્મા જે પ્રમાણે દોરે એ પ્રમાણે જીવન વિશે વિચારવાનું જ કહ્યું હતું. શ્રીમદે સૂચવેલાં પુસ્તકો પણ મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મનાં જ હતાં. કારણ કે ગાંધીજી પણ હિંદુ ધર્મની ખૂબીઓ સમજવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેથી તેમની મૂંઝવણ દૂર થાય અને તેમને સાચું માર્ગદર્શન મળે એ વાત લક્ષમાં રાખીને જ શ્રીમદે તેમને દોરવણી આપવાનું રાખ્યું હતું.

જો શ્રીમદ્ની જગ્યાએ ખીચું કોઈ હોત, તો જિજ્ઞાસુની આવી ધર્મસંકટની વેળાનો લાલ ઉઠાવીને એના મન પર પોતાનાં મંતવ્યો, માન્યતા કે વિચારોને જોરશોરથી ઠોકી બેસાડવા જ તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોત, પરંતુ શ્રીમદ્ વ્યાપક ધર્મદષ્ટિવાળા હતા.

આમ, સમય જતાં ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ગાઠ બનતો ગયો હતો. ગાંધીજી શ્રીમદ્ પ્રત્યે આદરના ભાવથી જોતા હતા. ધીમેધીમે શ્રીમદ્ પ્રત્યે એમને ભક્તિભાવ પણ ઉદ્ભવ્યો હતો અને એમના આધ્યાત્મિક અને ચારિત્ર્યશીલ જીવનનો પ્રભાવ ગાંધીજીના ચિત્ત પર એટલે સુધી પડેલો કે, એકવાર ગાંધીજીને પણ થયું હતું કે, 'હું એમને મારા ગુરુ બનાવું.'

૫

શ્રી અંબાલાલ લાલચંદ

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે શ્રી જૂઠાભાઈએ ખંભાતના શ્રી અંબાલાલભાઈ વગેરેને શ્રીમદ્ની વાત કહી હતી અને પત્રો બતાવ્યા હતા. અંબાલાલભાઈ વગેરેને આથી શ્રીમદ્નાં દર્શન કરી પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં આવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. શ્રી જૂઠાભાઈએ તેઓને સલાહ આપી કે, પ્રથમ શ્રીમદ્ની આજ્ઞા મેળવ્યા બાદ મળવા જવાનું રાખજો.

ખંભાત આવીને અંબાલાલભાઈ વગેરેએ શ્રીમદ્ને મુંબઈ પત્ર લખી મળવા માટેની આજ્ઞા માગી. પાંચ છ પત્રો પછી શ્રીમદ્ને આવવાની હા કહી, ત્યારે ત્રિલોચન-ભાઈ સાથે અંબાલાલભાઈ મુંબઈ ગયા અને શ્રીમદ્ને મળ્યા.

ત્યાર બાદ અંબાલાલભાઈની વિનંતીથી શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૬ના આસો માસમાં ખંભાત આવ્યા. શ્રી લાલચંદ-ભાઈ શ્રીમદ્ને સ્થાનકવાસી ઉપાશ્રયે લઈ ગયા. મુનિ

શ્રી લલ્લુજી મહારાજ વગેરે મુનિઓને પણ શ્રીમદ્દેના અહીં પ્રથમ પરિચય થયો હતો.

અંબાલાલભાઈ શ્રીમદ્દેથી જે વર્ષ નાના હતા. તે પૂર્વના સંસ્કારી, ઉત્તમ ક્ષયોચશમવાળા, સેવાભાવી અને એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળા હતા.

સં. ૧૯૪૬ના સમાગમ પછી તેમનું જીવન શ્રીમદ્દેમય બની ગયું હતું. શ્રીમદ્દે સાથે તેમનો પત્રવ્યવહાર નિરંતર ચાલુ રહ્યો હતો. શ્રીમદ્દેના ઉપદેશ અનુસાર તેમણે પોતાનો સમય ગાળી જીવનને શ્રેયમાર્ગે વાળ્યું હતું. દરેક બાબત તે શ્રીમદ્દેને પુછાવીને જેમ આજ્ઞા મળે તેમ કરતા. એ રીતે થોડાજ વખતમાં અંબાલાલભાઈ શ્રીમદ્દેના એક અંતેવાસી જેવા બની ગયા.

શ્રીમદ્દે જ્યારે ચરોતરમાં આવતા ત્યારે તે એમની સાથે રહી બધી વ્યવસ્થા કરતા. શ્રીમદ્દેની તેમ જ અન્ય મુમુક્ષુઓ આવે તેમની અંબાલાલભાઈ તનમનધનથી નિષ્ઠાપૂર્વક સેવા કરતા.

શ્રીમદ્દે જે બોધ કરે તે અંબાલાલભાઈ આઠ દિવસે પણ અક્ષરશઃ લખી શકતા એવી તેમની ધારણાશક્તિ શ્રીમદ્દે વખાણી હતી. સં. ૧૯૫૨માં કાવિઠા, રાજજ, વડવા, ખંભાત, આણંદ, નડિયાદ સ્થાને થયેલો શ્રીમદ્દેનો બોધ ‘ઉપદેશછાયા’ નામે ‘શ્રીમદ્દે રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, એ અંબાલાલભાઈની નોંધ છે જે શ્રીમદ્દેની નજર તળે આવી ગયેલ છે.

નડિયાદમાં શ્રીમદ્ની સ્થિતિ હતી તે વખતે એક દિવસ સાંજે શ્રીમદે આત્મસિદ્ધિ લખવી શરૂ કરી. એક ધારાએ ૧૪૨ ગાથા દોઢથી બે કલાકમાં પૂરી કરી. તે દરમિયાન અંબાલાલભાઈ ખાજુમાં જ્ઞાનસ ધરીને ઊભા રહ્યા હતા. શ્રીમદે એની ચાર નકલ કરવાનું અને યોગ્ય જીવોને મોકલવાનું અંબાલાલભાઈને કહ્યું.

વળી શ્રીમદ્ના પત્રો જ્યાં જ્યાં હતા ત્યાંથી મંગાવી તેની નકલ કરવાનું કામ પણ શ્રીમદ્ની આજ્ઞાથી અંબાલાલભાઈએ શરૂ કર્યું હતું. તેની નકલો અંબાલાલભાઈ કરી રાખતા અને જે મુમુક્ષુને મોકલવાનું શ્રીમદ્ લખી જણાવે તેને મોકલતા.

શ્રીમદ્ના ઘણા પત્રોમાંથી અધ્યાત્મલખાણની નોંધનું એક પુસ્તક અંબાલાલભાઈએ તૈયાર કરેલ, જે શ્રીમદે પોતે જોઈ કેટલાક સુધારા વધારા કરી આપેલ છે.

તદુપરાંત, સંસ્કૃત, માગધી, હિંદી, ગુજરાતીનાં અગત્યનાં પુસ્તકોની નકલ ઉતારી લેવા માટે શ્રીમદ્ અંબાલાલભાઈને મોકલતા એ મુજબ અંબાલાલભાઈ તે પુસ્તકો ઉતારી યોગ્ય મુમુક્ષુને આજ્ઞાનુસાર વાંચવા મોકલતા.

અંબાલાલભાઈ દરરોજ સામાયિક લઈને ખેસતા અને લેખનકાર્ય એકચિત્તે કરતા. તે સાથે સંસ્કૃત તથા કર્મત્રય વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ તે કરતા હતા. ટૂંકમાં કહીએ તો, અંબાલાલભાઈ ઘણા જ કાર્યદક્ષ, આજ્ઞાંકિત અને આત્માર્થી હતા.

સં. ૧૯૫૭ના મહા-ક્રાગણમાં અંબાલાલભાઈ પોતાના નાનાભાઈ નગીનદાસ મગનલાલ* સાથે વઢવાણ શ્રીમદ્ની સેવામાં એક મહિનો રહ્યા હતા. શ્રીમદે તેમને જ્વાની આજ્ઞા કરી તેને માન આપી તે ખંભાત ગયા.

શ્રીમદ્ના દેહોત્સર્ગ પછી અંબાલાલભાઈએ 'વચનામૃત' છપાવવામાં શ્રીમદ્ના નાના ભાઈ શ્રી મનસુખભાઈને સહાય કરી હતી.

શ્રીમદ્ના અવસાન બાદ મુનિશ્રી લલ્લુજી તથા અંબાલાલભાઈ અન્યોન્ય સલાહ લઈને વર્તતા. સં. ૧૯૫૮માં અંબાલાલભાઈ શ્રી લલ્લુજી મુનિનો સમાગમ કરવા દક્ષિણ હિંદમાં કરમાળા ગયેલા.

છેવટે પ્લેગ લાગુ પડવાથી અંબાલાલભાઈ સમાધિ સહિત સં. ૧૯૬૩ના ચૈત્ર વદ બારસે ખંભાત મુકામે માત્ર સાડત્રીસ વર્ષની વયે દેવલોક પામ્યા.

૬

મુનિશ્રી લલ્લુજી મહારાજ—લઘુરાજ સ્વામી

શ્રીમદ્ને મન, વચન, કાયા અર્પણ કરી તેમની આજ્ઞામાં તન્મયપણે સમગ્ર જીવન ગાળી મોક્ષમાર્ગનો ઉદ્યોત સક્રમણપણે કર્યો હોય તો તે મુનિશ્રી લલ્લુજી (શ્રી લઘુરાજ સ્વામી)જ હતા.

શ્રી લલ્લુજીનો જન્મ લાલ પ્રદેશના વટામણ ગામમાં

* અંબાલાલભાઈના પિતાશ્રીનું નામ મગનલાલ હતું. પરંતુ તેમના માતામહ લાલચંદભાઈને પુત્ર નહિ, એટલે લાલચંદભાઈએ અંબાલાલભાઈને દત્તક લીધા હતા. એટલે તે અંબાલાલ લાલચંદ એ નામે ઓળખાતા.

જી-સા-૧૦

સં. ૧૯૧૦ના આસો વદ એકમને દિને પ્રતિષ્ઠિત વેલાણી ભાવસાર કુટુંબમાં થયો હતો. પિતાશ્રીનું નામ કૃષ્ણદાસ અને માતુશ્રીનું નામ કસલાબા હતું. જન્મ પહેલાં જ પિતાનું અવસાન થયેલું અને ચાર માતાઓ વચ્ચે એક જ પુત્ર હોવાથી ઘણા લાડથી તે ઊછરેલા.

થોડું ભણી તેમણે શાળા છોડી દીધી. યુવાવસ્થામાં તેમણે બે વાર લગ્ન કરેલાં, પણ પુત્ર થયેલ નહિ. ત્યાં એકાએક તેમને પાંડુરોગ થયો. ઘણા ઉપચાર કર્યા, પણ મથ્યો નહિ અને ધર્મના સંસ્કાર જાગ્યા, તેથી સંકટપ કર્યો કે રોગ મટે તો દીક્ષા લેવી.

રોગ દૂર થયો અને તેઓ દીક્ષા લેવા તત્પર થયા. પરંતુ તેમની માતાએ પુત્ર થાય પછી રજા આપવા જણાવ્યું. ત્યાર બાદ પુત્રનો જન્મ થયો અને તે એક મહિનાનો થયો એટલે દેવકરણુજી નામના પોતાના ભત્રીજા સાથે સં. ૧૯૪૦માં ખંભાત મુકામે શ્રી હરખચંદજી મુનિ હસ્તક દીક્ષા લીધી.

દીક્ષા લીધા પછી શાસ્ત્રોનું તેમણે પઠનપાઠન કરવા માંડ્યું તથા એકાંતરા ઉપવાસ આદિ ઉચ્ચ પુરુષાર્થ આદર્યો. શ્રી લલ્લુજી વિવેકી અને વિનયશીલ હોવાથી ગુરુને તેમ જ અન્ય સૌ સાધુઓને માન્ય ગણાતા. પરંતુ તેમણે જે આત્માની શાંતિ મેળવવા ધારી હતી તે મળી નહિ તેમ જ શાસ્ત્ર વાંચતાં કેટલીક શંકાઓ ઊઠતી તેનું સમાધાન થયું નહિ. એમ પાંચ વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં.

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે, શ્રી જૂઠાભાઈની સાથે અંબાલાલભાઈ વગેરે ભાઈઓનો પરિચય થયો હતો અને તેમની પાસેથી તેઓએ શ્રીમદ્દના પત્રો ઉતારી લીધા હતા.

આ ભાઈઓ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના હતા, તેથી તેઓ દરરોજ અપાસરે જતા અને કોઈ એકાંત જગ્યાએ બેસીને શ્રીમદ્દના પત્રો વાંચતા—વિચારતા; પણ ત્યાં વ્યાખ્યાન થતાં એમાં જતા નહિ.

એક દિવસ અંબાલાલભાઈ વગેરે ભાઈઓ શ્રીમદ્દના પત્રો વાંચતા હતા, ત્યારે ખંભાત સંઘાડાના મુખ્ય આચાર્ય શ્રી હરખચંદ્ર મહારાજ મેડે વ્યાખ્યાનમાં ‘ભગવતી સૂત્ર’ વાંચતા હતા; અને નીચે શ્રી લલ્લુભ મહારાજ એક શાસ્ત્ર ભણેલા પાટીદાર ભાઈ દામોદરભાઈ સાથે ઉપરથી વાંચાઈને આવતાં ‘ભગવતી સૂત્ર’નાં પાનાં વાંચતા હતા. તેમાં એવી વાત આવી કે, ‘ભવસ્થિતિ પાકે ત્યારે મોક્ષ થાય છે.’ આ ઉપરથી શ્રી લલ્લુભ મહારાજને આશંકા ગઈ કે, ‘જો એમ જ હોય તો પછી મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવાની શી જરૂર છે?’ એ આશંકાનો કાંઈ સંતોષકારક ખુલાસો તેમને મળ્યો નહિ. એ અંગે તે પેલા ભાઈ સાથે વિચારણા કરતા હતા, એવામાં તેમની દષ્ટિ એક બાગુએ બેસીને વાતો કરતા અંબાલાલભાઈ વગેરે તરફ પડી. એટલે તેમણે ધર્મસ્નેહથી ઠપકો આપતાં કહ્યું: ‘ત્યાં બેઠા શું કરો છો? ઉપર વ્યાખ્યાનમાં કેમ જતા નથી? ઉપર જાઓ અથવા

અહીં આવીને બેસો.’

એ સાંભળીને તેઓ બધા શ્રી લલ્લુભ મહારાજ પાસે જઈને બેઠા. અને ‘ભવસ્થિતિ’નો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો તેનો ખુલાસો યથાર્થ ન થયો, તેથી અંબાલાલભાઈએ શ્રી લલ્લુભ મહારાજને શ્રીમદ્ની વાત કરી કે, ‘તેઓ સર્વ આગમના જ્ઞાતા છે, ઉત્તમ પુરુષ છે; અને અહીં ખંભાતમાં પધારવાના છે.’

શ્રી લલ્લુભ મહારાજે જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછ્યું: ‘અમને તે પુરુષ સાથે મેળાપ કરાવશો?’ અંબાલાલભાઈએ હા પાડી.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સં. ૧૯૪૬માં ખંભાત પધાર્યા. તેમનો ઉતારો અંબાલાલભાઈને ત્યાં જ હતો. તે તેમને અપાસરે તેડી ગયા. ત્યાં શ્રીમદ્ને શ્રી હરખચંદભ મુનિ સાથે પ્રશ્નોત્તર થયા અને બધાને તેમના ખુલાસાથી શાંતિ થઈ અને બધા શ્રીમદ્ની કુશાચ્ર વિશાળ પ્રજ્ઞાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

શ્રી લલ્લુભએ શ્રી હરખચંદભ મહારાજને પૂછ્યું: ‘હું તેમની પાસેથી કંઈ અવધારું?’

શ્રી હરખચંદભ મહારાજની આજ્ઞા મળી, એટલે શ્રી લલ્લુભએ શ્રીમદ્ને બેડે પધારવા વિનંતી કરી. શ્રી લલ્લુભએ ઉપર જઈ શ્રીમદ્ને ઉત્તમ પુરુષ જાણી નમસ્કાર કર્યા. શ્રી લલ્લુભ શ્રીમદ્થી ચૌદ વર્ષ મોટા હતા અને તે વખતે શ્રીમદ્ની ઉંમર આવીસ વર્ષની જ હતી.

આમ, શ્રીમદ્દેવી ચૌદ વર્ષે મોટા, ધનાઢ્ય કુટુંબમાં એકના એક પુત્ર છતાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી, ખીજા ત્રણ એાળખીતા કુટુંબીએ સાથે દીક્ષિત, તે વખતે ખંભાતના સંઘાડામાં માત્ર ચાર જ સાધુએ રહ્યા હતા તેની સંખ્યા ખમણી કરનાર અને વિનયાદિ ગુણોથી આચાર્યને પ્રસન્ન કરી સર્વ સાધુઓમાં પાંચ છ વર્ષમાં પ્રધાનપદ પામનાર, તેમ જ તેમના દીક્ષિત થયા પછી તે સંઘાડામાં ચૌદ સાધુએ થઈ જવાથી સારાં પગલાંના ગણાતા, મંગલકારી તથા ભદ્રિક એવા આ આગેવાન સાધુ શ્રી લલ્લુજી, માત્ર ખાવીસ જ વર્ષની વયના, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરનાર ગૃહસ્થને નમસ્કાર કરે એ કંઈ જેવો તેવો સામાન્ય પ્રસંગ ન જ ગણાય.

શ્રીમદે શ્રી લલ્લુજીને પૂછ્યું: ‘તમારી શી ઇચ્છા છે?’

શ્રી લલ્લુજીએ વિનયપૂર્વક હાથ જોડીને કહ્યું: ‘સમક્ષિત (આત્માની એાળખાણ) અને બ્રહ્મચર્યની દૃઢતાની મારી માગણી છે.’

શ્રીમદ્ થોડીવાર મૌન રહ્યા અને પછી કહે: ‘ઠીક છે.’ એમ કહીને તેમણે શ્રી લલ્લુજીના જમણા પગનો અંગૂઠો તાણી તપાસી જોયો; અને ઊડીને તેઓ નીચે ગયા.

ઘેર જતાં અંબાલાલભાઈને શ્રીમદે કહ્યું: ‘આ પુરુષ સંસ્કારી છે. આ રેખા લક્ષણો ધરાવનાર પુરુષ સંસારે ઉત્તમ પદ પામે; ધર્મે આત્મજ્ઞાની મુનિ થાય.’

ખીજે દિવસે તો શ્રી લલ્લુજી જાતે જ અંબાલાલ-

ભાઈને ઘેર શ્રીમદ્ના સમાગમ માટે આવ્યા ત્યાં એકાંતમાં શ્રીમદે તેમને પૂછ્યું: ‘તમે અમને માન કેમ આપો છો?’

શ્રી લલ્લુએ નમ્રતાથી કહ્યું: ‘આપને દેખીને અતિ હર્ષ-પ્રેમ આવે છે. જાણે અમારા પૂર્વ ભવના પિતા હો એટલો બધો ભાવ આવે છે. કોઈ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. આપને જોતાં એવી નિર્ભયતા આત્મામાં આવે છે.’

શ્રીમદ્ ખંભાતમાં સાત દિવસ રહ્યા. ત્યાં સુધી શ્રી લલ્લુ રોજ તેમના સમાગમને અર્થે તેમને ઉતારે આવતા.

પછી તે શ્રી લલ્લુ શ્રીમદ્નો સમાગમ અવારનવાર સાધતા રહ્યા. શ્રી લલ્લુના શિષ્ય ગણાતા શ્રી દેવકરણુ પણ એમની સાથે શ્રીમદ્નો સમાગમ કરવા લાગ્યા. તે પણ શ્રીમદ્ પ્રત્યે આકર્ષાવા લાગ્યા.

શ્રીમદ્ પોતાની વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિમાંથી વચ્ચે વચ્ચે નિવૃત્તિ લઈ થોડો વખત એકાંતમાં ગાળવા મુંબઈ છોડીને જુદેજુદે સ્થળે જતા, તે વખતે શ્રી લલ્લુ, શ્રી દેવકરણુ વગેરે સાધુઓ એ અરસામાં તે તે સ્થળે હોતા અથવા આવીને તેમનો સમાગમ કરતા, એ આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ.

છેવટના દિવસોમાં શ્રીમદ્ થોડો વખત અમદાવાદ હતા, ત્યારે તેમણે શ્રી લલ્લુને જોલાવીને ઘણી ભલામણ કરી અને કહ્યું કે, ‘અમારામાં અને વીતરાગમાં ભેદ ગણશો નહિ. તમારે કોઈની પાસે જવું નહિ.

ખીજ તમારી પાસે આવશે. દુઃખમકાળ છે, માટે જડભરત જેવા થઈને વિચરજો. રિદ્ધિસિદ્ધિ પ્રગટશે તેને ઓળંગી જજો. આ કાળના જીવો પાકા ચીલડા જેવા છે, કડકાશ સહન કરી શકે તેમ નથી; તેથી લઘુતા ધારી કલ્યાણમૂર્તિ બનશો તો ઘણા જીવોનું કલ્યાણ તમારા દ્વારા થશે.’ શ્રીમદે ખીજ મુમુક્ષુઓને પણ મુનિશ્રી લલ્લુજીનો સમાગમ જે જે માસે કરવા ભલામણ કરી હતી.

શ્રીમદ્દનાં દેહોત્સર્ગના સમાચાર શ્રી લલ્લુજીને ખીજે દિવસે સવારે કાવિઠા મુકામે મળ્યા, ત્યારે પાંચમ ઉપર છઠ્ઠો ઉપવાસ કરી ગામ બહાર ખેતરમાં કાયોત્સર્ગમાં રહ્યા હતા.

ત્યાર બાદ દક્ષિણમાં કરમાળા, ઉત્તરમાં વડાલી અને ચરોતરમાં તે ચાતુર્માસ રહી વિહાર કરતા વિચરેલા. છેવટે જૂનાગઢ, બગસરા રહી સં. ૧૯૭૪માં નાર મુકામે ચોમાસું કર્યું. સં. ૧૯૭૫ની કાર્તિક પૂર્ણિમાએ તે સંદેશર પધાર્યા. આ જે વર્ષ દરમ્યાન જ્યાં શ્રી લલ્લુજીનો મુકામ હોય ત્યાં ફરફરથી મુમુક્ષુઓ તેમનો સમાગમ કરવા એકત્ર થતાં. તેમના સમાગમનો લાભ નિરંતર મળે એ માટે એક આશ્રમ અગાસ સ્ટેશન નજીક સ્થાપવામાં આવ્યો.

સં. ૧૯૮૦માં શ્રી લલ્લુજી—લઘુરાજ સ્વામી સમેત-શિખર જઈ આવી પૂને ચાતુર્માસ કરવા પધાર્યા હતા. ત્યાં ઘણા મુમુક્ષુઓ આવેલા. તે વખતે તેમણે સૌને

કૃપાળુદેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની માન્યતા પર લાવી સાચો માર્ગ દર્શાવ્યો હતો. ત્યાર બાદ દક્ષિણની તીર્થયાત્રા કરી એ મહિના પેથાપુર રહી ચૈત્ર માસમાં અગાસ આશ્રમમાં પધાર્યા હતા. ત્યાર પછીનાં અગિયાર ચોમાસાં અગાસ આશ્રમમાં જ કર્યાં હતાં.

છેવટે સં. ૧૯૯૨ના વૈશાખ સુદ આઠમની રાત્રે અગાસ આશ્રમમાં લઘુરાજ સ્વામીએ સમાધિ સહિત દેહ છોડ્યો.

અહીં આપણે શ્રીમદ્ના પુનિત સમાગમમાં આવેલી થોડીક વ્યક્તિઓ વિશે જ જોઈ ગયા. એ ઉપરથી શ્રીમદ્ના પ્રેરક સમાગમથી, સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિથી માણસના જીવનમાં કેવું આમૂલાત્ર પરિવર્તન થાય છે, તેના જીવનને કેવો સાચો રાહ પ્રાપ્ત થાય છે એનો ખ્યાલ આવી શકે છે. શ્રીમદ્ના પરિચયમાં આવનારી વ્યક્તિઓ ખરેખર ભાગ્યશાળી જ ગણાય. કૃપાળુદેવે એવી વ્યક્તિઓના જીવનમાં કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો એ અંગેનાં સંસ્મરણો વાંચતાં એક જ સૂર મનમાં ગૂંજી ઊઠે છે :

‘અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો અહો! અહો! ઉપકાર.’

(આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર, ૧૨૪)

શ્રીમદ્ના પ્રેરક પ્રસંગો

મહાપુરુષનું જીવન અમૃતના સ્ત્રોત સમું હોય છે. સંસારના દુઃખ-તાપથી તમ બનેલા જીવો એ ઝરણામાંથી અમીપાન કરી તૃષ્ણા સંભાવે છે અને શાંતિ અનુભવે છે. એટલે આજુબાજુથી મુમુક્ષુ, મોક્ષાર્થી, શ્રેયાર્થી જનો મહાપુરુષનું, સંત-મહાત્માનું શરણુ શોધતા હોય છે અને પોતાને મૂંઝવતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ પામતા હોય છે.

મહાવીર સ્વામી, ભગવાન બુદ્ધ, ઈશુ ખ્રિસ્ત, મહંમદ પયગંબર સાહેબથી માંડીને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, મહાત્મા ગાંધીજી સુધીના એકેએક પયગંબર, સંત, ઓલિયા, મહાપુરુષો વગેરેના જીવનમાં એવા કેટલાય પ્રસંગો જોવા મળે છે જેનું વાચન-મનન-ચિંતન-અવગાહન આપણને પ્રેરણારૂપ થઈ પડે છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવનમાંથી પણ એવા કેટલાય પ્રસંગો જીવનને પ્રેરક અને માર્ગદર્શક થાય એમ છે. અહીં આપણે એવા થોડાક પ્રેરક પ્રસંગો જોઈએ. એ પ્રેરક પ્રસંગો બોધકથાઓ—Parables—જેવા સચોટ,

અસરકારક છે.

૧

એક વાર શ્રીમદ્ સુરત પધાર્યા હતા. ત્યાં શ્રી દેવકરણુજી વગેરે મુનિઓ તેમના સામાગમે ગયા હતા. દેવકરણુજીએ શ્રીમદ્ને પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘શ્રી લલ્લુજી મહારાજ મને, વ્યાખ્યાન આપી આવું ત્યારે અભિમાન કર્યું કહે છે, ધ્યાન કરું છું તેને તરંગરૂપ કહે છે; તો શું વીતરાગ પ્રભુ શ્રી લલ્લુજી મહારાજનું કરેલું સ્વીકારે અને મારું ન સ્વીકારે એવા પક્ષપાતવાળા હશે?’

શ્રીમદ્ શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો :

‘સ્વચ્છંદથી જે જે કરવામાં આવે છે તે સઘળું અભિમાન જ છે, અસત્સાધન છે; અને સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી જે કરવામાં આવે છે તે કલ્યાણકારી ધર્મરૂપ સત્સાધન છે.’

૨

શ્રીમદ્ ખંભાતમાં પહેલી વાર સાત દિવસ રહ્યા હતા, તે વખતે શ્રી લલ્લુજી મહારાજ રોજ શ્રીમદ્ના સમાગમને અર્થે તેમને ઉતારે જતા.

એક દિવસ શ્રી લલ્લુજી મહારાજે કહ્યું :

‘હું બ્રહ્મચર્ય માટે પાંચ વર્ષથી એકાંતરા ઉપવાસ કરું છું; અને ધ્યાન વગેરે કરું છું. છતાં માનસિક પાલન ખરાખર થઈ શકતું નથી!’

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કહ્યું :

‘લોકદષ્ટિએ (એ બધું) કરવું નહિ. લોક દેખામણુ

તપશ્ચર્યા કરવી નહિ. પણ સ્વાદનો ત્યાગ થાય તેમ પેટ ઊણું રહે તેમ ખાવું. સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોય તે ખીબને આપી દેવું.’

૩

શ્રી લલ્લુજી મહારાજે એક વાર શ્રીમદ્ને કહ્યું:
‘હું જે જે જોઉં છું તે ભ્રમ છે, જૂઠું છે, એમ અભ્યાસ કરું છું.’

શ્રીમદ્ કહે:

‘આત્મા છે એમ જોયા કરો.’

૪

એક વાર શ્રીમદ્ કાવિઠા મુકામે નિવૃત્તિમાં રહ્યા હતા, ત્યારે મુનિશ્રી મોહનલાલજીએ શ્રીમદ્ને પૂછ્યું:

‘મન સ્થિર રહેતું નથી, તેનો શો ઉપાય?’

શ્રીમદ્ કહે:

‘એક પણ પણ નકામો કાળ કાઢવો નહિ. કોઈ સારું પુસ્તક, વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ થાય તેવું, વાંચવું-વિચારવું. એ કાંઈ ન હોય તો છેવટે માળા ગણવી. પણ જો મનને નવરું મેલશે તો ક્ષણ વારમાં સત્યાનાશ વાળી દે તેવું છે. માટે તેને સદ્વિચારરૂપ ખોરાક આપવો.’

‘જેમ ઢોરને કંઈ ને કંઈ ખાવાનું જોઈ એ જ—ખાણુનો ટોપલો આગળ મૂક્યો હોય તો તે ખાયા કરે,—તેમ મનનું પણ છે. ખીબ વિકલ્પો અંધ કરવા હોય તો તેને સદ્વિચારરૂપ ખોરાક આપવો.’

‘મન કહે તેથી ઊલટું વર્તવું; તેને વશ થઈ તણાઈ

જવું નહિ.’

૫

શ્રીમદ્ વસોમાં નિવૃત્તિ અર્થે થોડા દિવસ રહ્યા હતા, તે વખતે વસોથી એક માઈલ દૂર આવેલા ચરામાં શ્રી લલ્લુજી વગેરે મુનિઓ સાથે થોડો સમય ગાળી તેઓને સદ્બોધ આપતા હતા.

એક દિવસ ચરામાં શ્રી લલ્લુજી સાથે ચાલતાં ચાલતાં શ્રીમદ્ બોલ્યા :

‘ધર્મ અચિંત્ય ચિંતામણિ સ્વરૂપ છે.’

શ્રી લલ્લુજીએ પૂછ્યું : ‘અચિંત્ય ચિંતામણિ એટલે શું?’

શ્રીમદ્ કહે :

‘ચિંતામણિ રત્ન છે, એ ચિંતવ્યા પછી ફળ આપે છે; ચિંતવવા જેટલો તેમાં પરિશ્રમ છે. પરંતુ ધર્મ અચિંત્ય એટલે તેમાં ચિંતવવા જેટલો પણ શ્રમ નથી એવું અચિંત્ય ફળ આપે છે.’

૬

એક દિવસ શ્રીમદે મુનિશ્રી ચતુરલાલજીને પૂછ્યું : ‘તમે સંયમ ગ્રહણ કર્યો ત્યારથી આજ સુધી શું કર્યું?’

શ્રી ચતુરલાલજીએ કહ્યું : ‘સવારે ચાતું પાત્ર ભરી લાવીએ છીએ તે પીએ છીએ; તે પછી છીંકણી વહોરી લાવીએ છીએ તે સૂંઘીએ છીએ; પછી આહારની વખતે આહારપાણી વહોરી લાવીએ છીએ તે આહારપાણી કર્યા પછી સૂઈ રહીએ છીએ. સાંજે પ્રતિક્રમણ કરીએ છીએ

અને રાત્રે સૂઈ રહીએ છીએ.’

શ્રીમદે વિનોદમાં કહ્યું : ‘ચા અને છીંકણી વહોરી લાવવી અને આહારપાણી કરી સૂઈ રહેવું તેનું નામ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર?’

પછી યોગ્ય ઉપદેશ આપીને શ્રીમદે શ્રી લલ્લુભ મહારાજને ભલામણ કરતાં કહ્યું : ‘ખીજા મુનિઓનો પ્રમાદ છોડાવી, ભણવા તથા વાંચવામાં, સ્વાધ્યાય ધ્યાન કરવામાં કાળ વ્યતીત કરાવવો અને તમારે સર્વેએ દિવસમાં એક વખત આહાર કરવો; ચા તથા છીંકણી વિના કારણે હુમેશાં લાવવી નહિ. તમારે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવો.’

એટલે મુનિ મોહનલાલજીએ કહ્યું : ‘મહારાજશ્રી તથા શ્રી દેવકરણુજીની અવસ્થા થઈ છે અને ભણવાનો જોગ ક્યાંથી બને?’

શ્રીમદ્ જોલ્યા :

‘યોગ બની આવ્યેથી અભ્યાસ કરવો અને તે થઈ શકે છે. કેમકે વિક્ટોરિયા રાણીની વૃદ્ધ અવસ્થા છે, છતાં ખીજા દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે.’

૭

એક વેળા ગાંધીજી ઈંગ્લંડના વડા પ્રધાનનાં પત્ની મિસિસ ગ્લેડસ્ટનની પોતાના પતિ પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ શ્રીમદ્ આગળ કરવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ ક્યાંક વાંચેલું આમની સભામાં પણ મિસિસ ગ્લેડસ્ટન પોતાના પતિને ચા બનાવીને પાતાં. આ વસ્તુનું પાલન આ નિયમબદ્ધ

દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઈ પડ્યો હતો.

શ્રીમદ્ આ સાંભળીને કહે:

‘એમાં તમને મહત્વનું શું લાગે છે? મિસિસ ગ્લેડસ્ટનનું પત્નીપણું કે તેનો સેવાભાવ? જો તે બાઈ ગ્લેડસ્ટનનાં બહેન હોત તો? અથવા, તેની વક્ષાદાર નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી આ આપત તો? એવી બહેનો, એવી નોકરોનાં દષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે? અને નારીજાતિને બદલે એવો પ્રેમ નરજાતિમાં જોયો હોત તો તમને સાનંદાશ્ચર્ય ન થાત? હું કહું છું તે વિચારજો.’

આ પ્રસંગ બાબતમાં ગાંધીજી લખે છે :

‘રાયચંદ્રભાઈ પોતે વિવાહિત હતા. એ વેળા તો મને તેમનું વચન કઠોર લાગેલું એવું સ્મરણ છે. પણ તે વચને મને લોહચુંબકની જેમ પકડ્યો. પુરુષચાકરની એવી વક્ષાદારીની કિંમત પત્નીની વક્ષાદારી કરતાં તો હજારગણી ચડે. પતિપત્ની વચ્ચે ઐક્ય હોય, એટલે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. નોકર શેઠ વચ્ચે તેવો પ્રેમ કેળવવો પડે. દિવસે દિવસે કવિના વચનનું બળ મારી આગળ વધતું જણાયું.’

૮

મુંબઈમાં એક વાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી દયાધર્મની વાતો કરતા હતા. ચામડું વાપરવું જોઈએ કે નહિ તેનો વિચાર ચાલતો હતો. છેવટે બંને એવા મત પર આવ્યા કે ચામડા વિના તો નજ ચલાવી

શકાય. ખેતી જેવા ઉદ્યોગ તો ચાલવા જ જોઈએ. પરંતુ કંઈ નહિ તો ચામડું માથે તો ન જ પહેરીએ.

ગાંધીજીએ જરા ચકાસણી કરતાં શ્રીમદ્ને પૂછ્યું: 'તમારે માથે ટોપીમાં શું છે?'

શ્રીમદ્ પોતે તો આત્મચિંતનમાં લીન રહેનારા હતા. પોતે શું પહેરે છે, શું ઓઢે છે એના વિચાર કરવા ખેસતા નહિ. માથે ટોપીમાં ચામડું છે એ તેમણે જોયેલું નહિ. પણ ગાંધીજીએ ખતાવ્યું કે તુરત શ્રીમદે ટોપીમાંથી ચામડું તોડી કાઢ્યું.

આ પ્રસંગ વિશે ગાંધીજી કહે છે:

‘મને કંઈ એમ નથી લાગતું કે મારી દલીલ એટલી સબજડ હતી કે તેમને સોંસરી ઊતરી ગઈ. તેમણે તો દલીલ જ કરી નહિ. તેમણે વિચાર્યું કે, આનો હેતુ સારો છે, મારી ઉપર પૂજ્યભાવ રાખે છે, તેની સાથે ચર્ચા શું કામ કરું? તેમણે તો તુરત ચામડું ઉતારી નાખ્યું.’

‘એમાં જ મહાપુરુષનું મહત્ત્વ છે. તેમનામાં મિથ્યા-ભિમાન નથી હોતું એમ એ ખતાવે છે. બાળક પાસેથી પણ તે શીખી લેવાને તૈયાર હોય છે. મોટા માણસો નાની બાબતોમાં મતભેદ ન રાખે.’

૯

મુંબઈમાં શ્રીમદ્ના એક વેપારી પડોશીએ શ્રીમદ્ના અતિશયો તથા સ્વાધ્યાયનો રંગ દેખીને એકવાર પૂછ્યું:

‘તમે આખો દિવસ ધર્મની ધૂનમાં રહો છો, તો બધી ચીજોનો બજારમાં શો ભાવ થશે એ પહેલાંથી જાણી

શકતા હશે.’

શ્રીમદ્ કહે:

‘અમારો દી ઊઠ્યો નથી કે સ્વાધ્યાય ભાવ જાણવા કરીએ!’

૧૦

પદમશીભાઈ નામના એક કચ્છી ભાઈએ મુંબઈમાં શ્રીમદ્ને પૂછેલું: ‘સાહેબજી, મને ભય સંજ્ઞા વધારે રહે છે, તેનો શો ઉપાય?’

શ્રીમદે સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘મુખ્ય ભય શાનો વતે છે?’

પદમશીભાઈએ કહ્યું: ‘મરણનો.’

એટલે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર બોલ્યા:

‘તે તો આયુષ્યબંધ પ્રમાણે થાય છે. જ્યારે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સુધી મરણ તો નથી, ત્યારે નાના પ્રકારના ભય રાજ્યાથી શું થવાનું હતું? એવું દઢ મન રાખવું.’

૧૧

એક જિજ્ઞાસુએ શ્રીમદ્ને પ્રશ્ન કર્યો:

‘પૃથ્વીને શાસ્ત્રમાં સપાટ કહી છે અને હાલના શોધકો ગોળ કહે છે, તેમાં ખરું શું?’

શ્રીમદે સામે સવાલ પૂછ્યો: ‘તમને સપાટ હોય તો કાયદો કે ગોળ હોય તો કાયદો?’

જિજ્ઞાસુએ કહ્યું: ‘હું એ જ જાણવા માગું છું.’

શ્રીમદે પૂછ્યું: ‘તમે તીર્થંકર ભગવાનમાં શક્તિ

વધારે માનેા છો કે હાલના શોધકોમાં?’

જિજ્ઞાસુએ જણાવ્યું : ‘તીર્થ’કર ભગવાનમાં.’

શ્રીમદ્ કહે :

‘ત્યારે તમે તીર્થ’કર ભગવાન પર શ્રદ્ધા રાખો અને શંકા કાઢી નાખો. આત્માનું કલ્યાણ કરશો તો તમને પૃથ્વી સપાટ કે ગોળ, જેવી હશે તેવી, કાંઈ હરકત કરશે નહિ.’

૧૨

પ્રો. રવજીભાઈ દેવરાજીએ શ્રીમદ્ને પ્રશ્ન પૂછ્યો :
‘સ્વર્ગ, નરકની ખાતરી શી?’

શ્રીમદ્ બોલ્યા :

‘નરક હોય અને તમે ન માનતા હો, તો નરકે જવાય તેવાં કામ કરવાથી કેટલું સાહસ ખેડ્યું કહેવાય?’

૧૩

ખંભાતવાળા શ્રી ત્રિભોવનદાસભાઈ મુંબઈ જતા, ત્યારે શ્રીમદ્ને સમાગમ કરવા એમને ઘેર જવાનું રાખતા.

એક વખત શ્રીમદ્ પોતાની પુત્રી કાશીબહેન ત્રણેક વર્ષની હતી તેની સાથે ગમ્મત કરતાં પૂછે છે : ‘તું કોણ છે?’

કાશીબહેને કહ્યું : ‘હું કાશી છું.’

શ્રીમદ્ કહે : ‘ના, તું આત્મા છે.’

કાશીબહેન બોલી બીડી : ‘ના, હું તો કાશી છું.’

એવામાં શ્રી ત્રિભોવનદાસભાઈ આવ્યા. શ્રીમદ્ તેમને કહ્યું :

જી-સા-૧૧

‘આને હજી ત્રણ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નથી. પોતાનું નામ ‘કાશી’ પાડ્યું છે એની સમજણના સંસ્કારો તો થોડી મુદતના છે; છતાં એને કહીએ છીએ કે તું આત્મા છે, ત્યારે કહે છે ના, હું તો કાશી છું. આવી બાળદશા છે!’

૧૪

દિગંબર પંડિત શ્રી ગોપાળદાસજી ખરૈયાએ એક વખત શ્રીમદ્ દિગંબર મંદિરમાં સ્વાધ્યાય કરતા હતા ત્યારે, વિનંતી કરી: “‘ગોમટ્ટસાર’ના અનુવાદમાં જે ત્રુટિઓ જણાય છે, તે પૂરી કરી દેશો?”

શ્રીમદ્ જોલ્યા:

‘અમે તો શાસ્ત્ર માત્ર આત્માને અર્થે વાંચીએ છીએ.’

૧૫

એક વખત મુનિશ્રી લલ્લુજીએ વાતચીતમાં શ્રીમદ્ને કહ્યું: ‘મેં સાધનસંપન્ન કુટુંબ, વૈભવ, વૃદ્ધમાતા, બે બેરી, એક પુત્ર આદિનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી છે.’

તેમના ત્યાગનો ગર્વ ગાળી નાખવા શ્રીમદ્ તડૂકીને જોલી બેઠ્યા:

‘શું ત્યાગ્યું છે? એક ઘર છોડીને કેટલાં ઘર (શ્રાવકોનાં) ગળે નાખ્યાં છે? એ બે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી કેટલી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે દષ્ટિ ફેરે છે? એક પુત્ર ત્યાગી કેટલાં છોકરાં પ્રત્યે પ્રીતિ થાય છે?’

આ સાંભળીને શ્રી લલ્લુજીને પોતાના દોષો પ્રગટ દેખાયાથી એટલી બધી શરમ આવી ગઈ કે બાણે ભોંય

માર્ગ આપે તો જમીનમાં શમાઈ જાઉં! એવી નમ્રતા પ્રગટતાં મુનિશ્રીએ શ્રીમદ્ને કહ્યું:

‘હું ત્યાગી નથી!’

ત્યાં તો શ્રીમદ્. રાજચંદ્ર બોલ્યા:

‘મુનિ, હવે તમે ત્યાગી છો.’

૧૬

મુનિશ્રી દેવકરણુ શ્રીમદ્ને પ્રથમ વાર મળ્યા, ત્યારે શ્રીમદ્ને તેમણે ‘સૂયડાંગ સૂત્ર’ના વીર્યાધ્યયનની બાવીસ-ત્રેવીસમી ગાથા બતાવીને કહ્યું: ‘જ્યાં “સફલ” છે ત્યાં “અફલ” હોય અને જ્યાં “અફલ” છે ત્યાં “સફલ” હોય તો અર્થ બરાબર બેસે એમ છે; તો આ ગાથાઓમાં લેખનદોષ છે કે બરાબર છે?’

જે અબુદ્ધા મહાભાગા વીરા અસંમત્તદંસિણો ।

અસુદ્ધં તેસિ પરક્કંતં સફલં હોઈ સવ્વસો ॥

જે ય બુદ્ધા મહાભાગા વીરા સંમત્તદંસિણો ।

સુદ્ધં તેસિ પરક્કંતં અફલં હોઈ સવ્વસો ॥

આ ગાથાઓ જોઈને શ્રીમદ્ કહે:

‘લેખનદોષ નથી, બરાબર છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, મિથ્યાદષ્ટિની ક્રિયા “સક્ષણ” છે, ક્ષણ કરીને સહિત છે; અર્થાત્ તેને પુણ્ય-પાપ (ક્રમી) ક્ષણનું બેસવા-પણું છે. સમ્યક્દષ્ટિની ક્રિયા “અક્ષણ” છે, ક્ષણ રહિત છે; તેને ક્ષણનું બેસવા-પણું નથી અર્થાત્ નિર્જરા થાય છે. એકની (મિથ્યાદષ્ટિની) ક્રિયાનું સંસારહેતુક સક્ષણ-પણું; અને બીજાની (સમ્યક્દષ્ટિની) ક્રિયાનું સંસારહેતુક

અફળપણું. એમ પરમાર્થ સમજવા યોગ્ય છે.’

બધાને તે અર્થ પસંદ પડ્યો. ઘણા વખતથી સંશય રહ્યા કરતો હતો તેનું સમાધાન થયું. શ્રી દેવકરણુજીને પણ લાગ્યું કે શ્રીમદ્ મહાબુદ્ધિશાળી છે અને શ્રી લલ્લુજી મહારાજ કહેતા હતા તે સાચું છે.

૧૭

શ્રીમદ્ એક દિવસ ઈંડર પહાડ ઉપરની એક વિશાળ શિલા ઉપર બેસીને શ્રી લલ્લુજી વગેરે સાત મુનિઓ સાથે જ્ઞાનવાર્તા કરતા હતા. તે વેળાએ શ્રીમદે પ્રશ્ન રજૂ કર્યો: ‘આપણે આટલે ઊંચે બેઠેલા છીએ આપણને કોઈ નીચે રહેલો માણસ દેખી શકે?’

શ્રી લલ્લુજી મહારાજે કહ્યું: ‘ના, ન દેખી શકે.’

એટલે શ્રીમદ્ કહે:

‘તેમ જ નીચેની દશાવાળો જીવ ઊંચી દશાવાળા જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણી શકતો નથી. પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, અને ઉચ્ચ દશામાં આવે તો દેખી શકે.’

૧૮

એક વાર મુનિશ્રી મોહનલાલજીએ શ્રીમદ્ને પૂછ્યું: ‘અમને કોઈ પૂછે કે પ્રતિક્રમણ કયું કરો છો, ત્યારે અમારે શું કહેવું?’

શ્રીમદ્ જોડ્યા:

‘તમારે કહેવું કે પાપથી નિવૃત્ત થવું એ અમારું પ્રતિક્રમણ છે.’

૧૯

મોરળીનો વતની લલ્લુ નામનો નોકર ઘણું વર્ષ શ્રીમદ્ને ત્યાં કામે રહ્યો હતો.

મુંબઈમાં તેને ગાંઠ નીકળી હતી. શ્રીમદ્ તેની જાતે સારવાર કરતા. પોતાના ખોળામાં તેનું માથું મૂકી અંત વખત સુધી તેની સારસંભાળ તેમણે લીધી હતી.

એક વખત શ્રીમદે વાતચીત કરતાં કહેલું :

‘જ્યારે શેઠ નોકર તરીકે પગારથી રાખે છે, ત્યારે તે શેઠ નોકરના પગાર કરતાં વધારે કામ લેવાની યુદ્ધિ રાખે છે. નોકર રહેનાર માણસ ગરીબ સ્થિતિમાં હોવાથી તે ખિચારો વેપાર આદિ કરી શકતો નથી. જોકે તે માણસ વેપાર આદિ કરી શકે તેમ છે, પરંતુ પૈસાનું સાધન નહિ હોવાથી નોકરી કરે છે.

‘શેઠ નોકર પાસેથી પગાર કરતાં વિશેષ લાભ મેળવવા યુદ્ધિ રાખે, તો તે શેઠ તે નોકર કરતાં પણ ભીખ માગનાર જેવો પામર ગણાય. શેઠ જો નોકર પ્રત્યે એવી ભાવના રાખે કે આ પણ મારા જેવો થાય, તેને શેઠ ઘટતી સહાય આપે, તેના પર કામનો ઘણો જોજો હોય તો તે વખતે કામમાં મદદ આપે વગેરે દયાની લાગણી હોય, તે શેઠ શ્રેષ્ઠ ગણાય.’

૨૦

એક દિવસ સાંજે વાળુ કરીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર શેઠ ત્રિભુવનદાસ ભાણુજી સાથે મુંબઈના ચર્ચગેટ વિસ્તારમાં આવેલા ઝેન્ડ-સ્ટેન્ડ તરફ ફરવા ગયા હતા.

ત્યાં કેટલીક ધર્મચર્યા થયા બાદ ત્રિભુવનદાસભાઈ એ પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘એક જૈનનું પ્રામાણિકપણું કેવું હોવું જોઈએ?’ તેના જવાબમાં શ્રીમદે નજીકમાં આવેલી મુંબઈની હાઈકોર્ટનો ખૂબજ ખતાવીને કહ્યું :

‘પેલી ફૂર જે હાઈકોર્ટ દેખાય છે, તેની અંદર ખેસનાર જજનું પ્રામાણિકપણું જેવું હોય તેના કરતાં એક જૈનનું પ્રામાણિકપણું ઓછું તો ન જ હોવું જોઈએ. મતલબ કે એનું પ્રામાણિકપણું એટલું બધું વિશાળ હોવું જોઈએ કે તે સંબંધી કોઈને શંકા પણ ન થવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે અપ્રામાણિક છે એમ કોઈ કહે તો સાંભળનાર તે વાત સાચી પણ ન માને, એવું તેનું પ્રામાણિકપણું સર્વત્ર જાણીતું હોવું જોઈએ.

૨૧

એક વખત શેઠ ત્રિભુવનભાઈ, શ્રી માણેકલાલ વગેરે જમવા બેઠા હતા. શ્રીમદ્ પણ એ લોકો સાથે જમવામાં હતા.

પ્રથમ જુદીજુદી જાતનાં શાક પીરસવામાં આવ્યાં. એક ગૃહસ્થે તિથિનું કારણ ખતાવી શાક લેવાની ના કહી. રાઈતું પીરસાતાં તેમાં દ્વિદલને કારણે ના પાડી. પછી બીજી કેટલીક પરચૂરણ વસ્તુઓ પીરસવામાં આવી. તેમાંની કેટલીક લીધી અને કેટલીક ન લીધી.

છેવટે દૂધપાક પીરસાવા લાગ્યો. તે ગૃહસ્થની થાળીમાં પીરસાતો હતો ત્યાં તો એને અટકાવીને

શ્રીમદ્ જોડ્યા :

‘એમને દૂધપાક પીરસવો રહેવા દો. એમને નાની-નાની વસ્તુઓને ત્યાગી પોતાની મહત્તા વધારવી છે, પણ ખરેખરી રસપોષક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો નથી!’

૨૨

એક દિવસ કેટલાક ભાઈઓ શ્રીમદ્ સાથે નીચે ગાદી પર બેસીને ધર્મચર્ચા કરતા હતા. તે વખતે દામનગરના એક વણિક શેઠ આરામખુરશી પર પડ્યા-પડ્યા બીડી પીતા હતા. તેણે ત્યાં બેઠાંબેઠાં કંઈ તુલ્કો સૂઝતાં શ્રીમદ્ને પૂછ્યું :

‘રાયચંદભાઈ, મોક્ષ કેમ મળે?’

શ્રીમદ્ જોડ્યા :

‘તમે અત્યારે જે સ્થિતિમાં બેઠા છો તે જ સ્થિતિમાં હાથ કે પગ કંઈ પણ હલાવ્યા ચલાવ્યા વગર સ્થિર થઈ જાઓ તો તમારો અહીંથી સીધો મોક્ષ થઈ જશે.’

આ સાંભળીને તે શેઠ સાહેબ સફાળા બિભા થઈ ગયા અને બીડી બહાર નાખી દઈ શ્રીમદ્ પાસે આવીને ધર્મવાર્તા સાંભળવા બેસી ગયા.

૨૩

એક વાર કાવિઠાવાળા શા. ઝવેરભાઈ ભગવાનભાઈએ શ્રીમદ્ને પૂછ્યું :

‘સમકિતી* કેમ કરીને ઓળખાય?’

* જેને સમકિત - સમ્યક્દર્શન - આત્મજ્ઞાન થયું છે એવી વ્યક્તિ.

શ્રીમદ્ કહે:

‘ઓળખવા માટે જ્ઞાનનો ઘણો ખપ છે અને ચિત્તની નિર્મળતા જોઈએ.’

૨૪

એક વાર શ્રી વ્રજભાઈ ગંગાદાસ પટેલ કાવિઠાથી ઉત્તરસંડા શ્રીમદ્ને ઉપદેશ સાંભળવા અને તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. ઉપદેશ સાંભળવા આવેલા ગામના પાટીદારોએ પોતાની આજુમાં જોડેલા વ્રજભાઈને પૂછ્યું: ‘આ કોણ છે?’

વ્રજભાઈએ કહ્યું: ‘વવાણિયાના શેઠ છે.’

આ વાતની કોણ જાણે કેમ શ્રીમદ્ને ખબર પડી ગઈ. શ્રીમદે વ્રજભાઈને પાસે જોલાવીને પૂછ્યું: ‘તમે શું કહ્યું?’

વ્રજભાઈને તરત જ પોતાની ભૂલતું ભાન થયું. શ્રીમદ્ જેવા આધ્યાત્મિક પુરુષની આ રીતે ઓળખાણ ન અપાય એ તેમને સમજાયું. તે માફી માગતા જોડ્યા: ‘હું ભૂલ્યો!’

૨૫

એક વાર શ્રીમદે વ્રજભાઈને પૂછ્યું:

‘તમને કયું શાક વધારે ભાવે છે?’

વ્રજભાઈએ કહ્યું:

‘વાલપાપડી.’

‘શ્રીમદ્ કહે:

‘વાલપાપડી આખી જિંદગી સુધી ખાવી નહિ.’

૨૬

શ્રીમદ્ સં. ૧૯૫૨માં પેટલાદથી કાવિઠા પધાર્યા હતા. એક દિવસ અવેર શેઠને મેડે શ્રી પ્રાગજીભાઈ નામના એક ભાઈએ શ્રીમદ્ને બોધ સાંભળીને શ્રીમદ્ને કહ્યું :

‘ભક્તિ તો ઘણીયે કરવી છે. પણ પેટ ભગવાને આપ્યું છે તે ખાવાનું માગે છે; તેથી શું કરીએ? લાચાર છીએ!’

શ્રીમદે પૂછ્યું :

‘તમારા પેટને અમે જવાબ દઈએ તો?’

એમ કહીને શ્રીમદે અવેર શેઠને ભલામણ કરતાં કહ્યું :
‘તમે જે ભોજન કરતા હો, તે એમને જે વખત આપણે ને પાણીની મટકી આપણે અને આ અપાસરાના મેડા ઉપર બેઠાબેઠા ભક્તિ કરે; પણ શરત એટલી કે નીચે કોઈનો વરઘોડો જતો હોય અથવા બૈરાં ગીત ગાતાં જતાં હોય, તોપણ બહાર જોવું નહિ. સંસારની વાતો ન કરવી. કોઈ ભક્તિ કરવા આવે તો ભલે આવે, પણ બીજી કંઈ વાતચીત કરવી નહિ. તેમ સાંભળવી નહિ.’

પ્રાગજીભાઈ એ સાંભળીને બોલી બિઠ્યા :

‘એ પ્રમાણે તો અમારાથી રહેવાય નહિ!’

એટલે શ્રીમદ્ બોલ્યા :

‘આ જીવને ભક્તિ કરવી નથી, એટલે પેટ આગળ ધરે છે. ભક્તિ કરતાં કોણ ભૂખે મરી ગયો? જીવ આમ છેતરાય છે!’

૨૭

ઈડરના પહાડ ઉપર શ્રીમદ્ સાત મુનિઓને જ્ઞાનવાર્તા કહેતા હતા, તે વખતે એક દિવસ શ્રીમદ્નો અદ્ભુત વૈરાગ્યપ્રેરક ઉપદેશ સાંભળીને આત્મોલ્લાસ અનુભવીને શ્રી દેવકરણુજી બોલી ઊઠ્યા: ‘હવે અમારે ગામમાં જવાની જરૂર જ શી છે?’

શ્રીમદ્ કહે: ‘તમને કોણ કહે છે કે ગામમાં જાઓ?’

શ્રી દેવકરણુજીએ કહ્યું: ‘શું કરીએ? પેટ પડ્યું છે!’

એ સાંભળીને શ્રીમદ્ બોલ્યા:

‘મુનિઓને પેટ છે તે જગતના કલ્યાણ અર્થે છે. મુનિને પેટ ન હોત, તો ગામમાં નહિ જતાં પહાડની ગુફામાં વસી કેવળ વીતરાગ ભાવે રહી જંગલમાં વિચરત. તેથી જગતના કલ્યાણરૂપ થઈ શકત નહિ. તેથી મુનિનું પેટ જગતના હિતાર્થે છે.’

૨૮

એક વખતે કાવિઠાના નિશાળિયાઓ વગડામાં બોધ સાંભળવા આવ્યા હતા.

શ્રીમદ્ તેઓને પૂછ્યું: ‘છોકરાઓ, એક પ્રશ્ન પૂછું છું, તેનો જવાબ તમે આપશો?’

છોકરાઓએ કહ્યું: ‘હાજી’

શ્રીમદ્ કહે: ‘તમારા એક હાથમાં છાશનો ભરેલો લોટો હોય અને બીજા હાથમાં ઘી ભરેલો લોટો હોય; અને તમને માર્ગે જતાં કોઈનો ધક્કો વાગે તો તે વખતે

તમે કયા હાથના લોટાને જાળવશો?’

ગીરધર નામનો છોકરો બોલ્યો: ‘ઘીનો લોટો સાચવીશું.’

શ્રીમદ્ કહે: ‘કેમ? ઘી અને છાશ તો એકમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ને?’

છોકરે કહ્યું: ‘છાશ ઢળી જાય તો ઘણાં ફેરા કોઈ ભરી આપે, પણ ઘીનો લોટો કોઈ ભરી આપે નહિ.’

એ પરથી શ્રીમદ્ સાર સમજાવતા બોલ્યા:

‘છાશના જેવો આ દેહ છે, તેને આ જીવ સાચવે છે; અને ઘીની માફક આત્મા છે, તેને જતો કરે છે. એવી અવળી સમજણવાળો આ જીવ છે. પણ જો આત્માને ઘીની તુલ્ય મૂલ્યવાન જાણે તો આત્માને પણ સાચવે; અને આંચ આવે ત્યારે છાશની માફક દેહને જતો કરે. કારણ દેહ તો એની મેળે જ મળવાનો છે. કર્મ ઉપાર્જન થયાં એટલે તે ભોગવવા રૂપે દેહ તો મફતનો જ મળવાનો છે.’

૨૯

એક વખત શ્રીમદ્ સાયલાથી સિગરામમાં ખેસીને નીકળ્યા. સાથે શ્રી સોભાગભાઈના ભાણેજ ઠાકરશીભાઈ અને શ્રી ડુંગરશીભાઈ ગોસળિયા હતા.

શ્રીમદે ડુંગરશીભાઈને કહ્યું: ‘કેમ ડુંગરભાઈ, તમે સોભાગભાઈને કહેલું તે અમને જણાવતા હતા કે, ‘જ્ઞાન હોય તેને નાણું ન હોય,’ તેનું કેમ?’

ડુંગરશીભાઈએ જવાબ આપ્યો: ‘હવે તે તો કંઈ

જણાતું નથી. આપની પાસે જ્ઞાન છે અને નાણું પણ છે.’

પછી અવેરાતની પેટીમાંથી શ્રીમદ્ ડુંગરશીલાઈને અવેરાત બતાવવા લાગ્યા.

રસ્તે ખાડાટેકરામાં સિગરામ હાલકડોલક થતો હતો, તેથી કીમતી હીરા, મોતી કે ઝીણા નંગ પડી જશે તો હાથ નહિ લાગે એવો ભય પ્રદર્શિત કરીને શ્રી ડુંગરશીલાઈએ શ્રીમદ્ને અવેરાત ન કાઢવાની વિનંતી કરી.

એટલે શ્રીમદ્ કહે: ‘અમારું કયાંય જવાનું નથી. તમે ચિંતા ન કરો.’ એમ કહીને અધું અવેરાત બતાવવા લાગ્યા; અને તેઓ બોલ્યા: ‘જેને આત્મજ્ઞાન છે તેને અવેરાતની પરીક્ષા થવી સહેલ છે.’

૩૦

શ્રીમદ્ સં. ૧૯૫૪માં ખેડા પધાર્યા હતા. રાવબહાદુર નરસીરામના બંગલામાં તેમનો નિવાસ રાખવામાં આવ્યો હતો.

ત્યાં એક દિવસ પંડિત પૂજાલાઈ સોમેશ્વર ભટ્ટ શ્રીમદ્ પાસે આવ્યા હતા. તે વેળાએ શ્રીમદ્ એક પુસ્તક વાંચી રહ્યા હતા. એ પુસ્તકમાંથી એક શ્લોક તેમણે પૂજાલાઈને વારંવાર કહી બતાવ્યો. એ શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો હતો:

‘મારું ચિત્ત એવું શાંત થઈ જાઓ, મારા ચિત્તની વૃત્તિઓ એટલે દરજ્જે શાંત થઈ જાઓ કે કેઈ મૃગ પણ એનાં શીંગ મને ઘસે, મને જોઈ નાસી ન જાય.’

આ પ્રસંગ શ્રીમદ્ આનંદપૂર્વક સમન્વતા હતા, એવામાં રાવબહાદુર નરસીરામભાઈ ત્યાં આવી ચડયા.

નરસીરામભાઈ વેદાંતી હતા. શ્રીમદ્ પણ વેદાંતમાં માનતા હશે એમ માનીને તેમણે આત્માના અલેદ સંબંધી ચર્ચા ઉપાડી; અને અલેદતા ઉપર વિવેચન કરવા માંડયું.

શ્રીમદે ન તો રાવબહાદુરના કહેવાને અનુમોદન આપ્યું કે ન કાંઈ વિરોધ દર્શાવ્યો, માત્ર તેઓ ચૂપ જ રહ્યા.

શ્રી પૂજાભાઈ શ્રીમદ્ને આશય સમજી ગયા કે, જે વૃદ્ધ વડીલ પુરુષના ખંગલામાં પોતે ઊતર્યા છે તેમને માહું લાગે તેવું કાંઈ ન બોલાય તો સારું એવો શ્રીમદ્નો ભાવ હતો.

૩૧*

ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય સમાજ સુધારક શ્રી મહીપતરામ રૂપરામ એમ માનતા હતા કે; જૈનધર્મથી ભારત-વર્ષની અઘોગતિ થઈ છે. એક વાર શ્રીમદ્ સાથે તેમનો મેળાપ થયો.

શ્રીમદે પૂછયું: ‘ભાઈ, જૈનધર્મ અહિંસા, સત્ય, સંપ, દયા, સત્વાતુકંપા, સર્વપ્રાણીહિત, પરમાર્થ, પરોપકાર, ન્યાય, નીતિ, આરોગ્યપ્રદ આહારપાન, નિર્વ્યસન, ઉદ્યમ આદિનો બોધ કરે છે?’

મહીપતરામ : ‘હા.’

* આ પ્રસંગ શ્રી મનસુખભાઈ કીરતચંદની નોંધ પરથી લીધો છે.

શ્રીમદ્ : ‘ભાઈ જૈનધર્મ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, કુસંપ, કૂરતા, સ્વાર્થપરાયણતા, અનીતિ, અન્યાય, છળકપટ, વિરુદ્ધ આહારવિહાર, મોજશોખ, વિષયલાલસા, આળસ, પ્રમાદ આદિનો નિષેધ કરે છે?’

મહીપતરામ : ‘હા.’

શ્રીમદ્ : ‘કહો, દેશની અધોગતિ શાથી થાય? અહિંસા, સત્ય, સંપ, દયા, પરોપકાર, પરમાર્થ, સત્વાનુકંપા, સર્વપ્રાણીહિત, ન્યાય, નીતિ, આરોગ્ય આપે અને રક્ષે એવાં શુદ્ધ આહારપાન, નિવૃત્તિ, ઉદ્યમ આદિથી કે તેથી ઊલટાં હિંસા, અસત્ય, કુસંપ, કૂરતા, સ્વાર્થપટુતા, છળકપટ, અનીતિ, આરોગ્ય ખગડે અને શરીર-મનને અશક્ત કરે એવાં વિરુદ્ધ આહારવિહાર, વ્યસન, મોજશોખ, આળસ, પ્રમાદ આદિથી?’

મહીપતરામ : ‘ખીજાંથી અર્થાત્ અહિંસા, સત્ય આદિથી ઊલટાં એવાં હિંસા, અસત્ય આદિથી.’

શ્રીમદ્ : ‘ત્યારે દેશની ઉન્નતિ એ ખીજાંથી ઊલટાં એવાં અહિંસા, સત્ય, નિવૃત્તિ, ઉદ્યમ, સંપ આદિથી થાય?’

મહીપતરામ : ‘હા.’

શ્રીમદ્ : ‘ત્યારે જૈનધર્મ દેશની અધોગતિ થાય એવો યોગ કરે છે કે ઉન્નતિ થાય એવો?’

મહીપતરામ : ‘ભાઈ, હું કબૂલ કરું છું કે જૈન-ધર્મ જેથી દેશની ઉન્નતિ થાય એવાં સાધનોનો યોગ કરે છે. આવી સૂક્ષ્મતાથી વિવેકપૂર્વક મેં કદી વિચાર

કર્યો ન હતો. અમને તો નાનપણમાં પાદરીની શાળામાં શીખતાં સંસ્કાર થયેલા, તેથી વગર વિચારે અમે કહી દીધું; લખી માયુ'!

૩૨

એક દિવસ શ્રી ઠાકરશીભાઈ લાહેરચંદ શાહે શ્રીમદ્ની નિંદા થતી ક્યાંક સાંભળી. એટલે સાંજે ફરવા જતાં રસ્તે તેમણે શ્રીમદ્ને એ વિશે કહ્યું.

એ સાંભળીને શ્રીમદ્ બોલ્યા :

‘હુનિયા તો સદાય એવી જ છે. જ્ઞાનીઓ જીવતા હોય ત્યારે કોઈ ઓળખે નહિ; તે એટલે સુધી કે જ્ઞાનીને માથે લાકડીઓના માર પડે તોય થોડા. અને જ્ઞાની મુઆ પછી તેના નામના પહાણાને પણ પૂજે.’

શ્રીમદ્ની અમૃત પ્રસાદી

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું સમગ્ર જીવન આપણને પ્રેરણાદાયી છે જ. પરંતુ તેમની આત્મિક આલ્પ્યંતર અવસ્થાનો નિચોડ તો તેમનાં પ્રેરક લખાણોમાં જ મૂર્ત સ્વરૂપ પામે છે. એ જ કૃપાળુદેવની અમૃત પ્રસાદી સમાન છે. એમનો જીવનસંદેશ જીવનમાં ઉતારવા માટે એમનાં વિપુલ લખાણોનું નિષ્કાપૂર્વક નિત્ય મનન અને અનુશીલન કરવું જોઈએ.

શ્રીમદ્નાં લખાણોને ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ નામના જૂહદ ગ્રંથમાં એકત્રિત કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં વયાનુક્રમે શ્રીમદ્નું સમસ્ત આંતર જીવન આપણી આગળ તાદેશ ખડું થાય છે. આપણી લાષામાં, કોઈ સાધકના આંતર જીવનની નોંધોનાં આવાં પુસ્તકો ખડુ ઓછાં છે. એ દષ્ટિએ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ જૂહદ ગ્રંથ આપણા સાહિત્યમાં અગત્યનું અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રીમદ્ની સ્વતંત્ર કૃતિઓ, અનુવાદાત્મક કૃતિઓ, જિજ્ઞાસુઓને તેઓના પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપે અથવા અન્ય

પ્રસંગે લખાયેલાં લખાણો કે પત્રો, તથા આપમેળે ચિંતન કરતાં નોંધરૂપે લખાયાં હોય અગર તેમના ઉપદેશમાંથી જન્મ્યાં હોય તેવાં લખાણોએ સૌને આ ગ્રંથમાં એકઠાં કરેલાં છે. એ સૌ લખાણોનો સાચો પરિચય મેળવવા માટે એ બૃહદ્ ગ્રંથનું અનુશીલન કરવું જરૂરી છે. અહીં તો માત્ર એ સૌ લખાણોનો ટૂંક પરિચય જ આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

શ્રીમદ્દનાં સૌ લખાણોને નીચે પ્રમાણે વહેંચી શકાય :

૧. મુમુક્ષુઓ પ્રત્યે લખાયેલા પત્રો;
૨. સ્વતંત્ર કાવ્યો;
૩. મોક્ષમાળા, ભાવનાબોધ, આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર એ ત્રણ સ્વતંત્ર ગ્રંથો;
૪. મુનિસમાગમ, પ્રતિમાસિદ્ધિ આદિ સ્વતંત્ર લેખો;
૫. સ્ત્રીનીતિબોધ વિભાગ-૧, પુષ્પમાળા, બોધવચન, વચનામૃત, મહાનીતિ આદિ સ્વતંત્ર બોધવચન-માળાઓ;
૬. પંચાસ્તિકાય ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર;
૭. શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાંથી ત્રણ ભાવનાઓનો અનુવાદ તથા સ્વરોહ્યજ્ઞાન, દ્રવ્યસંગ્રહ, દશવૈકાલિક આદિ ગ્રંથોમાંથી કેટલીક ગાથાઓનું ભાષાંતર; આનંદધન ચોવીશીમાંથી કેટલાંક સ્તવનના અર્થ;
૮. વેદાંત અને જૈન દર્શન સંબંધી નોંધો;
૯. ઉપદેશ-નોંધ, ઉપદેશછાયા, વ્યાખ્યાનસાર ૧-૨ (મુમુક્ષુઓએ લીધેલી નોંધો);

૧૦. ત્રણ હાથ-નોંધો—આભ્યંતર પરિણામ અવલોકન ઇત્યાદિ.

આ વિવિધ સામગ્રીમાંથી શરૂઆતમાં આપણે શ્રીમદે રચેલાં સ્વતંત્ર પુસ્તકોનો પરિચય વ્યાનુક્રમે કરીશું.

‘સ્ત્રીનીતિબોધ વિભાગ-૧’ : શ્રીમદે સોળ વર્ષ પહેલાં લખેલાં લખાણોમાંનું આ પ્રથમ પુસ્તક છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમદે, સ્ત્રીકેળવણી વધતી જાય એની સાથે વાંચવાનો શોખ વધે તેને માટે, સ્ત્રીઓને યોગ્ય સારાં પુસ્તકો લખવા વિદ્વાનોને વિનંતિ કરી છે; જૂના વિચારના લોકોના સ્ત્રીકેળવણી સામે મુકાતા આક્ષેપો દૂર કર્યા છે; તે વખતે છપાયેલાં સ્ત્રીઓને વાંચવા યોગ્ય પાંચસાત પુસ્તકનાં નામ આપ્યાં છે; તથા સ્ત્રીઓને નહિ સુધરવાનું કારણ બાળલગ્ન, કબ્જેડાં, વહેમ અને અજ્ઞાન છે એમ જણાવી બાળલગ્નની હાનિ વિચારવા વિનંતિ કરી છે.

સ્ત્રીઓમાં ગવાતા રાગમાં, ગીત, ઘોળ અને ગરબાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાર ભાગ પાડી તે પુસ્તકનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીમદે ‘સ્ત્રીનીતિબોધ’ના ત્રણ વિભાગ લખવાનું વિચાર્યું હતું. પણ બીજા બે વિભાગ લખાયા જણાતા નથી. ‘સ્ત્રીનીતિબોધ વિભાગ-૧’ને અંતે શ્રીમદે જાહેરખબરમાં લખ્યું છે કે, ‘કાવ્યમાળા’ એ નામનું એક સુનીતિબોધક પુસ્તક મેં રચીને તૈયાર કરેલું છે. તે પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે કે નહિ તેની માહિતી મળી નથી. લખેલી નકલ પણ ઉપલબ્ધ નથી.

નીતિ સંબંધી શ્રીમદ્દનો ખ્યાલ ઘણો ઊંડો હતો, અને તેને શ્રીમદ્દ સર્વ આધ્યાત્મિકતાનું મૂળ માનતા. આ પુસ્તકમાં અનીતિ દૂર થાય અને નીતિ—સદાચાર પ્રત્યે પ્રેમ થાય તે પ્રકારે સત્ય, શીલ, ઉદ્યમ, શિક્ષણ આદિ વિષયોને ખેત્રણ ચોપડી ભણીને ઊઠી ગયેલી મોટી ઉંમરની બહેનોને પણ વાંચવાનું ગમે એવી સરળ ભાષામાં નિરૂપેલા છે.

‘પુષ્પમાળા’ એ પણ શ્રીમદ્દનું સોળ વર્ષની ઉંમર પહેલાનું લખાણ ગણાય છે. તેમાં સૂત્રાત્મક વાક્યોની શૈલીથી, તથા માળાની પેઠે નિત્ય આવર્તન કરી શકાય એ હેતુથી ૧૦૮ બોલ લખ્યા છે: નવા ઊછરતા યુવાનોની કેળવણીમાં સાચી કેળવણીની જે ખામી છે તે દૂર કરી, તેમને અયોગ્ય વાંચનમાંથી બચાવી તેમને સન્માર્ગે દોરવાનું તેમાં પ્રયોજન છે, આ કૃતિ કોઈ વિશિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુલક્ષીને નહિ, પણ સર્વસાધારણ નૈતિકધર્મ અને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ લખાયેલી છે. માળામાં ૧૦૮ મણકા હોય તેમ આ કૃતિ ૧૦૮ નૈતિક પુષ્પોથી ગૂંથાયેલી અને કોઈ પણ ધર્મ, પંથ કે જાતિનાં સ્ત્રી અથવા પુરુષને નિત્ય ગળે ધારણ કરવા જેવી, અર્થાત્ પઠન કરવા યોગ્ય ચિંતન કરવા યોગ્ય છે.

‘પુષ્પમાળા’ની શરૂઆતમાં, રાત પૂરી થઈ, નવો દિવસ આવ્યો; ગયા દિવસ ઉપર નજર નાખી જાઓ અને નિષ્ક્રમ ગયેલા વખત માટે વિચાર કરો; કરવાનાં કામોની બાબતમાં સમય, શક્તિ અને પરિણામ તપાસી

લો; વખત અમૂલ્ય છે એ યાદ રાખો અને અયોગ્ય રીતે કોઈ શક્તિનો ઉપયોગ ન થાય તેની કાળજી રાખો. — એવો સર્વમાન્ય ઉપદેશ છે.

પછી, રાજ, શ્રીમંત, વેપારી, ખાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, કૃપણ, ભાગ્યશાળી, ધર્માચાર્ય, અનુચર, દુરાચારી, દુઃખી વગેરેને તેમની ફરજો અને મર્યાદા બતાવી, પોતપોતાનાં કૃત્યો કરવાની સૂચના આપી છે.

ત્યાર બાદ, ખાવાપીવામાં મિતાહારી થવાનું, તથા કામભોગોમાં સંયમી થવાનું સૂચવી, જીવનમાં અંતિમ લક્ષ્ય પ્રત્યે પણ દુર્લક્ષ ન કરવાની તાકીદ આપી છે. ધર્મનું મૂળ સત્પુરુષોનો વ્યવહાર છે; જુદાજુદા ધર્મોમાં માત્ર દષ્ટિભેદ છે, તાત્ત્વિક ભેદ નથી; ધાર્મિક જીવનમાં આવશ્યક વસ્તુ અમુક મત કે સંપ્રદાયમાં હોવાપણું નથી, પરંતુ સંસારમળ નાશ થાય તેવી ભક્તિ, નીતિ અને સદાચારની ક્રિયાઓ છે; અને તેને માટે ઓછામાં ઓછો અર્ધો પ્રહર પણ આપવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે. તથા વાસ્તવિક આત્મચિંતન જે થયું તેટલા પૂરતો જ આજનો દિવસ સફળ થયો એમ જણાવી, સૂતી વખતે ફરી પોતાનાં કામોનો હિસાબ કાઢવાનું સૂચવી માળા પૂરી કરી છે.

આ માળાનાં સૂત્રાત્મક વાક્યો વાંચનારની બાહ્ય વૃત્તિ રોકી પોતાને આજે કે હવે પછી શું કરવું તે વિચારમાં પ્રેરે તેવાં છે. વાંચનારની વિચારશક્તિ ખીલવી, શબ્દસમૂહ પાછળ રહેલા અર્થ અને પરમાર્થના પ્રદેશમાં

પ્રવેશ કરવાની પ્રેરણા કરે એવાં ટૂંકાં પણ તીક્ષ્ણ આણુની પેઠે ઊંડાં ઊતરી જાય તેવાં તે વાક્યો છે.

છેલ્લા ૧૦૮મા માણુકામાં શ્રીમદ્ જણાવે છે :

‘લાંબી ટૂંકી કે ક્રમાનુક્રમ ગમે તે સ્વરૂપે આ મારી કહેલી પવિત્રતાનાં પુષ્પોથી છવાયેલી માળા પ્રભાતના વખતમાં, સાયંકાળે અને અન્ય અનુકૂળ નિવૃત્તિએ વિચારવાથી મંગલદાયક થશે. વિશેષ શું કહું?’

‘મોક્ષમાળા’ એ શ્રીમદે સોળ વરસ અને પાંચ માસની વયે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી.

મનુષ્ય અંતર્મુખ કે બહિર્મુખ ગમે તેવો હોય, તેને વૈયક્તિક જીવન અને સામુદાયિક જીવનની સ્વસ્થતા વાસ્તે સામાન્ય નીતિની જરૂર હોય જ છે. એવા વ્યાવહારિક નીતિના શિક્ષણ માટે ‘પુષ્પમાળા’ રચ્યા પછી શ્રીમદ્ને અંતર્મુખ અધિકારીઓ માટે કાંઈક વિશિષ્ટ લખવાની પ્રેરણા થઈ હોય એમ લાગે છે. એમાંથી એમણે આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસા સંતોષવા અને પોષવા ખાતર આ કૃતિ રચી અને એનું નામ એના ઉદ્દેશ તથા વિષયને અનુરૂપ એવું ‘મોક્ષમાળા’ રાખ્યું. આ ‘મોક્ષમાળા’ ખાલાવખોધ નામે ઓળખાય છે. એનો ખીજો ભાગ ‘પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા’ શ્રીમદે લખવા વિચારેલો અને એમાં લખવા ધારેલ વિષયોની યાદી*

* જુઓ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ બૃહદ્ ગ્રંથ પત્રાંક ૯૪૬ (આવૃત્તિ સં. ૨૦૦૭).

પણ તેમણે તૈયાર કરી હતી. પણ તેઓ એ ભાગ લખી શક્યા નહોતા.

‘મોક્ષમાળા’માં ચર્ચેલા ધર્મના મુદ્દા ખાસ કરી જૈન ધર્મને જ અનુલક્ષી લીધેલા છે. શ્રીમદ્ પોતે જ સં. ૧૯૫૫માં લખે છે: ‘જૈનમાર્ગને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આબાલ-વૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું ખીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ ખાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે.’

વળી સં. ૧૯૫૬માં ‘મોક્ષમાળા’ની બીજી આવૃત્તિ વેળાએ પ્રકાશકને કરેલી સૂચનામાં શ્રીમદે જણાવેલી બે-એક વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે :

‘....‘મોક્ષમાળા’ના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે.શ્રોતા-વાચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઊગવા દેવો. સારાસાર તોલ કરવાનું વાંચનાર શ્રોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઊગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભી ન દેવો.’

આવા જીવનપ્રેરક પુસ્તકનું અધ્યયન કેમ કરવું એ અંગે શ્રીમદે આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં જે લખ્યું છે એ ખરેખર ઉત્તમ શિખામણ રૂપ છે :

‘મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે.આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો મુખ્ય હેતુ

બિહરતા બાળ યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી બ્રષ્ઠ થાય છે તે બ્રષ્ઠતા અટકાવવાનો પણ છે.બહુ ઊંડા ઊતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે.

‘પાઠક અને વાચક વર્ગને મુખ્ય લલામણુ એ છે કે શિક્ષાપાઠ પાઠે કરવા કરતાં જેમ અને તેમ મનન કરવા; તેનાં તાત્પર્ય અનુભવવાં, જેમની સમજણમાં ન આવતાં હોય તેમણે....પાંચસાત વખત તે પાઠો વાંચી જવા. એક પાઠ વાંચી ગયા પછી અર્ધ ઘડી તે પર વિચાર કરી અંતઃકરણને પૂછવું કે શું તાત્પર્ય મળ્યું? તે તાત્પર્યમાંથી હેય,* જ્ઞેય અને ઉપાદેય શું છે? એમ કરવાથી આખો ગ્રંથ સમજી શકાશે; હૃદય કોમળ થશે; વિચારશક્તિ ખીલશે; અને જૈન તત્ત્વ પર રૂઢી શ્રદ્ધા થશે.

‘આ ગ્રંથ કંઈ પઠન કરવા રૂપ નથી; પણ મનન કરવા રૂપ છે. અર્થ રૂપ કેળવણી એમાં યોજી છે. તે યોજના “બાલાવબોધ” રૂપ છે; “વિવેચન” અને “પ્રજ્ઞાવબોધ” ભાગ ભિન્ન છે....’

‘મોક્ષમાળા’નો પ્રથમ પાઠ પણ ‘વાંચનારને લલામણુ’ છે. તેમાં શ્રીમદ્ સૂચવે છે:

‘કેટલાક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહિ વાંચવા યોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને પોતાનો વખત ખોઈ દે છે; અને અવળે રસ્તે ચડી જાય છે. આ લોકમાં અપકીર્તિ પામે છે; તેમ જ

* તજવા યોગ્ય, જાણવા યોગ્ય, આદરવા યોગ્ય શું છે?

પરલોકમાં નીચ ગતિએ જાય છે.

‘તમને એક એ પણ ભલામણ છે કે, જેઓને વાંચતાં નહિ આવડતું હોય, અને તેની ઇચ્છા હોય તો આ પુસ્તક અનુક્રમે તેને વાંચી સંભળાવવું.

‘તમારા આત્માનું આથી હિત થાય; તમને જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે; તમે પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને બુદ્ધિશાળી થાઓ; એવી શુભ ચાચના અર્હત્ લગવાન કને કરી આ પાઠ પૂર્ણ કરું છું.’

આ રીતે શ્રીમદે પેટે જ આ પુસ્તકનું મહત્ત્વ વિશદતાથી દર્શાવ્યું છે. વળી શ્રીમદે એકવાર વાતચીત દરમ્યાન જણાવ્યું હતું કે :

‘મોક્ષમાળા’ રચી તે વખતે અમારો વૈરાગ્ય ‘યોગવાસિષ્ઠ’ના વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં શ્રી રામચંદ્રજીનો વૈરાગ્ય વર્ણવેલો છે તેવો હતો અને તમામ જૈન આગમો સવા વર્ષની અંદર અમે અવલોકન કર્યાં હતાં. તે વખતે અહ્ભુત વૈરાગ્ય વર્તેલો હતો, તે એટલા સુધી કે અમે ખાધું છે કે નહિ તેની અમને સ્મૃતિ રહેતી નહિ.’

એ ઉપરથી પણ આ પુસ્તકની મૂલ્યવત્તાનો સુચ્છ વાચકને સહેજે ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. કથાઓ અને ઉદાહરણોથી રોચક બનાવેલા ૧૦૮ શિક્ષાપાઠોનું ભાવપૂર્વક મનન-ચિંતન આપણા જીવનને મોક્ષાભિલાષી બનાવવામાં સહાયરૂપ થાય એમ છે.

‘ભાવનાબોધ’ પુસ્તક સં. ૧૯૪૨માં શ્રીમદે રચ્યું હતું. ‘મોક્ષમાળા’ સં. ૧૯૪૦માં લખાઈ અને સં. ૧૯૪૪માં

છપાઈને પ્રસિદ્ધ થઈ. આટલો ચાર વર્ષનો વિલાંબ થાય તેમ હોવાથી અગાઉથી થયેલા ગ્રાહકોને શ્રીમદે ‘ભાવના-બોધ’ પુસ્તક એ દરમ્યાન છપાવીને લેટ આપ્યું હતું.

‘ભાવનાબોધ’ ગ્રંથ ટૂંકો છતાં વૈરાગ્યથી ભરપૂર છે. અધ્યાત્મજીવન ગાળવા ઈચ્છનારે જે ખાર ભાવનાઓ જીવનમાં દઠ કરવાની છે, તે ભાવનાઓ રોચક દષ્ટાંતોથી સમજાવી છે. કથાઓ દ્વારા ભાવનાઓનું વર્ણન આપેલું હોવાથી ચિત્તાકર્ષક અને ઊંડી અસર કરે તેવો આનંદ-દાયક આ નાનકડો ગ્રંથ બન્યો છે. સુપાત્રતા પામવાનું અને કોઈલોકમોહાદિ કષાય દૂર કરવાનું આ ગ્રંથ ઉત્તમ સાધન છે.

શ્રીમદે આ ગ્રંથના ટૂંકા ઉપોદ્ઘાતમાં ખરું સુખ, મહાત્માઓનો બોધ અને ખાસ કરીને ભગવાન મહાવીરનો માનવા યોગ્ય બોધ તથા મોક્ષને અર્થે એ સર્વનો ઉપદેશ છે એમ જણાવી, મોક્ષમાળામાં ‘ખાર ભાવના’ વિશે લખેલો પાઠ મૂક્યો છે. પછી બંને ગ્રંથોનું પ્રયોજન ટૂંકમાં બહુ સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે :

‘ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષો કંઈ ઓછા થયા નથી; તેમ આ ગ્રંથ કંઈ તેથી ઉત્તમ વા સમાનતારૂપ નથી; પણ વિનયરૂપે તે ઉપદેશકોનાં ધુરંધર પ્રવચનો આગળ કનિષ્ઠ છે. આ પણ પ્રમાણભૂત છે કે પ્રધાન પુરુષની સમીપ અનુચરનું અવશ્ય છે; તેમ તેવા ધુરંધર ગ્રંથનું ઉપદેશબીજ રોપાવા, અંતઃકરણ કોમળ કરવા આવા ગ્રંથનું પ્રયોજન છે.

‘તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ સુશીલની પ્રાપ્તિ માટે અને પરિણામે અનંત સુખતરંગ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે સાધ્ય-સાધનો શ્રમણુ ભગવંત જ્ઞાતપુત્રે પ્રકાશ્યાં છે, તેનો સ્વદ્વપતાથી કિંચિત્ તત્ત્વસંચય કરી, તેમાં મહા-પુરુષોનાં નાનાંનાનાં ચરિત્રો એકત્ર કરી આ ભાવનાઓ ધ તથા મોક્ષમાળાને વિભૂષિત કરી છે, તે વિદગ્ધ મુક્તમંડનં ભવતુ।’

એ બાર ભાવનાઓ નીચે મુજબ છે :

૧. અનિત્યભાવના : શરીર, વૈભવ, લક્ષ્મી, કુટુંબ પરિવારાદિક સર્વ વિનાશી છે. જીવનો મૂળ ધર્મ અવિનાશી છે, એમ ચિંતવવું તે પહેલી અનિત્યભાવના.
૨. અશરણુભાવના : સંસારમાં મરણ સમયે જીવને શરણુ રાખનાર કોઈ નથી, માત્ર એક શુભ ધર્મનું જ શરણુ સત્ય છે, એમ ચિંતવવું તે બીજી અશરણુભાવના.
૩. સંસારભાવના : આ આત્માએ સંસાર સમુદ્રમાં પર્યાટન કરતાં કરતાં સર્વ ભવ કીધા છે. એ સંસારી જ જીવથી હું ક્યારે છૂટીશ? એ સંસાર મારો નથી; હું મોક્ષમયી છું; એમ ચિંતવવું તે ત્રીજી સંસારભાવના.
૪. એકત્વભાવના : આ મારો આત્મા એકલો છે. તે એકલો આવ્યો છે, એકલો જશે, પોતાનાં કરેલાં કર્મ એકલો ભોગવશે, અંતઃકરણથી એમ ચિંતવવું

- તે ચોથી એકત્વભાવના.
૫. અન્યત્વભાવના : આ સંસારમાં કોઈ કોઈતું નથી એમ ચિંતવવું તે પાંચમી અન્યત્વભાવના.
૬. અશુચિભાવના : આ શરીર અપવિત્ર છે, મળમૂત્રની ખાણ છે, રોગજ્વરાતું નિવાસધામ છે, એ શરીરથી હું ન્યારો છું; એમ ચિંતવવું તે છઠ્ઠી અશુચિ-ભાવના.
૭. આશ્રવભાવના : રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ ઈત્યાદિક સર્વ આશ્રવ છે એમ ચિંતવવું તે સાતમી આશ્રવભાવના.
૮. સમ્બરભાવના : જ્ઞાન, ધ્યાનમાં પ્રવર્તમાન થઈને જીવ નવાં કર્મ બાંધે નહિ તે આઠમી સમ્બરભાવના.
૯. નિર્જરાભાવના : જ્ઞાન સહિત ક્રિયા કરવી તે નિર્જરાતું કારણ છે એમ ચિંતવવું તે નવમી નિર્જરાભાવના.
૧૦. લોકસ્વરૂપભાવના : ચૌદરાજ લોકતું સ્વરૂપ વિચારવું તે દશમી લોકસ્વરૂપભાવના.
૧૧. બોધદુર્લભભાવના : સંસારમાં ભમતાં આત્માને સમ્યક્જ્ઞાનની પ્રસાદી પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, વા સમ્યક્જ્ઞાન પામ્યો તો ચારિત્ર સર્વવિરતિ પરિણામ-રૂપ ધર્મ પામવો દુર્લભ છે એમ ચિંતવવું તે અગિયારમી બોધદુર્લભભાવના.
૧૨. ધર્મદુર્લભભાવના : ધર્મના ઉપદેશક તથા શુદ્ધ-શાસ્ત્રના બોધક એવા શુરુ અને એવું શ્રવણ મળવું

દુર્લભ છે, એમ ચિંતવવું તે ખારમી ધર્મ-
દુર્લભભાવના.

શ્રીમદ્ માત્ર ગદ્યના જ લેખક નથી. તેઓએ કવિતાઓ પણ રચી છે. તેમને તે સમયમાં ઘણા જૈનો ‘કવિ’ નામથી જ ઓળખતા. અને કેટલાકે તો તેમના અનુગામી ગણને ‘કવિસંપ્રદાય’ તરીકે જ ઓળખાવતા.

શ્રીમદ્ની કવિતાઓ જોતાં એમ લાગે છે કે, કવિત્વનું ખીજ - વસ્તુસ્પર્શ અને પ્રતિભા તથા અભિવ્યક્તિસામર્થ્ય - તેમનામાં હતું. તેમની કવિતા તેમનાં અન્ય ગદ્ય લખાણોની પેઠે આધ્યાત્મિક વિષયસ્પર્શી જ છે. તેમની કવિતાભાષા પ્રવાહબદ્ધ છે. સહજભાવે સરલતાથી પ્રતિપાદ્ય વિષયને ખોળામાં લઈ, એ પ્રવાહ ક્યાંક જોસલેર તો ક્યાંક ચિંતન સુલભ ગંભીર ગતિએ વહે જાય છે. તેમની લગભગ બધી જ કવિતાઓ જૈન સંપ્રદાયની ભાવનાઓ તાત્ત્વિક મુદ્દાઓને સ્પર્શી રચાયેલી છે. જેમ આનંદઘન, દેવચંદ્ર અને યશોવિજયજીનાં કેટલાંક પદ્યો ભાવની સૂક્ષ્મતા અને કલ્પનાની ઉચ્ચગામિતાને લીધે તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાત પાડે એવાં છે, અને છતાંયે તે બધાં પદ્યો જૈન સંપ્રદાયની જ વસ્તુને સ્પર્શી છે, એવું જ શ્રીમદ્નાં પદ્યો વિશે કહી શકાય.

શ્રીમદે ‘મોક્ષમાળા’ ‘પુષ્પમાળા’ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે એ અરસામાં જ તેમણે સંસ્કૃત મહાકાવ્યના નિયમાનુસારે ‘નમિરાજ’ નામે એક કાવ્યગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોને

ઉપદેશ કરી અંતે મોક્ષમાર્ગ વર્ણવ્યો છે. એ પાંચ હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ તેમણે છ દિવસમાં રચ્યો હતો. પરંતુ એ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. તેમ જ તે છપાયો હતો કે કેમ તે પણ કહી શકાતું નથી.*

સત્તર કે અઠાર વર્ષની વયે શ્રીમદે લખેલા દાષ્ટાંતિક દોહરા લગભગ એંશી જેટલી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થયા છે જે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ પૃહ્લદ ગ્રંથની પાંચમી આવૃત્તિમાં છપાયા છે. એ દોહરાઓમાં નીતિવ્યવહારની શિખામણુ મુખ્ય છે. તે દરેક દોહરામાં ઘણું કરીને પ્રથમ સિદ્ધાંત જણાવી પછી તેને પુષ્ટ કરનાર દષ્ટાંત આપેલું છે. દાખલા તરીકે :

‘ફરી ફરી મળવો નથી, આ ઉત્તમ અવતાર;
કાળી ચૌદશ ને રવિ, આવે કોઈક વાર.’

‘વચને વદલભતા વધે, વચને વાધે વેર;
જળથી જીવે જગત આ, કદી કરે પણ કેર.’

‘હોય સરસ પણ ચીજ તે, યોગ્ય સ્થળે વપરાય;
કેમ કટારી કનકની, પેટ વિષે ઘોંચાય?’

‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ સામયિકમાં ઈ. સ. ૧૮૮૫માં ‘શૂરવીર-સ્મરણુ’ નામે શ્રીમદે લખેલા ચોવીસ સવૈયા છપાયા છે. તે ઉપરથી તેમની છટાદાર ભાષા, જ્ઞેસદાર શૈલી અને કવિત્વનો ખ્યાલ આવે છે. ઉદાહરણુ તરીકે :

* આ ગ્રંથ અંગેનો માત્ર ઉલ્લેખ સં. ૧૯૪૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલી પુસ્તિકા ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’માં મળે છે.

‘ઢાલ ઢગકતી, ઝખક ઝખકતી, લઈ ચગકતી કર કરવાલ,
ખરેખરા ખૂદે રણુમાં ત્યાં મૂછ મલકતી ઝગતું ભાલ;
વેરીને ઘેરી લેતા ઝટ, ભરતભૂમિના જય ભડવીર,
ઝરે, ઝરેરે, ઝાજ ગયા કચાં, રઢિયાળા ઝેવા રણુધીર?’

ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે લખાયેલ ‘અપૂર્વ અવસર ઝેવો
કચારે આવશે?’ ઝે ધ્રૂવપદવાળા શ્રીમદ્ના જાણીતા
કાવ્યનો અઢી ઉલ્લેખ કરી લઈ ઝે. ઝે કાવ્ય ‘આશ્રમ-
ભજનાવલી’માં સ્થાન પામેલું ઢોવાથી, માત્ર જૈન કે
ગુજરાતી જનતામાં જ નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષા થોડે
ઘણે અંશે સમજનાર વર્ગમાં પણ જાણીતું થયું છે અને
થતું જય છે. ઝે કાવ્ય ઝેવા આત્મિક ઉલ્લાસમાંથી
લખાયેલ છે કે, વાંચનારને પણ તે શાંતિ આપે છે.

‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ ઝે અધ્યાત્મવિષયક પદ્યત્રય
શ્રીમદે ઝોગણત્રીસ વર્ષની વયે ઝેક જ ખેઠકે ૧૪૨
ગાથાઝોમાં રચ્યો છે.

‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ની રચના શ્રીમદે કરી ત્યારે તેમણે
માત્ર ચાર છવોને અધિકારી જાણી તેની ઉસ્તલિખિત
નકલો તેમના જ ઉપયોગ માટે મોકલી હતી; કારણ કે
વૈરાજ્ય-ઉપશમથી તેઝોની ખુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું ઢળ્યું
હતું. આત્માની ઝોળખ કરવા માટે સત્યાસત્યનું માત્ર
શાસ્ત્ર જ્ઞાન કામ આવતું નથી. ‘સમાધિશતક’માં કહ્યું
છે ઝેમ :

શૃવ્વન્નપ્યન્યતઃ કામં વદન્નપિ કલેવરાત્ ।

નાત્માનં ભાવયેદ્ ભિન્નં યાવત્ તાવન્ન મોક્ષભાક્ ॥

આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એ વિશે સદ્ગુરુ પાસેથી સારી રીતે સાંભળ્યું હોય, બીજાને કહી પણ બતાવતો હોય, છતાં જ્યાં સુધી દેહથી આત્મા ભિન્ન છે તેવી ભાવના કરે નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થાય નહિ અને મોક્ષને યોગ્ય તે જીવ થાય નહિ.

આવો સદસદ્-વિવેક જીવ કરી શકે તથા આત્માની ઓળખ કરવા તરફ તે વળી શકે અને તેની અનુભૂતિ સાક્ષાત્ કરી શકે એ વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને શ્રીમદે બહુ સરળતાથી સૂત્રાત્મક શૈલીમાં ૧૪૨ ગાથાઓમાં જે સદ્બોધ આપ્યો છે એ ખરેખર ચિરકાળ મનન કરવા યોગ્ય છે.

મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસી શ્રીમદે જે આત્મસ્વરૂપનું નિરંતર અપ્રગટપણે પોતાને વેદન હતું, તે આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઈ સમજી શકે એવી સરળ પ્રવાહી ભાષામાં ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ દ્વારા પદ્યરૂપે પ્રગટ કર્યું.

આવા ગૂઢ તત્ત્વને સરસ પદ્યમાં શબ્દારૂઢ કરીને સામાન્ય કક્ષાના મુમુક્ષુ જીવો પણ યથાશક્તિ સમજીને પોતાની આત્મોન્નતિ સાધી શકે એવી સરળ પણ ગંભીર પ્રૌઢ ભાષા દ્વારા આધુનિક યુગમાં કેવાં શાસ્ત્રો રચવાં જોઈ એ તેનો યથાર્થ આદર્શ આ શાસ્ત્ર રચીને શ્રીમદે રજૂ કર્યો છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન પ્રશ્નોને આવી સરળ ભાષામાં વ્યક્ત કરવા એ ખરેખર મહાપ્રજ્ઞાવંતનું કાર્ય છે. શ્રીમદ્દેને બીજાં બધાં લખાણો કરતાં ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ની રચના જુદી જ તરી આવે છે. ટૂંકા સરળ શબ્દો સહિત,

નય કે ન્યાયનાં અટપટાં અનુમાનો કે ખંડનમંડનની કિલ્લટતારહિત, સૌ કેઈ મુમુક્ષુ જીવને લોગ્ય, શ્રેયસ્કર સામગ્રીથી સમૃદ્ધ એવો આ ગ્રંથ શ્રીમદ્ની આત્મોત્તતિકર સાધનાના પરિપાકસમો છે.

પ્રથમ ચૂંવાળીસ ગાથાઓમાં પ્રાસ્તાવિક વિવેચન છે. તેમાં આત્મજ્ઞાન સિવાય જન્મમરણનાં દુઃખ ટળે નહિ એમ જણાવી, વર્તમાનકાળમાં મોક્ષમાર્ગને રોકનાર ક્રિયાજડત્વ અને શુષ્કજ્ઞાન એ બે દોષો દર્શાવી તે દોષોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. પછી તે બંને દોષો ટાળવાનો ઉપાય ‘સદ્ગુરુચરણની ઉપાસના’ બતાવી, સદ્ગુરુનાં લક્ષણ અને માહાત્મ્ય સંક્ષેપમાં વર્ણવી, સદ્ગુરુના કે તેમના સમાગમના અભાવે આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં સત્શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ કરવાની ભલામણ કરી છે. પછી, આત્મજ્ઞાન પામવા ઈચ્છનારે સ્વચ્છંદ અને મતાર્થીપણું ટાળવાં જોઈએ; મોક્ષમાર્ગમાં સ્વચ્છંદ એ મહાન વિઘ્નરૂપ છે તથા મતાર્થીપણું એ તેનું જ એક રૂપ છે એમ દર્શાવી, સાચા આત્માર્થીનાં લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં છે.

ત્યાર બાદ, એક ગાથામાં છ પદનો નામનિર્દેશ આવે છે. અને તે દરેક પદ ઉપર શિષ્યની શંકાઓ અને સદ્ગુરુ તેનું સમાધાન કરે છે. જેમકે, ‘આત્મા છે’ એ પદ ઉપર શંકા કરતાં શિષ્ય જણાવે છે કે, ‘જીવ દેખાતો નથી, માટે જીવ નથી. અથવા દેહ જ આત્મા છે.’ પછી ગુરુ અનેક સરળ યુક્તિઓથી તે નાસ્તિકવાદનું

ખંડન કરે છે. તેજ પ્રમાણે આત્માના નિત્યત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે એ પદો ઉપર પણ શિષ્ય શંકાઓ કરે છે અને ગુરુ તેનું સમાધાન કરે છે.

ઉપસંહારમાં, આ છ પદ વિશે વિચાર કરવાથી તેમજ તેમાં નિઃશંક થવાથી સમકિત પ્રાપ્ત થશે એમ જણાવી, મિથ્યાત્વરૂપી મહાન રોગ ટાળવા સદ્ગુરુરૂપી મહાવૈદ્યને શોધી, તેમની આજ્ઞારૂપી પથ્યપાળી, તેમના બોધનો વિચાર અને ધ્યાનરૂપ ઔષધની ભલામણ કરી છે. તથા ‘આ કાળ વિષમ હોવાથી મોક્ષ ન મળે’ વગેરે વિચારો તજી સત્પુરુષાર્થ કરી પરમાર્થ સાધવા પ્રેરણા કરી છે. અંતમાં, આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ વિચારવા છતાં સદ્વ્યવહારરૂપી મોક્ષનાં સાધનો પ્રત્યે બેદરકાર ન બનવાની ચેતવણી આપી છે અને જણાવ્યું છે કે, જ્યાં સુધી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યાં સુધી પારમાર્થિક સ્થિતિની વાતો કરવામાં તથ્ય નથી; માટે દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ ગુણોનું સેવન કરતાં કરતાં જાગૃત રહેવું એ જ યોગ્ય છે.

આવા ગંભીર વિષયને શ્રીમદે બહુ સરળતાથી નિરૂપ્યો છે. પરંતુ એ વિષય દાર્શનિક, તર્કપ્રધાન અને જૈન સંપ્રદાયસિદ્ધ હોવાથી તેનો રસાસ્વાદ અનુભવવા માટે જૈન પરિભાષા અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સ્પષ્ટ સંસ્કારો મેળવવા આવશ્યક છે. તેથી ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ના

અનુશીલન માટે સુગમતા એ છે કે શ્રી અંબાલાલભાઈએ દરેક ગાથાનો અર્થ ગદ્યમાં આપ્યો છે, જે શ્રીમદ્ની દષ્ટિ તળે આવી ગયેલો છે. વળી શ્રીમદે પોતે આ ગ્રંથની કેટલીક ગાથાઓ ઉપર જુદા જુદા સમયે પત્રોમાં વિવેચનો મુમુક્ષુઓ ઉપર લખી મોકલ્યાં હતાં. આ બધી અમૂલ્ય સામગ્રીને લીધે ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’નું અધ્યયન કરવામાં સરળતા થઈ પડે છે.

પ્રજ્ઞાચક્ષુ વિદ્વત્વર્ચ પંડિત સુખલાલજી યથાર્થ જ કહે છે :

‘જે ઉંમરે અને જેટલા ટૂંક વખતમાં શ્રીમદે ‘આત્મસિદ્ધિ’માં પોતે પચાવેલ જ્ઞાન ગૂંથ્યું છે તેનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારું મસ્તક ભક્તિભાવે નમી પડે છે. એટલું જ નહિ, પણ મને લાગે છે કે તેમણે આધ્યાત્મિક મુમુક્ષુને આપેલી આ ભેટ એ તો સેંકડો વિદ્વાનોએ આપેલી સાહિત્યિક ગ્રંથરાશીની ભેટ કરતાં વિશેષ મૂલ્યવાંતી છે.’

એ જ રીતે શ્રીમદે લખેલા અનેક પત્રો, તેઓશ્રીએ લખેલી હાથ-નોંધો વગેરેનો અભ્યાસ કરીએ તો શ્રીમદ્ની વિપુલ અમૃત પ્રસાદીનો સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે.

શ્રીમદ્નાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ તેમણે લખ્યું છે. એમનાં લખાણો એટલે આંતર-બાહ્ય જીવનની ઉત્કટ અનુભૂતિ-ઓનો નિચોડ. તેમાં કયાંયે કૃત્રિમતા જોવા મળતી નથી. ખીબની ઉપર છાપ પાડવા સારુ એમણે એકેય લીટી

લખી હોય એવો જરાય સંભવ કયાંય દેખાતો નથી. આત્મનિમજ્જન કરી હૃદયના અતલ સાગરમાંથી તેઓ સત્‌રૂપી મોતીને વીણી લાવનારા મરજીવાસમા હતા. તેથી જ એમનાં લખાણોમાં સત્-અમૃતત્વ નીતરી રહ્યું હોય એવી પ્રતીતિ વાંચનારને થાય છે. તેમનો લખવાનો હેતુ જ વાંચનારને પોતાના આત્માનંદમાં ભાગીદાર બનાવવાનો હતો.

જેને આત્મકલેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય બાણુવા ઉત્સુક છે, જે શ્રેયાર્થી-મોક્ષાર્થી છે તેને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં અમૃત-પ્રસાદીરૂપ લખાણો અતીવ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ અવશ્ય છે.

છેવટે, શ્રીમદ્‌નાં લખાણોની મહત્તા દર્શાવતો પંડિત-વર્ય સુખલાલજીનો અભિપ્રાય* આપવો યોગ્ય થશે :

‘અંગાળી, મરાઠી, હિંદી અને ગુજરાતી આદિ પ્રાંતિક ભાષાઓ, જેમાં ગૃહસ્થ કે ત્યાગી જૈન વિદ્વાન અને વિચારક વર્ગની લેખન પ્રવૃત્તિ થાય છે અને વિશેષ સંભવે છે, તેમાંથી પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય આત્મારામજીની હિંદી કૃતિઓને ખાદ કરતાં એકે ભાષામાં વીસમી શતાબ્દમાં લખાયેલું એક પણ પુસ્તક મેં એવું નથી જોયું કે, જેને ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’નાં લખાણો સાથે ગંભીરતા, મધ્યસ્થતા અને મૌલિકતાની દૃષ્ટિએ અંશથી પણ સરખાવી શકાય.

‘તેથી આધુનિક સમગ્ર જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ,

* સં. ૧૯૯૨ની શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્યંતી વેળાએ અમદાવાદમાં વાંચવા માટે તૈયાર કરેલા પંડિતજીના નિબંધમાંથી.

વિશેષે કરી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ચારિત્રવિષયક ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્દનાં લખાણોનું ભારે મૂલ્ય છે.

‘છેલ્લા ત્રણ ચાર દશકા થયાં જૈન સમાજમાં નવીન પ્રબલને નવીન કેળવણી સાથે ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જૈન શિક્ષણ આપી શકે એવાં પુસ્તકોની ચોમેરથી અનવરત માગણી થતી જોવામાં આવે છે. અનેક સંસ્થાઓએ પોતપોતાની શક્યતા પ્રમાણે આવી માગણીને પહોંચી વળવા કાંઈ ને કાંઈ પ્રયત્ન સેવ્યા છે, તેમ જ નાનાંમોટાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે; પણ જ્યારે નિષ્પક્ષભાવે એ બધા વિશે વિચાર કરું છું, ત્યારે મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે, એ બધા પ્રયત્નો અને લગભગ એ બધું સાહિત્ય શ્રીમદ્દનાં લખાણો સામે બાલીશ અને કૃત્રિમ જેવું છે.

‘એમનાં લખાણોમાંથી જ અક્ષરેઅક્ષર અમુક ભાગો તારવી, અધિકારીની યોગ્યતા અને વય પ્રમાણે પાઠ્યક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવે, કે જેમાં કોઈ પણ જાતના ખર્ચ, પરિશ્રમ આદિનો યોજ નથી, તો ધાર્મિક સાહિત્ય વિશેની જૈન સમાજની માગણીને આજે પણ એમનાં લખાણોથી ખીજાં કોઈ પણ પુસ્તકો કરતાં વધારે સારી રીતે સંતોષી શકાય એમ છે. એમાં કુમારથી માંડી પ્રૌઢ ઉંમર સુધીના અને પ્રાથમિક અભ્યાસીથી માંડી ઊંડા ચિંતક સુધીના જિજ્ઞાસુ માટેની સામગ્રી મોજુદ છે. અલખત એ સામગ્રીનો સદુપયોગ કરવા વાસ્તે અસંકુચિત અને ગુણગ્રાહક માનસચક્ષુ જોઈ એ.’

વળી સાથોસાથ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના એક અગ્રગણ્ય વિચારક આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' વિશે શું કહી ગયા છે* એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે :

‘આજકાલ ભણેલાઓમાં એવી ઘેલછા ચાલી છે કે દરેક મોટા લેખકના અથો આપણે વાંચી લેવા જ જોઈએ. ખૂબ વાંચવું, ખૂબ લખવું અને ખૂબ છપાવવું એવો રોગ આજકાલ ફાટી નીકળ્યો છે. પણ હું તેને વાજબી માનતો નથી.

‘પૂર્વકાળે માત્ર એક જ અંથનાં વાચન અને મનનથી જે કૃત્ય મળતું તે આજે સેંકડો અને હજારો અંથના વાચનથી મળતું નથી. વિવિધ મહાત્માના અંથોમાં વિવિધ આદર્શો આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ અને એ આદર્શોની છાપ આપણા અંતઃકરણ ઉપર સ્થાયીરૂપે રહી શકતી નથી. દરેક અંથની અમુક એક બાજુ હોય છે. આવી અનેક બાજુઓતું પ્રતિબિંબ આપણે આપણા જીવનમાં પાડી શકીએ એ અસંભવિત છે.

‘અંગ્રેજ વિદ્વાનોમાં અનેકોને એક ચોક્કસ અંથકાર કે મહાત્મા પ્રત્યે ખાસ હૃદયભાવ હોય છે. તેઓ પોતાના આખા જીવન દરમિયાન એ એક જ આદર્શને કેળવવા મથે છે. આથી તેમને ઘણો લાભ મળે છે.

* સં. ૧૯૭૩ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે વઢવાણ કૅંપમાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવે પ્રમુખપદે આપેલા ભાષણમાંથી.

આપણે એ વિષયનું અનુકરણ કરવું જોઈએ અને બની શકે તો એક જ મહાપુરુષના ગ્રંથને દષ્ટિ સન્મુખ રાખી તેનું મનન અને નિદ્ધિધ્યાસન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

‘હું જોકે કોઈ ખાસ પ્રકારનો મતાગ્રહ ધરાવતો નથી, તો પણ મધુકરભાવે જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને હું વાજબી માનતો નથી.

‘ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં મારું જે અદ્ય સ્થાન છે તેને લક્ષમાં લઈ અને મારે શિરે જે જવાબદારી રહેલી છે તેનો વિચાર કરી મારે કહેવું જોઈએ કે, “શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર” ગ્રંથને એક આદર્શરૂપે રાખવામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અત્યંત લાભ થયા વગર રહે નહિ. એ ગ્રંથમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઝરણો વહ્યા કરે છે. એ ગ્રંથ કોઈ ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણ કે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની છે. હું આ ગ્રંથ વાંચવાની અને વિચારવાની સૌને વિનંતિ કરી મારું બોલવું સમાપ્ત કરું છું.’

શ્રીમદ્ની અંતિમ ચર્ચા

‘પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષવિરહિતતા,
 પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
 દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણ,
 વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો.’*

‘ભગવાને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’માં ગૌતમને કહ્યું કે,
 ‘હે ગૌતમ! મનુષ્યનું આયુષ્ય ડાલની અણી પર પડેલા
 જળના ઝિંદુ જેવું છે. જેમ તે ઝિંદુને પડતાં વાર
 લાગતી નથી, તેમ આ મનુષ્યાયુ જતાં વાર લાગતી નથી.’
 માટે હે ગૌતમ ‘સમયં ગોચમ મા પમાણ’ – સમય – અવસર
 પામીને પ્રમાદ ન કર; મેષાનુમેષમાં ચાલ્યા જતા અલ્પમાં
 અલ્પ ભાગ જેટલા સમયમાં પણ પ્રમાદ ન કર.

આ બોધને કેન્દ્રમાં રાખીને શ્રીમદ્ ‘મોક્ષમાળા’માં

* પંચ વિષય = પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયો.

પંચ પ્રમાદ = ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કષાય એ
 સઘળાં પ્રમાદનાં લક્ષણો છે. (જુઓ મોક્ષમાળા પાઠ-૫૦)

ઉદયાધીન = પ્રારબ્ધકર્મને આધીન.

કહે છે :

‘અતિ વિચક્ષણ પુરુષો સંસારની સર્વોપાધિ ત્યાગીને અહોરાત્ર ધર્મમાં સાવધાન થાય છે. પળનો પણ પ્રમાદ કરતા નથી. વિચક્ષણ પુરુષો અહોરાત્રના થોડા ભાગને પણ નિરંતર ધર્મકર્તવ્યમાં ગાળે છે, અને અવસરે અવસરે ધર્મકર્તવ્ય કરતા રહે છે. પણ મૂઠ પુરુષો નિદ્રા, આહાર, મોજશોખ અને વિકથા તેમ જ રંગરાગમાં આયુ વ્યતીત કરી નાખે છે. એનું પરિણામ તેઓ અઘોગતિરૂપ પામે છે.

‘જેમ અને તેમ યત્ના અને ઉપયોગથી ધર્મને સાધ્ય કરવો યોગ્ય છે. સાઠ ઘડીના અહોરાત્રમાં વીશ ઘડી તો નિદ્રામાં ગાળીએ છીએ. બાકીની ચાળીશ ઘડી ઉપાધિ, ટેલટપ્પા અને રઝળવામાં ગાળીએ છીએ. એ કરતાં એ સાઠ ઘડીના વખતમાંથી બેચાર ઘડી વિશુદ્ધ ધર્મકર્તવ્યને માટે ઉપયોગમાં લઈએ તો બની શકે એવું છે. એનું પરિણામ પણ કેવું સુંદર થાય ?

‘પણ એ અમૂલ્ય ચીજ છે. ચક્રવર્તી પણ એક પણ પામવા આખી રિદ્ધિ આપે તોપણ તે પામનાર નથી. એક પણ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે, એમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે!’

જાણે કે આ યોધને જ આત્મસાત્ કરીને શ્રીમદ્ ‘પરમપદપ્રાપ્તિ’ માટે પ્રમાદરહિતપણે અહોરાત્ર ઝૂમ્યા હતા. અને એમના પ્રસિદ્ધ પદમાં એમણે જે ગાયું છે એ જ એમના જીવનમાં મૂર્તિમંત જોવા મળે છે :

‘એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
 વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;
 અડોલ આસન, ને મનમાં નહિ ક્ષોભતા,
 પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો.
 ઘોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહિ,
 સરસ અન્ને નહિ મનને પ્રસન્નભાવ જો;
 રજકણુ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
 સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો.’

આમ ચારિત્રમોહનો પરાજય કરીને શ્રીમદ્ સુદઢ નિશ્ચય કરે છે :

‘અંત સમય ત્યાં પૂર્ણસ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
 પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાનનિધાન જો.’

એ માટે શ્રીમદ્ સર્વસંગપરિત્યાગ કરી અપ્રતિબદ્ધ-પણે વિચારવા ઇચ્છે છે. પરંતુ વ્યાવહારિક ઉપાધિઓ ડાળી ઓછી થઈ નથી, તેથી જોઈએ તેવી સુલભતા જણાતી નથી. એ વિશે માહ સુદ, ૧૯૪૭ના પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે :

‘પરમાત્મામાં પરમ સ્નેહ ગમે તેવી વિકટ વાટેથી થતો હોય તોપણ કરવો યોગ્ય જ છે. સરળ વાટ મળ્યા છતાં ઉપાધિના કારણથી તન્મયલક્ષિત રહેતી નથી, અને એકતાર સ્નેહ ઊભરાતો નથી. આથી ખેદ રહ્યા કરે છે. અને વારંવાર વનવાસની ઇચ્છા થયા કરે છે. જોકે વૈરાગ્ય તો એવો રહે છે કે ઘર અને વનમાં ઘણું કરીને આત્માને ભેદ રહ્યો નથી, પરંતુ ઉપાધિના

પ્રસંગને લીધે તેમાં ઉપયોગ રાખવાની વારંવાર જરૂર રહ્યા કરે છે, કે જેથી પરમ સ્નેહ પર તે વેળા આવરણ આણવું પડે; અને એવી પરમ સ્નેહતા અને અનન્ય પ્રેમભક્તિ આવ્યા વિના દેહત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. કદાપિ સર્વાત્માની એવી જ ઇચ્છા હશે તો ગમે તેવી દીનતાથી પણ તે ઇચ્છા ફેરવશું: પણ પ્રેમભક્તિની પૂર્ણ લય આવ્યા વિના દેહત્યાગ નહિ કરી શકાય એમ રહે છે; અને વારંવાર એ જ રટના રહેવાથી ‘વનમાં જઈએ,’ ‘વનમાં જઈએ’ એમ થઈ આવે છે.....

‘ગોપાંગનાની જેવી શ્રીમદ્ ભગવતમાં પ્રેમભક્તિ વર્ણવી છે, એવી પ્રેમભક્તિ આ કળિકાળમાં પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે, એમ જોકે સામાન્ય લક્ષ્ય છે, તથાપિ કળિકાળમાં નિશ્ચળ મતિથી એ જ લય લાગે તો પરમાત્મા અનુગ્રહ કરી શીઘ્ર એ ભક્તિ આપે છે.

‘જહલરતજીની શ્રીમદ્ ભગવતમાં સુંદર આખ્યાયિકા આપી છે; એ દશા વારંવાર સાંભરી આવે છે. અને એવું ઉન્મત્તપણું પરમાત્માને પામવાનું પરમ દ્વાર છે. એ દશા વિદેહી હતી. ભરતજીને હરણના સંગથી જન્મની વૃદ્ધિ થઈ હતી અને તેથી જહલરતના ભવમાં અસંગ રહ્યા હતા. એવાં કારણથી મને પણ અસંગતા ખડુ જ સાંભરી આવે છે; અને કેટલીક વખત તો એવું થઈ જાય છે કે તે અસંગતા વિના પરમ દુઃખ થાય છે. યમ અંતકાળે પ્રાણીને દુઃખદાયક નહિ લાગતો હોય, પણ અમને સંગ દુઃખદાયક લાગે છે....

“સત્-સત્” એનું રટણ છે....અધિક શું કહીએ? ઈશ્વરની ઈચ્છા એવી છે અને તેને રાજી રાખ્યા રહ્યા વિના છૂટકો નથી. નહિ તો આવી ઉપાધિયુક્ત દશામાં ન રહીએ; અને ધાયુ કરીએ; પરમ પીયૂષ અને પ્રેમ-લક્ષિતમય જ રહીએ! પણ પ્રારબ્ધકર્મ બળવત્તર છે!’

આમ શ્રીમદ્નું ચિત્ત અસંગતા તરફ વળતું બન્યું છે. છતાં સંપ્રાપ્ત વ્યવહારોને તેઓ નિષ્કામભાવે અદા કરવાની શુભ નિષ્ઠા પણ બળવતા બન્યું છે. પોતે કયા લક્ષ પર પહોંચવાનું છે એની સબગતા પણ તેમનામાં એટલી જ મઝકમપણે જોવા મળે છે. તેમનું નિશ્ચયબળ પણ એટલું જ દલીભૂત રહે છે. કાગણુ સુદ, દશમ ૧૯૪૮ના પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે :

‘ઘણા ઘણા જ્ઞાની પુરુષો થઈ ગયા છે, તેમાં અમારા જેવો ઉપાધિપ્રસંગ અને ચિત્ત-સ્થિતિ ઉદાસીન,* અતિ ઉદાસીન, તેવા ઘણું કરીને પ્રમાણમાં થોડા થયા છે. ઉપાધિપ્રસંગને લીધે આત્માસંબંધી જે વિચાર તે અખંડપણે થઈ શકતો નથી, અથવા ગૌણપણે થયા કરે છે, તેમ થવાથી ઘણો કાળ પ્રપંચ વિશે રહેવું પડે છે; અને તેમાં તો અત્યંત ઉદાસ પરિણામ થઈ ગયેલ

* ઉદાસીનતાનો અર્થ સમજવા જેવો છે. ઉદાસીનતા એટલે સમભાવ; વૈરાગ્ય; શાંતતા; મધ્યસ્થતા.

શ્રીમદે સં. ૧૯૪૫માં લખ્યું છે :

‘સુખકી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા.

અધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા.’

હોવાથી ક્ષણવાર પણ ચિત્ત ટકી શકતું નથી; જેથી જ્ઞાનીઓ સર્વસંગપરિત્યાગ કરી અપ્રતિબદ્ધપણે વિચરે છે. ‘સર્વસંગ’ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ એવો છે કે, અખંડપણે આત્મધ્યાન કે યોગ મુખ્યપણે ન રખાવી શકે એવો સંગ. આ અમે દૂંકામાં લખ્યું છે; અને તે પ્રકારને બાહ્યથી, અંતરથી ભજ્યા કરીએ છીએ.

‘દેહ છતાં મનુષ્ય પૂર્ણ વીતરાગ થઈ શકે એવો અમારો નિશ્ચલ અનુભવ છે. કારણ કે અમે પણ નિશ્ચય તે જ સ્થિતિ પામવાના છીએ, એમ અમારો આત્મા અખંડપણે કહે છે; અને એમ જ છે, જરૂર એમ જ છે. પૂર્ણ વીતરાગની ચરણરજ નિરંતર મસ્તકે હો, એમ રહ્યા કરે છે. અત્યંત વિકટ એવું વીતરાગત્વ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે; તથાપિ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, સદેહે પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિશ્ચય છે; પ્રાપ્ત કરવાને પૂર્ણ યોગ્ય છે, એમ નિશ્ચય છે. સદેહે તેમ થયા વિના અમને ઉદાસીનતા મટે એમ જણાતું નથી અને તેમ થવું સંભવિત છે, જરૂર એમ જ છે.’

આ સ્થિતિમાં પણ ઉપાધિનો જોગ વિશેષ હતો. શ્રીમદ્ ચૈત્ર સુદ છઠ, ૧૯૪૯ના પત્રમાં જણાવે છે:

‘ઉપાધિનો જોગ વિશેષ રહે છે. જેમજેમ નિવૃત્તિના જોગની વિશેષ ઈચ્છા થઈ આવે છે. તેમતેમ ઉપાધિની પ્રાપ્તિનો જોગ વિશેષ દેખાય છે. ચારે બાજુથી ઉપાધિનો ભીડો છે. કોઈ એવી બાજુ અત્યારે જણાતી નથી કે અત્યારે જ એમાંથી છૂટી ચાલ્યા જવું

હોય તો કોઈનેા અપરાધ કર્યો ન ગણાય. છૂટવા જતાં કોઈના મુખ્ય અપરાધમાં આવી જવાનો સ્પષ્ટ સંભવ દેખાય છે, અને આ વર્તમાન અવસ્થા ઉપાધિરહિતપણાને અત્યંત યોગ્ય છે; પ્રારબ્ધની વ્યવસ્થા એવી પ્રબંધ કરી હશે.’

આ રીતે ચોતરફ ઉપાધિની જ્વાલા પ્રજ્વલતી હોય તે પ્રસંગમાં સમાધિ—આત્મસ્થિતિ જાળવી રાખવી અતિ દુષ્કર છે, છતાં એ માટેનો ઉપાય પણ શ્રીમદ્ને જ્ઞાત હતો. ‘પ્રભુલક્ષિતમાં જેમ અને તેમ તત્પર રહેવું. મોક્ષનો એ ધુરંધર માર્ગ મને લાગ્યો છે. ગમે તો મનથી પણ સ્થિર થઈને યેસી પ્રભુલક્ષિત અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. મનની સ્થિરતા થવાનો મુખ્ય ઉપાય હમણાં તો પ્રભુલક્ષિત સમજો.’

‘જે વડે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય તે વાચન વિશેષ કરીને રાખવું; મતમતાંતરનો ત્યાગ કરવો;અસત્સંગાદિકમાં રુચિ ઉત્પન્ન થતી મટવાનો વિચાર વારંવાર કરવો યોગ્ય છે.’ (જેઠ, ૧૯૪૮). અને

किं बहुणा इह जह जह, रागदोसा लहुं विलिज्जन्ति ।

तह तह पयद्विअव्वं, असा आणा जिणिदानम् ॥

(ઉપદેશ રહસ્ય-ચરોવિનયજી)

‘કેટલુંક કહીએ? જેમજેમ આ રાગદ્વેષનો નાશ વિશેષ કરી થાય તે તે પ્રકારે પ્રવર્તવું એ જ આજ્ઞા જિનેશ્વર દેવની છે.’ (૧૯૪૮).

એમ ધીમેધીમે શ્રીમદ્ સર્વસંગપરિત્યાગ ભણી પ્રયાણુ

કરવા લાગ્યા અને તેઓ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક કહે છે :

‘દૃઢ વિશ્વાસથી માનજો કે આ-ને વ્યવહારનું અંધન ઉદયકાળમાં ન હોત તો બીજા કેટલાક મનુષ્યોને અપૂર્વ હિતનો આપનાર થાત. પ્રવૃત્તિ છે તો તેને માટે કંઈ અસમતા નથી; પરંતુ નિવૃત્તિ હોત તો બીજા આત્માઓને માર્ગ મળવાનું કારણ થાત.’ (૧૯૪૭).

વળી શ્રીમદ્ની એકાંતચર્યા વેળાએ* તેમ જ શ્રીમદ્ના સમાગમમાં* આવવા તત્પર થતા લક્ષ્મણનો અને મુમુક્ષુજનોનો પ્રવાહ જોઈને શ્રીમદ્ને થાય છે કે, લોકો શ્રેયાર્થી માર્ગે જવા ઉત્સુક છે ખરા. શ્રીમદ્ એ બાબતમાં લખે છે :

‘નાની વયે માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા સંબંધી જિજ્ઞાસા વર્તતી હતી. ત્યાર પછી જ્ઞાનદશા આવ્યે ક્રમે કરીને તે ઉપશમ જેવી થઈ; પણ કોઈ કોઈ લોકો પરિચયમાં આવેલા, તેમને કેટલીક વિશેષતા ભાસવાથી કંઈક મૂળ માર્ગ પર લક્ષ આવેલો, અને આ બાજુ તો સેંકડો અથવા હજારો માણસો પ્રસંગમાં આવેલા જેમાંથી કંઈક સમજણવાળા તથા ઉપદેશક પ્રત્યે આસ્થાવાળા એવા સોએક માણસો નીકળે. એ ઉપરથી એમ જોવામાં આવ્યું કે લોકો તરવાના કામી વિશેષ છે, પણ તેમને તેવો યોગ બાજતો નથી.

‘જો ખરેખર ઉપદેશક પુરુષનો જોગ બને તો ઘણા

* જુઓ પ્રકરણ ૧૨, ૧૩.

જીવ મૂળમાર્ગ પામે તેવું છે, અને દયા આદિનો વિશેષ ઉદ્યોત થાય એવું છે. એમ દેખાવાથી કંઈક ચિત્તમાં આવે છે કે આ કાર્ય કોઈ કરે તો સારું. પણ દષ્ટિ કરતાં તેવો પુરુષ ધ્યાનમાં આવતો નથી, એટલે કંઈક લખનાર પ્રત્યે જ દષ્ટિ આવે છે. પણ લખનારનો જન્મથી લક્ષ એવો છે કે એ જેવું એકે જોખમવાળું પદ નથી. અને પોતાની તે કાર્યની યથાયોગ્યતા જ્યાં સુધી ન વર્તે ત્યાં સુધી તેની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરવી અને ઘણું કરીને હજુ સુધી તેમ વર્તવામાં આવ્યું છે. માર્ગનું કંઈ પણ સ્વરૂપ કંઈકને સમજાવ્યું છે; તથાપિ કોઈને એક વ્રત પરચખાણુ આપ્યું નથી, અથવા તમે મારા શિષ્ય છો અને અમે ગુરુ છીએ એવો ઘણું કરીને પ્રકાર દર્શિત થયો નથી. કહેવાનો હેતુ એવો છે કે સર્વસંગ-પરિત્યાગ થયે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ સહજ સ્વભાવે ઉદયમાં આવે તો કરવી એવી માત્ર કલ્પના છે.

‘તેનો ખરેખરો આગ્રહ નથી. માત્ર અનુકંપાદિ તથા જ્ઞાનપ્રભાવ વર્તે છે, તેથી ક્યારેક તે વૃત્તિ ઊઠે છે, અથવા અલ્પાંશે અંગમાં તે વૃત્તિ છે, તથાપિ તે સ્વવશ છે; અમે ધારીએ છીએ તેમ સર્વસંગપરિત્યાગાદિ થાય તો હજારો માણસ મૂળમાર્ગને પામે અને હજારો માણસ તે સન્માર્ગને આરાધી સદ્ગતિને પામે એમ અમારાથી થવું સંભવે છે. અમારા સંગમાં ત્યાગ કરવાને ઘણા જીવને વૃત્તિ થાય એવો અંગમાં ત્યાગ છે.

‘ધર્મ સ્થાપવાનું માન મોટું છે; તેની સ્પૃહાથી

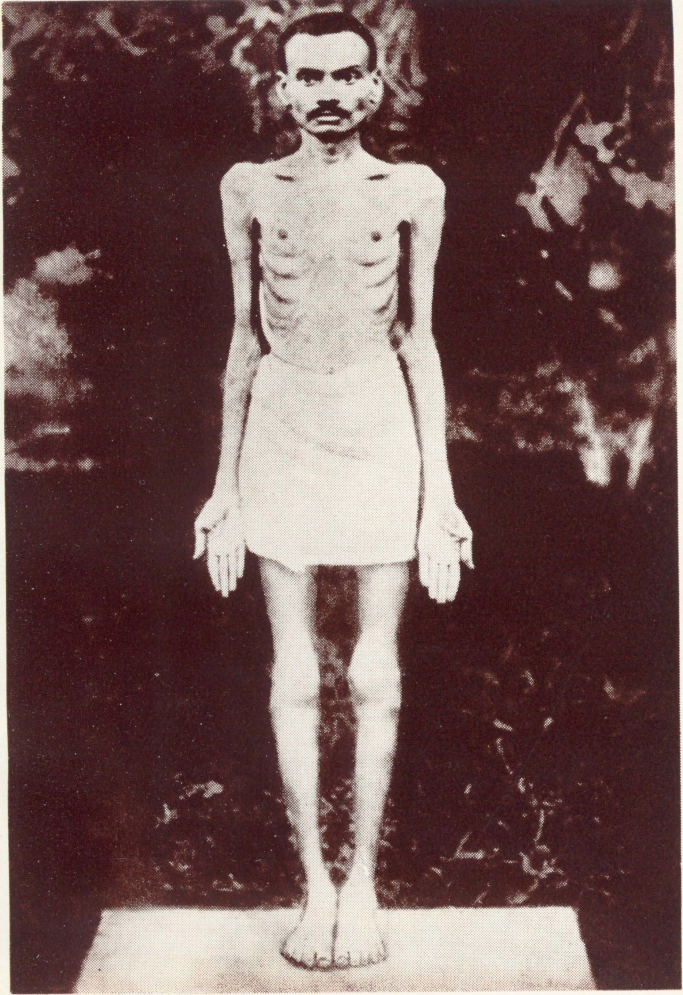
પણ વખતે આવી વૃત્તિ રહે. પણ આત્માને ઘણી વાર તાવી જોતાં તે સંભવ હવેની દશામાં ઓછો જ દેખાય છે, અને કંઈક સત્તાગત રહ્યો હશે તો તે ક્ષીણ થશે એમ અવશ્ય ભાસે છે; કેમ કે યથાયોગ્યતા વિના દેહ છૂટી જાય તેવી દઢ કલ્પના હોય તોપણ માર્ગ ઉપદેશવો નહિ એમ આત્મનિશ્ચય વર્તે છે. એક એ બળવાન કારણથી પરિગ્રહાદિ ત્યાગ કરવાનો વિચાર રહ્યા કરે છે. મારા મનમાં એમ રહે છે કે વેદોક્ત ધર્મ પ્રકાશવો અથવા સ્થાપવો હોય તો મારી દશા યથાયોગ્ય છે. પણ જિનોક્ત ધર્મ સ્થાપવો હોય તો હજુ તેટલી યોગ્યતા નથી, તોપણ વિશેષ યોગ્યતા છે, એમ લાગે છે.’

તેથી જ્યાં સુધી લોકોમાં બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થાય તેવી બાહ્ય ઉપાધિ પોતાને છે, ત્યાં સુધી લોકોમાં ધર્મોપદેશક તરીકે બહાર ન પડવું એવા નિર્ણય ઉપર શ્રીમદ્ આવે છે. કારણ કે તેમને એવી પ્રતીતિ થયેલી હોય છે કે, ‘લોકોને અંદેશો પડે એવી જાતનો બાહ્ય-વ્યવહાર-નો ઉદ્ય છે. તેવા વ્યવહાર સાથે બળવાન નિર્ગ્રંથ પુરુષ જેવો ઉપદેશ કરવો તે માર્ગનો વિરોધ કરવા જેવું છે.’

પરંતુ ઊંડે ઊંડે શ્રીમદ્માં નિશ્ચલ શ્રદ્ધા પ્રસ્થાપિત થયેલી તો છે જ કે :

‘યથા હેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે;
થશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિર્ધાર રે.
ધન્ય રે દિવસ આ અહો!’

પણ આ કાર્ય કેટલું વિકટ છે એનો પણ ખ્યાલ

श्रीमह रानचंद्र

वर्ष ३३ मुं

वि. सं. १९५६

શ્રીમદ્ને સંપૂર્ણતઃ છે. તેથી તેઓ પ્રાર્થનાભાવે લખે છે :

‘હે નાથ! કાં ધર્મોન્નતિ કરવારૂપ ઇચ્છા સહજ-
પણે સમાવેશ પામે તેમ થાઓ, કાં તો તે ઇચ્છા અવશ્ય
કાર્યરૂપ થાઓ.

‘અવશ્ય કાર્યરૂપ થવી બહુ દુષ્કર દેખાય છે, કેમ
કે અદ્ય અદ્ય વાતમાં મતભેદ બહુ છે અને તેનાં મૂળ
ઘણાં ઊંડાં ગયેલાં છે. મૂળમાર્ગથી લોકો લાખો ગાઉ દૂર
છે એટલું જ નહિ પણ મૂળમાર્ગની જિજ્ઞાસા તેમને
ઉત્પન્ન કરાવવી હોય તોપણ ઘણા કાળનો પરિચય થયે
પણ થવી કઠણ પડે એવી તેમની દુરાગ્રહાદિથી જડપ્રધાન
દશા વર્તે છે.’

છેવટે ધીમે ધીમે કરતાં બાહ્ય વ્યવહારો અને
ઉપાધિઓનો ભીડો સહજપણે ઓછો થવા લાગ્યો.
વ્યાપાર કર્યાને દશ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં. તેમને લાગ્યું
કે, હવે ધંધાનો હેતુ પૂર્ણ થયો છે. માટે હવે સંસારનો
ત્યાગ કરી બધો સમય આત્મોન્નતિકર સાધનામાં વ્યતીત
કરવો. એ માટે શ્રીમદે તૈયારી પણ કરવા માંડી.

તે વખતે તેમની આસપાસ બહોળો કુટુંબ-પરિવાર
વિસ્તરેલો હતો. તેમનાં માતા-પિતા હયાત હતાં; એક
ભાઈ અને ચાર બહેનો હતાં; ધર્મપત્ની હતાં, બે પુત્રો
અને બે પુત્રી હતાં. કુટુંબ પૈસેટકે સુખી હતું. બધે
શ્રીમદ્ની કીર્તિ પણ ઘણી ફેલાઈ હતી. આવી સુખમય
સ્થિતિ હતી છતાં શ્રીમદ્ વિરક્ત અવસ્થા ભણી જ
પ્રયાણ કરતા હતા.

અને સં. ૧૯૫૬માં શ્રીમદ્ સ્ત્રીપુત્રાદિ અને લક્ષ્મીનેા ત્યાગ કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. આ વર્ષ દરમ્યાન શ્રીમદે સંપૂર્ણ સંન્યાસ લેવા માટેની સર્વ પ્રકારની ળાંહ્ય તેમ જ આંતર તૈયારી પણ કરવા માંડી હતી. પરંતુ અચાનક તેમનું શરીર એ અરસામાં જ કથળવા લાગે છે. તેાે શ્રીમદ્ સર્વસંગપરિત્યાગ કરવાના પોતાના નિર્ણયમાં એટલા જ નિશ્ચલ રહે છે.

એ જ વર્ષમાં અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં મુનિઓ હતા ત્યાં શ્રીમદ્ પધાર્યા હતા. એ વેળાએ શ્રીમદે શ્રી દેવકરણુજીને કહ્યું: ‘હવે અમે તદ્દન અસંગ થવા ઇચ્છીએ છીએ. કોઈના પરિચયમાં આવવું ગમતું નથી. એવી સંયમશ્રેણીમાં રહેવા આત્મા ઇચ્છે છે.’

શ્રી દેવકરણુજીએ પૂછ્યું: ‘અનંત દયા જ્ઞાની પુરુષની છે, તે કયાં જશે?’

શ્રીમદ્ કહે: ‘અંતે એ પણ મૂકવાની છે.’

ત્યાર બાદ શ્રીમદ્ સં. ૧૯૫૭માં ફરીથી અમદાવાદ પધાર્યા હતા. તેઓ આગાખાનને બંગલે પોતાનાં માતુશ્રી તથા ધર્મપત્ની સહિત રહ્યા હતા. તે વખતે મુનિઓ પણ ચોમાસું પૂરું કરી અમદાવાદ આવ્યા હતા.

શ્રીમદ્ પાસે ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ અને ‘સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા’ નામના બે મોટા દિગંબરી ગ્રંથો હાથના લખેલા હતા. એ ગ્રંથો શ્રી લલ્લુજી મહારાજ અને શ્રી દેવકરણુજીને માતુશ્રી દેવમાતા અને શ્રી ઝબકબાના હસ્તે વહોરાવ્યા હતા.

તે વેળાએ સાથેના બીજા મુનિઓએ વિહારમાં ગ્રંથો ઊંચકવામાં પ્રમાદવૃત્તિ સેવેલી અને વૃત્તિ સંકોચેલી એ દોષો પોતે જાણી લઈને તેઓ દૂર કરે એવા ઉદ્દેશથી શ્રીમદે કહ્યું :

‘મુનિઓ, આ જીવે સ્ત્રીપુત્રાદિના ભાર વહ્યા છે. પણ સત્પુરુષોની કે ધર્માત્માની સેવાભક્તિ પ્રમાદ રહિત ઉઠાવી નથી.’

પછી શ્રીમદે મુનિશ્રી લક્ષ્મીચંદ્રજીને કહ્યું : ‘તમારે શ્રી દેવકરણુજી પાસેનો ‘જ્ઞાનાર્ણવ’ ગ્રંથ તે વાંચે ત્યાં સુધી વિહારમાં ઊંચકવો; તેમ જ ‘શ્રી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા’ શ્રી લલ્લુજી વાંચે ત્યાં સુધી વિહારમાં શ્રી મોહનલાલજીએ ઊંચકવો.’

વાતચીત દરમ્યાન શ્રી દેવકરણુજીએ પૂછ્યું : ‘આ શરીર આવું એકદમ કેમ કૃશ થઈ ગયું?’

શ્રીમદ્ કહે : ‘અમે શરીરની સામે પડ્યા છીએ. ધરમપુરમાં રહી અપથ્યાહાર કરવાથી એમ દેખાય છે.’

શ્રીમદે માતૃશ્રી દેવમાતાને બાર વ્રત સંક્ષેપમાં લખી આપી વ્રત લેવા મુનિઓ પાસે અંબાલાલભાઈ સાથે મોકલ્યાં હતાં. સાથે શ્રી ઝખકબા પણ હતાં.

‘શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ’માંથી બ્રહ્મચર્યનો અધિકાર સંભળાવવા પણ શ્રીમદે સૂચના કરેલી તે પ્રમાણે શ્રી દેવકરણુજીએ માતૃશ્રી તેમ જ ઝખકબાને વાંચી સંભળાવ્યાં. ત્યાર બાદ શ્રી દેવકરણુજીએ માતૃશ્રી દેવમાતાને કહ્યું :

‘માતૃશ્રી, હવે આપ આજ્ઞા આપો, જેથી કૃપાળુદેવ

(શ્રીમદ્) સર્વ વિરતિ ગ્રહણ કરે અને ઘણા જીવોનો ઉદ્ધાર કરે.’

માતૃશ્રી દેવમાતા બોલ્યાં :

‘મને બહુ મોહ છે; તેમના ઉપરનો મોહ મને છૂટતો નથી. તેમનું શરીર સારું થયા પછી હું સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવા તેમને રજા દઈશ.’

તે જ દિવસે શ્રીમદ્ મુનિઓ પાસે ભાવસારની વાડીએ ગયા હતા. ત્યાં શ્રી મોહનલાલજીએ પ્રશ્ન કર્યો :

‘મરણ સમયે આત્મપ્રદેશો કયા અંગમાંથી નીકળતા હશે?’

શ્રીમદે દૃષ્ટાંત આપી ઉત્તર આપ્યો :

‘નીકમાં પાણી ચાલ્યું જતું હોય અને નીક બ્યાંથી ફાટે, ત્યાંથી પાણી ચાલ્યું જાય. અમે મરણનું સ્વરૂપ તપાસી વાળ્યું છે કે, આ સ્થિતિને જગતના જીવો મરણ કહે છે.’

મુનિઓ ભાવસારની વાડીથી વિહાર કરી સરસપુર ઉપાશ્રયમાં ગયા હતા. રાત્રે ખાર વાગ્યા પછી અંબાલાલ-ભાઈને મુનિઓ પાસે જવાની આજ્ઞા થવાથી ત્યાં તે એકલા ગયા અને મુનિઓને કહે : ‘આજે મારા પર પરમ ગુરુએ અપૂર્વ કૃપા કરી છે. મારો જે પ્રમાદ હતો, તે આજે નષ્ટ કર્યો છે; જનગૃતિ આપી, મૂળમાર્ગ કેવો જોઈએ તે સંબંધે વ્યવહાર અને પરમાર્થનું પોષણ થાય તેવા સહવ્યવહારનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું.’ એમ સવાર સુધી વાતો કરીને અંબાલાલભાઈ પાછા શ્રીમદ્ પાસે ગયા હતા.

અહીં એક પ્રસંગનું સ્મરણ કરવું જરૂરી છે. ઇડરના સમાગમમાં એક વખતે આમ્રવૃક્ષ નીચે શ્રીમદે મુનિઓને કહ્યું હતું :

‘મુનિઓ, જીવની વૃત્તિ તીવ્રપણામાંથી પણ નરમ પડી જાય છે. અંબાલાલની વૃત્તિ અને દશા, પ્રથમ ભક્તિ અને વૈરાગ્યાદિના કારણે લખ્ધિ પ્રગટાવે તેવી હતી, તે એવી કે ત્રણ ચાર કલાક યોધ કર્યો હોય તે બીજે દિવસે કે ત્રીજે દિવસે તેને લખી લાવવા કહીએ તો તે બધું અમારા શબ્દોમાં જ લખી લાવતા. હાલ પ્રમાદ અને લોભાદિનાં કારણથી વૃત્તિ શિથિલ થઈ છે, અને તે દોષ તેનામાં પ્રગટ થશે એમ અમે બાર માસ પહેલાંથી જાણતા હતા.’

એ સાંભળીને શ્રી લલ્લુજીના મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે શ્રીમદ્ને પૂછ્યું : ‘શું તે એમ ને એમ જ રહેશે?’

ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું :

‘મુનિ, ખેદ કરશો મા. જેમ નદીના પ્રવાહમાં તણાતું પાંદડું કોઈ એક જાળા આગળ અટકી જાય, પણ ફરી પૂરપ્રવાહના વહનમાં જાળાથી જુદું પડી છેક મહાસમુદ્રમાં જઈ મળે. તે પ્રમાણે તેનો પ્રમાદ અમારા યોધથી દૂર થશે અને પરમપદને પામશે.’

અમદાવાદમાં એક દિવસે શ્રીમદે શ્રી દેવકરણુજીને કહ્યું :

‘અમે સ્ત્રી અને લક્ષ્મી બંને ત્યાગ્યાં છે; અને સર્વ-

સંગપરિત્યાગની આજ્ઞા માતૃશ્રી આપશે એમ લાગે છે.’

એ સાંભળીને શ્રી દેવકરણુજી હર્ષ પામતા બોલી
ઉઠ્યા: ‘અમારા પૂર્વ પુણ્યનો ઉદય થયો કે અમને
આપની નિરંતર સેવા સમાગમ મળશે.’

બીજે દિવસે વઢવાણ જતાં પહેલાં આગાખાનને
ખંગલે શ્રી લલ્લુજી અને શ્રી દેવકરણુજીને બોલાવી શ્રીમદે
છેલ્લી સૂચના આપતાં જણાવ્યું:

‘અમારામાં અને વીતરાગમાં ભેદ ગણુશો નહિ.’

અમદાવાદથી શ્રીમદ્નું વઢવાણ જવાનું થયું, ત્યાં
ખંભાતના ભાઈ લલ્લુભાઈ તથા નગીનભાઈ શ્રીમદ્નાં
દર્શને ગયેલા. ત્યાંથી પાછા ખંભાત જતી વખતે
શ્રીમદે તેઓને કહ્યું હતું:

‘ફરી મળીએ કે ન મળીએ, સમાગમ થાય કે ન
થાય, પણ અમારા પ્રત્યે અખંડ વિશ્વાસ રાખજો.
અમારામાં ને શ્રી મહાવીરદેવમાં કંઈ પણ ફેર નથી.
ફક્ત આ પહેરણુનો ફેર છે.’

વઢવાણ શ્રીમદ્ રહ્યા તે દરમ્યાન ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક
મંડળ’ની યોજના શ્રીમદે શરૂ કરી હતી. સં. ૧૯૫૬ના
ભાદરવામાં એક પત્રમાં એનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રીમદ્
જણાવે છે:

‘પરમ સત્શ્રુતના પ્રચારરૂપ એક યોજના ધારી છે.
તે પ્રચાર થઈ પરમાર્થ માર્ગ પ્રકાશ પામે તેમ થશે.
“પ્રજ્ઞાવબોધ” ભાગ “મોક્ષમાળા”ના ૧૦૮ મણુકા અત્રે
લખાવશું.’

એક સારી રકમની ટીપ કરી તેમાંથી મહાન આચાર્યોના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરાવી તત્ત્વવિચારણા માટે જનસમૂહને અનુકૂળતા મળે તેવા હેતુથી તે સંસ્થા સ્થપાઈ હતી.

લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યા પછી શ્રીમદ્ બહુ ખારીકાઈથી વ્રત પાળતા. રેલગાડીની ટિકિટ સરખી પણ પોતાની પાસે રાખતા નહિ. ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ને અંગે નાણાંની વાતમાં લળવું પડે તો તે પણ અતિચાર રૂપે લેખતા.

પરંતુ આ અરસામાં શ્રીમદ્ની તબિયત ધીરેધીરે વધારે ને વધારે બગડતી જ ચાલી. હવાફેર માટે તેમને દરિયા કિનારે મુંબઈ, માદુંગા, શિવ અને વલસાડ પાસે તીથલ વગેરે સ્થળોએ લઈ જવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંથી પછી વઢવાણ કેમ્પમાં લીંમડીના ઉતારામાં થોડો વખત રહેવાનું બન્યું હતું.

અહીં વઢવાણમાં શ્રીમદે બે ફેટા પક્ષાસન અને કાઉસગ્ગ મુદ્રાના ભાઈ સુખલાલની માગણીથી પડાવ્યા હતા.

પછીથી રાજકોટ આણવામાં આવ્યા. અહીં ઘણાખરા મુમુક્ષુઓ આવતા, પણ શરીર ઘણું અશક્ત થઈ ગયેલું હોવાને કારણે દાકતરોએ શ્રીમદ્ને વાતચીત પણ વિશેષ ન કરાવવાની ખાસ તકેદારી રાખી હતી.

પત્રો લખાવવા પડે તો એક બે લીટીના જ તેઓ લખાવતા. રાજકોટમાં લખેલા છેલ્લા પત્રો અહીં આપ્યા છે :

૧

સં. ૧૯૫૭, ફાગણ વદ ૧૩, સોમ
ૐ શરીર સંબંધમાં ખીજી વાર આજે અપ્રાકૃત ક્રમ
શરૂ થયો.

જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્તો.

૨

સં. ૧૯૫૭, ચૈત્ર સુદ ૨, શુક્ર
ૐ અનંત શાંતમૂર્તિ એવા ચંદ્રપ્રભ સ્વામીને નમો નમઃ
વેદનીય તથાઈપ ઉદયમાનપણે વેદવામાં હર્ષશોક
શો? ૐ શાંતિઃ.

શ્રીમદ્ના નાના ભાઈશ્રી મનસુખભાઈ, શ્રી રેવાશંકર-
ભાઈ, ડો. પ્રાણજીવનદાસભાઈ, લીમડીવાળા ભાઈ મનસુખ-
ભાઈ વગેરે શ્રીમદ્ની સારવારમાં હતા. પરંતુ એ સારી
પ્રેમ અને કાળજીભરી સારસંભાળ અને શુશ્રુષા પણ
ગમનોન્મુખ આત્માને રોકી શકી નહિ.

શ્રી મનસુખભાઈ રવજીભાઈએ શ્રીમદ્ની અંતિમ
અવસ્થાનું વર્ણન એક પત્રમાં નીચે મુજબ આપ્યું છે :

‘મનદુઃખ – હું છેવટની પણ પર્યંત અસાવધ રહ્યો!
તે પવિત્રાત્માએ આડકતરી રીતે ચેતવ્યું, તથાપિ રાગને
લઈને સમજી શક્યો નહિ. હવે સ્મરણ થાય છે કે
તેઓએ મને એકવાર ચેતવણી આપી હતી.

‘હું અજ્ઞાન, અંધ અને મૂર્ખ તેઓશ્રીની વાણી
સમજી શકવાને અસમર્થ હતો.

‘દેહત્યાગના આગલા દિવસે સાયંકાળે રેવાશંકર-

ભાઈ, નરભેરામ, હું વગેરે ભાઈઓને કહ્યું, ‘તમે નિશ્ચિત રહેજો, આ આત્મા શાશ્વત છે, તમે શાંતિ અને સમાધિપણે પ્રવર્તશો. જે રત્નમય જ્ઞાનવાણી આ દેહ દ્વારાએ કહી શકાવાની હતી તે કહેવાનો સમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.’

‘આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં અમે રાગના કારણથી ચેતી શક્યા નહિ. અમે તો એમ બક્ષમમાં રહ્યા કે અશક્તિ જણાય છે.’

‘રાત્રિના અઢી વાગ્યે અત્યંત શરદી થઈ તે સમયે તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે, ‘નિશ્ચિત રહેજો; ભાઈનું સમાધિ મૃત્યુ છે.’

‘ઉપાયો કરતાં શરદી ઓછી થઈ ગઈ.’

‘પોણાઆઠ વાગ્યે સવારે દૂધ આપ્યું, તે તેઓએ લીધું. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં મન, વચન અને કાયા રહ્યાં હતાં.’

‘પોણાનવે કહ્યું, “મનસુખ, દુઃખ ન પામતો; માને ઠીક રાખજે. હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉં છું.”’

‘સાડાસાત વાગ્યે જે બિછાનામાં પોઢચા હતા, તેમાંથી એક કોચ ઉપર ફેરવવા મને આજ્ઞા કરી.

‘મને લાગ્યું કે, અશક્તિ ઘણી જણાય છે માટે ફેરફાર ન કરવો. ત્યારે તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી કે ત્વરાથી ફેરફાર કર.

‘એટલે મેં સમાધિસ્થ ભાવે સૂઈ શકાય એવી કોચ ઉપર વ્યવસ્થા કરી, જે ઉપર તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા સમાધિસ્થ ભાવે છૂટા પડ્યા; લેશ માત્ર આત્મા

છૂટો થવાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં. જેમજેમ પ્રાણ ઓછા થવા લાગ્યા તેમતેમ મુખમુદ્રાની કાંતિ વિશેષપણે પ્રકાશ પામવા લાગી.

‘વઢવાણ કોંપમાં જે સ્થિતિમાં ઊભાંઊભાં ચિત્રપટ પડાવેલ તે જ સ્થિતિમાં કેચ ઉપર સમાધિ પાંચ કલાક રહી. લઘુશંકા, દીર્ઘશંકા, મોઢે પાણી કે આંખે પાણી કે પરસેવો કંઈ પણ પોણા આઠથી જે વાગ્યા સુધી પ્રાણ છૂટા પડ્યા તોપણ કશું જણાયું નહોતું. એક કલાકે દૂધ પીધા પછી હમેશાં દિશાએ જવું પડતું તેને બદલે આજે કાંઈ પણ નહિ જેવી રીતે યંત્રને ચાવી દઈ આધીન કરી લેવામાં આવે એ રીતે કરેલ.

‘આવા સમાધિસ્થલાવે તે પવિત્ર આત્મા અને દેહનો સંબંધ છૂટ્યો....’

આમ સંવત ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદ પાંચમ ને મંગળવારે બપોરે જે વાગતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આ ક્ષેત્ર અને નાશવંત દેહનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ ગતિ પામ્યા; પરમપદ પામ્યા. ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: ।

‘એ પરમપદપ્રાપ્તિનું કયું ધ્યાન મેં,
ગળ વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
પ્રભુ-આજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો.’

શ્રીમદ્ની અંતિમ વેળાએ નવલચંદ્રભાઈ પણ હાજર હતા. તેમણે અંબાલાલભાઈને પત્ર દ્વારા લખ્યું હતું:
‘નિર્વાણ સમયની મૂર્તિ અનુપમ, ચૈતન્યવ્યાપી,

શાંત, મનોહર ને ભેતાં તૃપ્તિ ન થાય એવી શોભતી હતી એમ આપણને ગુણાનુરાગીને તો લાગે, પણ જેઓ ધીજી સંબંધે હાજર હતાં તેઓને પણ આશ્ચર્ય પમાડતી ને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરતી જણાતી હતી. આ વખતના અફ્સુત સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને આત્મામાં જે ભાવ થાય છે તે લખી શકાતો નથી.’

શ્રી મનસુખભાઈ, આગળ આપણે ભેઈ ગયા એ પત્રમાં જ જણાવે છે :

‘પોતે તદ્દન વીતરાગ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરેલી, એટલે કોઈ પણ પ્રકારે તેઓશ્રીએ પોતાની માની પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ, ઉદાસીનપણું જ યોગ્ય ધાર્યું હતું. હવે આપણે કેાનું અવલંબન રહ્યું—માત્ર તેઓશ્રીનાં વચનામૃતોતું અને તેમનાં સદ્વર્તનનું અનુકરણ કરવું એ જ મહાન અવલંબન હું માનું છું.’

શ્રી અંબાલાલભાઈ પોતાનું હૃદય નીચેના પત્રમાં ઠાલવે છે :

‘વિશાળ અરણ્યને વિશે અતિ સુંદર અને શાંતિ આપનારું એવું એક જ વૃક્ષ હોય, તે વૃક્ષમાં નિઃશંકતાથી શાંતપણે કોમળપણે સુખાનંદમાં પક્ષીગણ મલકતાં હોય, તે વૃક્ષ એકાએક દાવાગ્નિથી પ્રજ્વલિત થયું હોય તે વખતે તે વૃક્ષથી આનંદ પામનારાં પક્ષીઓને કેટલું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય? કે જેને ક્ષણ એક પણ શાંતિ ન હોય! અહાહા! તે વખતના દુઃખનું મોટા કવીશ્વરો પણ વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે; તેવું જ અપાર દુઃખ અઘોર અટવીને

વિશે આ પામર જીવોને આપી હે પ્રભુ! તમે ક્યાં ગયા?

‘હે ભારત ભૂમિ! શું આવા, દેહ છતાં વિદેહપણે વિચરતા પ્રભુનો ભાર તારાથી વહન ન થયો? જો તેમ જ હોય તો આ પામરનો જ ભાર તારે હળવો કરવો હતો; કે નાહક તેં તારી પૃથ્વી ઉપર જોબ રૂપ કરી નાખ્યો.

‘હે મહાવિકરાળ કાળ, તને જરા પણ દયા ન આવી! છપ્પનિયાના મહાદુષ્કાળ વખતે લાખો મનુષ્યોનો તેં લોગ લીધો, તોપણ તું તૃપ્ત થયો નહિ; અને તેથી પણ તારી તૃપ્તિ નહોતી થઈ, તો આ દેહનો જ પ્રથમ ભક્ષ તારે કરવો હતો કે આવા પરમ શાંત પ્રભુનો તેં જન્માન્તરનો વિયોગ કરાવ્યો! તારી નિર્દયતા અને કઠોરતા મારા પ્રત્યે વાપરવી હતી! શું તું હસમુખો થઈ મારા સામું જુએ છે!

‘હે શાસનદેવી! તમારું પરિખળ આ વખતે કાળના મુખ આગળ ક્યાં ગયું! તમારે શાસનની ઉન્નતિની સેવા યજ્ઞવવામાં અગ્રેસર તરીકે સાધનભૂત એવા પ્રભુ હતા; જેને તમે ત્રિકરણયોગે નમસ્કાર કરી સેવામાં હાજર રહેતાં તે આ વખતે કયા સુખમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં કે આ મહાકાળે શું કરવા માંડ્યું છે તેનો વિચાર જ ન કર્યો.

‘હે પ્રભુ! તમારા વિના અમે કોની પાસે ક્ષરિયાદ કરીશું? તમે જ જ્યારે નિર્દયતા વાપરી ત્યાં હવે બીજો દયાળુ થાય જ કોણ? હે પ્રભુ! તમારી પરમ કૃપા, અનંત દયા, કરુણામય હૃદય, કોમળ વાણી, ચિત્તહરણ

શક્તિ, વૈરાગ્યની તીવ્રતા, યોગબીજનું અપૂર્વપણું, સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનું સંપૂર્ણ ઉજમાળ-પણું, પરમાર્થલીલા, અપાર શાંતિ, નિષ્કારણ કરુણા, નિઃસ્વાર્થી યોગ, સત્સંગની અપૂર્વતા, એ આદિ ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું હું શું સ્મરણ કરું? વિદ્વાન કવિઓ અને રાજેન્દ્ર દેવો આપનાં ગુણસ્તવન કરવાને અસમર્થ છે તો આ કલમમાં અલ્પ પણ સમર્થતા ક્યાંથી આવે? આપના પરમોત્કૃષ્ટ ગુણોનું સ્મરણ થવાથી મારા શુદ્ધ અંતઃકરણથી ત્રિકરણયોગે હું આપનાં પવિત્ર ચરણારવિંદમાં અભિવંદન કરું છું. આપનું યોગબળ, આપે પ્રકાશિત કરેલાં વચનો અને આપેલું યોગબીજ મારું રક્ષણ કરે, એ જ સદૈવ ઇચ્છું છું. આપે સદૈવને માટે વિયોગની આ સ્મરણમાળા આપી તે હવે વિસ્મૃત નહિ કરું.

‘ખેદ, ખેદ અને ખેદ; એ વિના બીજું કંઈ સૂઝતું નથી! રાત્રિદિવસ રડી રડીને કાઢું છું. કંઈ સૂઝ પડતી નથી!’

આ જ સ્થિતિ શ્રીમદ્દના સૌ ભક્તજનો તથા મુમુક્ષુજનોની થઈ હતી. ધર્મનું મહાન અવલંબન અને પોષણ આપનાર કલ્પવૃક્ષ સમાન શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો વિયોગ દરેકને અસહ્ય થયા વિના ન જ રહે.

શ્રીમદ્દનાં ધર્મપત્ની ઝબકબા પોતાનો કાળ એકાંતમાં, શ્રીમદે આપેલા સ્મરણની માળામાં જ ગાળતાં. બહુ જ થોડા કાળમાં તેમનો પણ દેહ છૂટી ગયો હતો.

શ્રીમદ્દનાં માતૃશ્રી દેવમાતાનું હૈયું બહુ કોમળ

હતું. કોઈ શ્રીમદ્ની વાત કાઢે તો તેમની આંખો આસુથી છલકાઈ જતી.

આમ પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી સૌનાં અંતઃ-કરણમાં વ્યાપી ગયા હતા. એવા મહાન સદ્ગુરુનો દેહવિલય થતાં સૌનાં હૃદય આકુળવ્યાકુળ થયા વિના રહે જ શાનાં?

પરંતુ ત્યાં તો શ્રીમદે વીસ વર્ષની વયે એક પત્રમાં જે લખ્યું હતું તે આપણને હૈયાધારણરૂપ થઈ પડે છે અને શ્રીમદ્નો પ્રેરક સંદેશ આપી જાય છે:

‘આત્મભાવમાં સઘળું રાખજો.

‘ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ રાખજો.

‘જગતના કોઈ પણ પદાર્થ, સગાં, કુટુંબી, મિત્રનો કંઈ હર્ષશોક કરવા યોગ્ય જ નથી.

‘પરમ શાંતિપદને ઇચ્છીએ એ જ આપણે સર્વસમંત ધર્મ છે; અને એ જ ઇચ્છામાં ને ઇચ્છામાં તે મળી જશે, માટે નિશ્ચિત રહો.

‘હું કોઈ ઇચ્છામાં નથી, પણ આત્મામાં છું એ ભૂલશો નહિ.’

અને આપણે આત્મા પરમકૃપાળુદેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનાં પવિત્ર ચરણકમળે લક્ષ્મીભાવપૂર્વક પ્રણામ કરતો પ્રાર્થી ઊઠે છે:

‘પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ.’

શ્રીમદ્દનાં સ્મારકો

‘શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’: સંવત ૧૯૫૬ના પર્યુષણ પર્વ ઉપર શ્રીમદ્દની વઢવાણ કંપેમાં સ્થિતિ હતી. તે વખતે તેઓશ્રીની શરીર-પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી ઘણા ગુણાનુરાગીઓનો સમૂહ ત્યાં મળ્યો હતો. આ પ્રસંગે શ્રીમદ્દની એવી ઇચ્છા થઈ કે ચિરકાળ ટકી શકે એવું કાંઈક જ્ઞાનપ્રચારનું કાર્ય થાય તો સારું. એ ઇચ્છા ભેગા મળેલા ગુણાનુરાગી લાઈઓએ ઉપાડી લીધી અને તે જ વખતે એક ક્ષણે ઊભો કર્યો. થોડાક જ વખતમાં લગભગ રૂ. ૯,૦૦૦ ભરાઈ ગયા. આ ક્ષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા તે નાણાં શ્રીમદ્દને બધાએ મળી અર્પણ કર્યાં. શ્રીમદ્દે તેની એક ટીપ તૈયાર કરાવી. તે ટીપ મુંબઈ શા. રેવાશંકર જગજીવનના નામથી ચાલતી પેઠી ઉપર મોકલી આપી.

આ રીતે આ મંડળની સ્થાપના થઈ. શ્રીમદ્દની ઇચ્છા અનુસાર એનું નામ ‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ પાડવામાં આવ્યું. પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ એટલે

ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ કરનાર મંડળ—લોકસમૂહમાં ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનનો ફેલાવો કરનાર મંડળ.

‘પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ’ની યોજના નિશ્ચિત સ્વરૂપ પકડે એ પહેલાં જ શ્રીમદ્નો દેહવિલય થયો. ત્યાર પછી જૈન ભંડારોનાં મૂળ પુસ્તકો મેળવીને ભાષાંતર કરવાનું કામ બની શકે તેમ નહિ હોવાથી, શ્રી વીતરાગ-શ્રુતના સિદ્ધાંત પૈકી ન્યાય અને તત્ત્વ વિષયક ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધિ હિંદી અનુવાદરૂપે દ્વિમાસિક દ્વારા શરૂ થઈ. પાછળથી દ્વિમાસિકને બદલે અમુક વખતને અંતરે આખા ગ્રંથો પ્રગટ કરવાનું શરૂ થયું. આ પ્રમાણે બહાર પડતાં પુસ્તકોને શ્રીમદ્ના સ્મારકરૂપે ‘શ્રી રાજચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું. સ્વ. રેવાશંકર-ભાઈ જગજીવનદાસના મંત્રીપણા નીચે આ સંસ્થાએ અનેક ઉત્તમ ગ્રંથો દ્વારા જનસમાજમાં અલભ્ય એવાં પુસ્તકોના અભ્યાસની વૃદ્ધિ કરી છે.

શ્રીમદ્ની હયાતીમાં તેઓશ્રીને જુદેજુદે પ્રસંગે મુમુક્ષુ ભાઈઓ તથા મુનિશ્રીઓ વગેરે તરફથી લિન્નલિન્ન વિષયો અંગે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબના પત્રોનો સંગ્રહ ખંભાત અને અમદાવાદના મુમુક્ષુભાઈઓએ કરેલો તથા શ્રીમદ્ની રચેલી ભાવનાબોધ, મોક્ષમાળા, આત્મસિદ્ધિ ઇત્યાદિ કૃતિઓ વગેરે સામગ્રીને એકત્રિત કરી તેમ જ સંશોધિત કરાવી ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ નામનો એક ખૂબદગ્રંથ આ મંડળે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એ પણ શ્રીમદ્નું એક અદ્ભુત સ્મારક જ છે.

‘શ્રી સુબોધ પાઠશાળા’: શ્રી અંબાલાલભાઈ મુમુક્ષુ-જનોને ઉપયોગી થાય એવાં પુસ્તકો શ્રીમદ્ની સૂચના અનુસાર મંગાવી રાખી, શ્રીમદ્ સૂચવે તે પ્રમાણે જે જેને યોગ્ય હોય તેને તે મોકલી આપતા. ખરીદવાની ઇચ્છા હોય તે કિંમત આપી રાખી લેતા, નહિ તો અભ્યાસ કરી પાછું મોકલતા. આ પ્રમાણે જ્ઞાનની પરખરૂપ ‘શ્રી સુબોધ પાઠશાળા’ની સ્થાપના થઈ. ત્યાં ખંભાત અને તેની આજુબાજુના મુમુક્ષુઓ આવીને સદ્ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા, ભક્તિ કરતા તથા સત્સંગનો લાભ મેળવતા. હાલ પણ એ સંસ્થા પુસ્તકાલય અને ભક્તિસ્થાન તરીકે સત્સંગના ધામરૂપ બની ગઈ છે.

‘શ્રી નિબલ્યાસ મંડપ’: શ્રીમદ્ ખંભાત પાસે વડવામાં નિવૃત્તિ નિમિત્તે ઘણા વખત આવી રહેલા તે તીર્થસ્થળના સ્મરણાર્થે તથા સત્સંગ અર્થે એ એકાંત ઉત્તમ સ્થળ હોવાથી એક સુંદર મકાન અને દેરાસરની અનુકૂળતા સહિત ‘શ્રી નિબલ્યાસ મંડપ’ નામ આપી શ્રી પોપટલાલભાઈ મહોકમચંદ તથા તેમના પરિચિત શ્રીમદ્ના પ્રશંસકોએ એક સંસ્થા સ્થાપેલી છે, તે પણ સત્સંગનું રમણીય સ્થાન છે.

શ્રીમદે સ્વમુખે એમ કહેલું કે સામે ટેકરે શ્રી ચંદ્રપ્રભ પ્રભુની સ્થાપના થશે.

ખંભાત સ્ટેશનથી એક માઈલ દૂર આ આશ્રમ આવેલો છે. વડની પાસે વાવ આવેલી હોવાથી ‘વડવા’ કહેવાય છે.

‘શ્રી સનાતન જૈન ધર્મ-શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ’ : શ્રી લઘુરાજ સ્વામી મુનિચર્યાનુસારે અનેક સ્થળોએ કચાંક સ્થિર રહ્યા વિના વિચર્યા કરતા. ધીમેધીમે વૃદ્ધાવસ્થા અને વ્યાધિને કારણે પગની શક્તિ ઘટી જતાં, અગાસ પાસેના સંદેશર ગામમાં ઘણા લક્તજનોનો સમૂહ લક્તિ નિમિત્તે એકત્ર થયેલ, તેઓના આગ્રહથી શ્રી લઘુરાજ સ્વામીએ કોઈ સ્થળ શ્રીમદ્ના સ્મારક તરીકે અને લક્તિધામ તરીકે પસંદ થાય અને મકાન બને તો ઘણા વખત રહેવાનું સ્વીકાર્યું. એ રીતે સં. ૧૯૭૬ના કારતક સુદ પુનમે સંદેશર મુકામે આ આશ્રમનો સંકલ્પ કરવામાં આવ્યો. સંદેશરના સ્વ. જીજીભાઈ નામના ઉદાર સહગૃહસ્થે જમીન આપી અને અન્ય ગૃહસ્થોએ એક સારી રકમની ટીપ કરી. આમ અગાસ સ્ટેશનની બાજુમાં ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ’ની સ્થાપના થઈ.

આ આશ્રમમાં મનોહર દેરાસર છે, જેમાં નીચે શ્વેતાંબર અને ઉપર દ્વિગંબર પ્રતિમાઓ તથા ભોંયરામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની આરસની પ્રતિમા બિરાળે છે. આ પ્રતિમાની એક બાજુ પ્રણવ ઝંકારની સ્થાપના છે તથા બીજી બાજુ શ્રીમદ્જીની પાદુકાજીની સ્થાપના છે.

આશ્રમના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારની ઉપર ‘ક્ષમા એ જ મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો છે’ એ વાક્ય મોટા અક્ષરે અંકિત કરેલું છે.

‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મ-ભવન’ : શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ વવાણિયામાં થયો હતો. એ સ્થાન પણ પવિત્ર

ગણાય. એટલે શ્રી રવજીભાઈ પંચાણુભાઈની મૂળ જગ્યા તથા તેની આસપાસની જગ્યામાં 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મ-ભવન' નામનું ભવ્ય મકાન બંધાવ્યું છે.

એ જન્મ-ભવનમાં જિનાલય, ગુરુમંદિર, વ્યાખ્યાન-ગૃહ તથા ધર્મશાળાનો સમાવેશ થાય છે.

'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાન-પ્રકાશ મંદિર': વવાણિયામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને સાત વર્ષની વયે જે બાવળના ઝાડ ઉપર જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયેલું, તે જગ્યામાં 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાન-પ્રકાશ મંદિર'ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, તેમાં સં. ૨૦૦૮ના કારતક સુદ પૂર્ણિમાને રોજ પાદુકાજીની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે.

'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિહાર ભવન': શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એકાંત સાધનાર્થે ઇડરના પહાડોમાં વારંવાર વિચરેલા, ત્યાં ઘાંટિયા પહાડ પર એક મોટી શિલાને 'સિદ્ધશિલા' શ્રીમદે જણાવી હતી. એ સ્થાને આજે સુંદર મંદિર, અભ્યાસ મંડપ અને ધર્મશાળા બાંધવામાં આવી છે. આત્મસાધનાર્થે એકાંત અને શાંત સ્થાન બન્યું છે.

'શ્રી ઉત્તરસંડા-વનક્ષેત્ર': સં. ૧૯૫૪માં ખુલ્લાં ખેતરોમાં એક મકાનમાં શ્રીમદ્ એકાંતચર્યા માટે રહ્યા હતા. તે મકાનને પુનઃ મંદિર રૂપે બાંધી ધર્મશાળા સાથે એક સુંદર સ્થાન બાંધ્યું છે.

'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સમાધિ મંદિર': શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અંતિમ અગ્નિસંસ્કાર રાજકોટમાં નદી કિનારે થયા હતા. તે સ્થાને એક સમાધિ મંદિર બાંધવામાં

આવ્યું છે.

‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર’: ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર’ નામની સાહિત્ય પ્રકાશન માટેની સંસ્થાનો સમાવેશ અમદાવાદ મુકામે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલિત પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ પુરાતત્ત્વ મંદિર બંધ થતાં હવે ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર’ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ચલાવે છે.

શ્રી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ‘શ્રી રાજચંદ્ર જયંતીમાળા’ પ્રસિદ્ધ થાય છે. એમાં આજ સુધી તત્ત્વજ્ઞાનને લગતાં છએક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ અને ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની દષ્ટાંતકથાઓ’ આદિનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રીમદ્ પ્રત્યે ભક્તિવંત ભાઈઓએ પોતપોતાનાં ગામોમાં સત્સંગ ભક્તિના નિમિત્તે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિરોની સ્થાપના કરી છે. એ રીતે કાવિઠા, નાર, ભાદરણ, સુણાવ, સીમરડા, ધામણ, સડોદરા, આહોર, ઈંદોર, અમદાવાદ, વઢવાણ, બોરસદ, કલોલ, સુણાવ, વસો, નરોડા, વવાણિયા, બેંગલોર, વડાલી, હમ્પી અને દેવલાલી વગેરે સ્થળોએ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર’ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના આત્માનુભવી સાહિત્ય ને સાધનાથી આકર્ષાતા ભક્તોનો સમુદાય વધતો જાય છે તેમ તેમ ઉપાસના-સાધનાનાં સ્થાનો મંદિરો સ્મારકરૂપે વધતાં જાય છે.

આ બધાં સ્મારકો કરતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્મારક તો શ્રીમદ્ના જીવનસંદેશને ઝીલીને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી આત્માર્થ સાધવા મથતાં સૌ શ્રીમદ્-ભક્ત મુમુક્ષુજનો જ છે. એવાં મુમુક્ષુજનો શ્રીમદ્ની સત્-શિક્ષાને આત્મસાત્ કરી પવિત્ર તીર્થધામ સમાં બની શકે છે અને તેઓનાં અંતઃકરણરૂપી મંદિરમાં કૃપાળુદેવનો સદા વાસ છે.

છેવટે કૃપાળુદેવનાં પવિત્ર ચરણકમળમાં મસ્તક નમાવી પ્રાર્થુ છું :

‘શું પ્રભુચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપિયો, વતું ચરણાધીન.’

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ગા. ૧૨૫

परिशिष्ट-१

पत्र-संदर्भ

जवन-साधनामां 'श्रीमद् राजचंद्र' षुडह ग्रंथमांथी
दीधेला लभाणुना पत्रांक

जवन-साधना	श्रीमद् राजचंद्र षुडह ग्रंथ
पान	सं. २००७नी आवृत्तिना पत्रांक
पान	दीधी
५	१० थी १८ ८९
६	आपुं पान ८९
७	१ थी १३ ८९
७	१९ थी २४ १७-मोक्षमाणा पा. ५७
८	१ थी ४ ,,
९	६ थी १५ ८९
१२	२१ थी २४ ९६० डायनोधि-१ (३२)
१३	१ थी ४ ,,
१३	७ थी १० ७७
१४	५ थी ९ ४२४
१४	२३ थी २४ ८९
१५	१ थी १० ८९
१५	१६ थी २४ १२८
१६	आपुं पान १२८

પાન	શ્લોક	પત્રાંક
૧૭	૧ થી ૧૪	૧૨૮
૧૮	૭ થી ૧૦	૮૯
૧૯	૮	૮૯
૨૦	૧ થી ૨	૮૯
૨૧	૨૨	૧૨૬
૨૨	૧ થી ૪	૧૨૬
૨૩	૨૩ થી ૨૪	૮૯
૨૪	૧ થી ૩	૮૯
૩૫	૨૨ થી ૨૪	૧૮
૩૬	૧ થી ૧૫	૧૮
૪૪	૧૦ થી ૧૩	૭૧૮-આત્મસિદ્ધિ ગા. ૧૧૭
૪૬	૯ થી ૧૬	૨૧(૭૬); ૨૧(૮૦); ૨૧ (૧૨) ૬૦(૧૧); ૬૦(૧૨)
૪૮	૪ થી ૯	૧૭ મો. મા. પાક ૮૪
૪૮	૧૩ થી ૧૯	૪૦
૪૯	૬ થી ૧૮	૧૭ મો. મા. પાક ૯૯
૫૦	૭ થી ૧૬	૪૯૬
૫૦	૨૨ થી ૨૩	૬
૫૦	૨૪	૮
૫૧	૧ થી ૫	૮
૫૧	૬ થી ૭	૨૧ (૧૨)
૫૧	૮ થી ૧૪	૮૪
૫૧	૧૫ થી ૧૬	૧૦૮
૫૧	૧૭ થી ૧૮	૧૧૨
૫૧	૧૯ થી ૨૦	૧૦૮
૫૧	૨૧ થી ૨૪	૨૧(૨૬); ૨૧(૩૪)

પાન	લીટી	પત્રાંક
૫૨	૧ થી ૫	૭
૫૨	૧૬ થી ૨૨	૧૯(૧૦-૮૩-૮૪-૨૦૧ -૩૧૫ -૬૭૮ -૯૦ -૨૪૫ -૪૦૧ -૪૦૯ -૫૪૪ -૫૪૩)
૫૩	૧ થી ૧૫	૧૯(૫૪૫-૫૫૯-૫૬૦ -૭૫ -૧૯૦ -૩૯૫ -૪૨૩ -૪૨૪ -૪૩૬ -૪૫૮ -૪૫૯ -૫૦૫ -૫૦૬ -૬૩૮ -૨૮૭ -૩૧૮ -૨૯૭ -૨૯૮ -૭૦ -૭૨ -૭૩ -૬૪ -૧૩૯ -૨૩૫)
૫૩	૨૪ થી ૨૫	૧૦૧
૫૪	૧ થી ૪	૧૯(૫૪૯-૪૬-૧૩૭-૧૭૩)
૫૪	૧૭ થી ૨૪	૧૭ મો. મા. પાઠ-૬૪
૫૫	આખું પાન	”
૫૬	૧ થી ૩	”
૫૬	૪ થી ૨૪	૧૭ મો. મા. પાઠ-૬૫
૫૮	૧૫ થી ૧૭	૧૦૩
૫૯	૧ થી ૨	૧૦૩
૬૦	૮ થી ૨૧	૩૦
૬૧	૧૧ થી ૨૪	૭૮
૬૨	૧ થી ૧૬	૭૮
૬૨	૧૮ થી ૨૪	૮૨
૬૩	૩ થી ૨૨	૧૧૩

પાન	લીટી	પત્રાંક
૬૪	૧ થી ૧૬	૧૧૩
૬૪	૨૨ થી ૨૪	૮૨
૬૫	આખું પાન	૮૨
૬૬	૧ થી ૧૫	૮૨
૬૭	૫ થી ૮	૯૬૦ હાથ નોંધ- ૧(૩૨)
૬૮	૭ થી ૧૭	૧૩૩
૬૯	૧ થી ૧૯	૧૩૩
૭૦	૧ થી ૩	૧૩૩
૭૦	૬ થી ૭	૧૫૨
૭૧	૧ થી ૨	૧૫૨
૭૧	૬ થી ૧૮	૩૨
૭૧	૨૦ થી ૨૪	૯૧
૭૨	૧ થી ૫	૯૧
૭૨	૮ થી ૧૩	૧૫૭ (૧૧)
૭૨	૧૭ થી ૨૨	૧૮૭
૭૩	આખું પાન	૧૮૭
૭૪	૧ થી ૨	૧૮૭
૭૪	૪ થી ૬	૧૮૯
૭૪	૯ થી ૧૧	૨૦૧
૭૪	૧૬ થી ૨૩	૨૫૫
૭૫/૭૬	આખાં પાન	૨૫૫
૭૭	૧ થી ૪	૨૫૫
૭૭	૭ થી ૧૮	૨૫૮
૭૮	૮ થી ૧૫	૯૬૦ હાથ નોંધ- ૧(૩૨)
૭૮	૨૦ થી ૨૩	૭૩૮
૭૯	૧૧ થી ૧૫	૩૧૩

પાન	કીટી	પત્રાંક
૭૯	૧૭	૩૨૪
૮૦	૧ થી ૮	૩૨૪
૮૧	૨૧ થી ૨૪	૩૨૯
૮૨	૧ થી ૧૯	૩૨૯
૮૨	૨૧ થી ૨૪	૩૯૮
૮૩	૧ થી ૮	૩૯૮
૮૩	૧૦ થી ૨૧	૪૧૫
૮૪	૮ થી ૯	૮૯
૮૪	૨૦ થી ૨૨	૧૫૭ (૧૩)
૮૫	આખું પાન	„
૮૬	૧ થી ૧૪	„
૯૧	૫ થી ૧૨	૭૩૮
૯૭	૪ થી ૧૦	૪૦૦
૯૮	૧૫ થી ૧૭	૪૬૫
૯૯	૧	૪૬૫
૧૧૮	૧૬ થી ૧૯	૩૭૩
૧૧૯	૧ થી ૫	૮૬૬
૧૨૩	૨૧ થી ૨૪	૧૧૬
૧૨૪	૧૧ થી ૧૩	૧૧૭
૧૨૪	૧૬ થી ૨૪	૧૧૭
૧૨૫	૧ થી ૧૨	૧૧૭
૧૨૫	૧૩ થી ૨૨	૧૧૮
૧૨૬	૧ થી ૩	૧૧૮
૧૨૮	૨૩ થી ૨૪	૧૩૨
૧૨૯	૧	૧૩૩
૧૩૨	૨૪	૭૮૨

પાન	ક્ષીટી	પત્રાંક
૧૩૩	૧ થી ૧૦	૭૮૨
૧૩૩	૧૩ થી ૧૫	૭૮૬
૧૩૪	૪ થી ૧૨	૯૬૦ હાથ નોંધ-૨ (૨૦)
૧૪૦	૧૬ થી ૨૪	૫૦૦
૧૪૧	૧ થી ૫	૫૦૦
૧૬૩	૧૩ થી ૨૪	૯૫૬ (૩૨)
૧૭૩	૧૮ થી ૨૨	૯૫૬ (૧૦)
૧૭૪	આખું પાન	૯૫૬ (૧૦)
૧૭૫	૧ થી ૩	૯૫૬ (૧૦)
૧૮૨	૫ થી ૧૦	૯૫૬ (૭)
૧૮૨	૧૪ થી ૧૯	૯૫૬ (૨૪)
૧૮૨	૨૩ થી ૨૪	૧૭ શિ. ૫ અને મુ. મુદ્રા
૧૮૩	૧ થી ૧૭	,,
૧૮૩	૨૦ થી ૨૨	૧૭ મો. મા. પા-૧
૧૮૫	૧૮ થી ૨૪	૧૭ ઉપોદ્ધાત
૧૮૬	૧ થી ૭	૧૭ ઉપોદ્ધાત
૧૮૬	૮ થી ૨૪	૧૭ પાઠ ૨૧
૧૮૭	આખું પાન	૧૭ પાઠ ૨૧
૧૮૮	૧ થી ૨	૧૭ ,,
૧૯૯	૨ થી ૫	૭૩૮
૧૯૯	૬ થી ૯	૧૭ પાઠ ૫૦
૨૦૦	૨ થી ૨૦	૧૭ પાઠ ૫૦
૨૦૧	૧ થી ૮	૭૩૮
૨૦૧	૧૧ થી ૧૨	૭૩૮
૨૦૧	૧૮ થી ૨૪	૨૧૭
૨૦૨	આખું પાન	૨૧૭

पान	कीटी	पत्रांक
२०३	१ थी ५	२१७
२०३	१३ थी १८	३३४
२०३	२३ थी २४	७७
२०४	१ थी १७	३३४
२०४	२० थी २४	४३८
२०५	१ थी ५	४३८
२०५	६ थी १३	३८०
२०५	१४ थी १७	३८२
२०५	१८ थी २३	४२०
२०६	२ थी ६	१७३
२०६	१२ थी २२	७०८
२०७	आभुं पान	७०८
२०८	१ थी ११	७०८
२०८	१६ थी १८	५८२
२०८	२१ थी २३	८६० छात्रनोध-१ (३२)
२०८	२ थी ११	७०८
२१४	२१ थी २४	८५६ (२४)
२१६	१ थी ८	६५२-८५३
२१८	१८ थी २१	७३८
२२२	१० थी १८	३७
२२२	२२ थी २३	२६६
२२८	छेली जे कीटी	७१८-गाथा १२५

કેટલાક ગ્રંથાદિના પત્રાંક

શ્રી રાજચંદ્ર બૃહદ્ ગ્રંથ સં. ૨૦૦૭ની આવૃત્તિના—

મોક્ષમાળા	૧૭
ભાવના યોધ	૧૬
આત્મસિદ્ધિ	૭૧૮
સાતસો મહાનિતિ	૧૯
પુષ્પમાળા	૨
અપૂર્વ અવસર	૭૩૮
પાન. ૧૩૨	લી. ૧૭ સોભાગભાર્ગ પરના ત્રણ પત્રો ૭૭૯; ૭૮૦; ૭૮૧
પાન. ૧૩૯	લી. ૧૫ ગાંધીજી પરનો પત્ર ૫૩૦

પરિશિષ્ટ-૨

શબ્દાર્થ

અવધાન—એક વખતે અનેક કાર્યોમાં
લક્ષ રાખી સ્મૃતિશક્તિ તથા
એકાગ્રતાની અદ્ભૂતતા ખતાવવી
તે.

અવ્યાખ્યા—ખાધા, પીડા વગરનું.

અસાતા—દુઃખ, શારીરિક દુઃખ.

અસંગતા—આત્માર્થ સિવાયના
સંગ પ્રસંગમાં પડવું નહિ તે.

ઉદય (કર્મ)—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ તથા
ભાવને લઈને કર્મ જે પોતાની
શક્તિ દેખાડે છે તેને કર્મનો
ઉદય કહેવામાં આવે છે;
કર્મકળનું પ્રગટવું.

ઉપશમ—કર્મનું શાંત થવું તે.

કાયોત્સર્ગ—શરીરની મમતા છોડીને
આત્માની સન્મુખ થવું; આત્મ-
ધ્યાન કરવું.

કંખા—ઇચ્છા.

ચોવિહાર—રાત્રે ચાર પ્રકારના

આહારનો ત્યાગ : (૧) ખાધ-
જેથી પેટ ભરાય જેમ રોટલી
વગેરે; (૨) સ્વાદ-સ્વાદ લેવા
યોગ્ય જેમ એલચી; (૩) લેણ-
ચાટવા યોગ્ય પદાર્થ જેમ
રાખડી; (૪) પેચ-પીવા યોગ્ય
જેમ પાણી દૂધ ઇત્યાદિ.

દુઃખમ કાળ—પંચમ કાળ; આ આરો
પંચમકાલ છે; અન્ય દર્શનકારો
એને જ કલિયુગ કહે છે;
જિનાગમમાં આ કાળને 'દુઃખમ'
એવી સંજ્ઞા કહી છે.

નિર્જરા—કર્મોનું આત્માથી છૂટા
પડવું તે.

નિહાર—શૌચ, મલત્યાગ.

પચ્યખાણુ—કશુંક ત્યાગવાનું વ્રત-
પ્રતિજ્ઞા.

પ્રતિક્રમણુ—થયેલા દોષોનો પશ્ચા-
ત્તાપ.

ભદ્રિકપાણ્યું—સરળતા; ઉત્તમતા.

ભય સંજ્ઞા—જેથી જીવને ભય લાગ્યા કરે છે તે.

મોહનીય કર્મ—આઠ કર્મોમાં એક મોહનીય કર્મ છે, જે કર્મોનો રાજ કહેવાય છે; તેના પ્રભાવે જીવ નિજ સ્વરૂપને ભૂલે છે.

યત્ના—કોઈ પણ જીવની હિંસા ન થાય તેમ પ્રવર્તવું તે.

રંચ—જરા; થોડું.

વિકથા—ખોટી કથા; સંસારની કથા. એ ચાર પ્રકારે છે: સ્ત્રીકથા, ભોજનકથા, દેશકથા, રાજકથા.

વિદેહી દશા—દેહ હોવા છતાં જે પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં વર્તે છે એવા પુરુષની દશા.

વેદનીય કર્મ—જે કર્મના ઉદયથી જીવને સુખદુઃખની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય—સાતા અસાતા વેદાય.

સાતા વેદનીય—જે કર્મના ઉદયથી જીવને સુખની સામગ્રી મળે.

સામાયિક—જે ધરી સુધી સમતા ભાવમાં રહેવું તે.

परिशिष्ट-३

सूचि

अगास १५१, १५२, २२६
 अनट्टे धिस लारुटे १३४
 अपूर्व अनुसार १२
 अपूर्व अवसर...१६०
 अभदावाह ११२, १२१, १२२, १२३,
 १५०, २१०, २१३, २१४, २२४,
 २२८
 अभीयंद १०
 अवधान ३३, ४०
 अष्टावधान ३३, ३४
 अंजर १२६
 अंतरदशा १२६
 अंतर्ज्ञान १५
 अंभालालभाई १००-१०६, १०८,
 ११६, १२२, १२३, १४२-१४५,
 १४७, १४६, १६४, २११-२१३,
 २१८, २१६, २२५
 आगम १४८
 आगाभाननो अंगदो २१०, २१४
 आचार्य आत्माराम १६५
 आचार्य आनंदशंकर ध्रुव १६७

आर्षुंद १०१, १४३
 आत्मज्ञान ६०, १७२
 आत्मदर्शन ८६
 आत्मसिद्धिशास्त्र १, ४४, ४८, १०२,
 १३१, १३३, १४४, १५२, १७७,
 १६०-१६४, २२४, २२८, २२६
 आत्मछितनां साधन १०४
 आत्मा १५५, १६१, १६२, १७१,
 १६२; ँनी शक्ति १४, २६, ४४;
 ँनुं पूर्णस्वरूप ४
 आत्मोन्नति ६, ३६
 आदिनाथ ऋषभदेव ११२
 आनंदधन १८८; ँयोवीशी ११७
 आढ्यंतर परिणाम अवलोकन ६७,
 १७७
 आश्रमलजनावली १६०
 आडोर २२८
 अंडर ६६, १०२, १११-११३, ११५,
 १३१, १६४, १७०, २१३, २२७
 अशु प्रिस्त १५३
 अंलंड १५७

ઇદોર ૨૨૮
 ઉત્તરસંડા ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૬૮;
 ૦ વનક્ષેત્ર ૨૨૭
 ઉત્તરાધ્યયન ૪૬, ૧૬૬
 ઉદાસીનતા ૧૫, ૩૬, ૬૩, ૭૬,
 ૮૩, ૨૧૬
 ઉપદેશ છાયા ૧૦૧, ૧૪૩, ૧૭૭
 ઉપદેશ નોંધ ૧૭૭
 ઉપદેશ રહસ્ય ૨૦૫
 ઉપાધિ ૮૧, ૮૩, ૯૮, ૯૯, ૧૨૩,
 ૧૨૬, ૧૩૧, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫
 એકાન્ત ચર્ચા ૯૬, ૨૦૬
 કચ્છ ૨૨, ૧૨૯
 કરમાળા (દક્ષિણ હિંદ) ૧૪૫, ૧૫૧
 કર્ણદેવ ૪
 કર્નલ એચ. એલ. નટ ૩૫
 કર્મ (વેદનીય-મોહનીય) ૧૨૪
 કર્મચંદ્રભાઈ ૧૨૨
 કલોલ ૨૨૮
 કલ્યાણજીભાઈ ૧૦
 કપાય ૫૯
 કસબાલા ૧૪૬
 કળિકાળસર્વજ્ઞ ૪
 કાઠિયાવાડ ૧૨૭
 કાવિઠા ૪૩, ૪૪, ૧૦૦-૧૦૨, ૧૩૦,
 ૧૪૩, ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૬૭-૧૭૦,
 ૨૨૮
 કાવ્યમાળા ૧૭૮
 કાશીબહેન ૧૬૧
 કૃષ્ણદાસ ૧૪૬
 જી-સા-૧૬

ખંભાત ૮૦, ૯૯-૧૦૧, ૧૧૨,
 ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૪૨
 ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૮-૧૫૦, ૧૫૪,
 ૧૬૧, ૨૧૪, ૨૨૪, ૨૨૫
 ખીમજીભાઈ ૧૦
 ખેડા ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૭૨
 ગુટુલાલજી મહારાજ ૩૩
 ગાંધીજી ૧૭, ૧૬, ૮૬, ૮૭, ૮૯,
 ૯૧, ૧૩૪-૧૪૨, ૧૫૩, ૧૫૭-
 ૧૫૯
 ગીરધર ૧૭૧
 ગુજરાતી ૩૫
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૨૨૮
 ગૃહસ્થ-જીવન ૫૨-૫૬, ૬૧
 ગૃહાશ્રમ ૬૩
 ગોપાળદાસજી બરૈયા ૧૬૨
 ગોમટસાર ૧૬૨
 ગૌતમ ૧૧૨, ૧૬૯
 ગ્લૉડસ્ટન ૧૫૭, ૧૫૮
 અકવર્તી ૧૫
 ચતુરલાલજી ૧૧૨, ૧૫૬
 ચત્રજીજી બેચરભાઈ ૬૯
 ચમત્કાર ૫, ૬, ૩૮, ૪૧, ૯૨
 ચમનપર ૨
 ચરોતર ૯૬, ૧૦૦, ૧૪૩, ૧૫૧
 ચર્યગેટ ૧૬૫
 ચંદ્રમભસ્વામી ૨૧૬, ૨૨૫
 ચારિત્રમોહ ૨૦૧
 ચારિત્ર્ય ૮૯
 ચૈતન્યનું સ્વરૂપ ૪૬

છગનલાલ બેચરલાલ ૧૨૪
 છ પદ ૧૯૩
 જગત્કર્તા ૬, ૭
 જડભરત ૧૫૧, ૨૦૨
 જાતિસ્મરણજ્ઞાન ૧૦
 જામનગર ૩૪
 જીજીભાઈ ૨૨૬
 જુઠાભાઈ ઉજમશીભાઈ ૧૨૦-૧૨૫,
 ૧૪૨, ૧૪૭
 જુનાગઢ ૧૨, ૧૫૧
 જેતપર (મોરબી તાલુકો) ૬૯
 જેરાંગભાઈ ૧૨૦, ૧૨૧
 જૈન દર્શન ૧૭૭
 જૈનધર્મ ૭, ૪૭, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૨
 જૈનનું પ્રામાણિકપણું ૧૬૬
 જ્યોતિષ ૬૯
 જ્ઞાન ૧૭૧, ૧૭૨, ૦ દશા ૨૦૬
 જ્ઞાનાર્ણવ ૨૦, ૨૧૧
 જીવકબાઈ ૪૨, ૬૧, ૨૧૦, ૨૧૧,
 ૨૨૧
 જીવેરભાઈ ભગવાનભાઈ ૪૩, ૧૬૭;
 ૧૬૯
 ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ૩૮
 ટોલ્સ્ટોય ૧૩૪, ૧૩૫
 ઠાકરશીભાઈ ૧૭૧, ૧૭૪
 ડુંગરશીભાઈ ગોસાળિયા ૧૦૦,
 ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૭૧
 તત્ત્વજિજ્ઞાસા ૬૧
 તીથલ ૨૧૫

તીર્થંકર ૪૦, ૧૧૨, ૧૬૦, ૧૬૧
 ત્યાગ ૧૬૨
 ત્રિભુવનભાઈ ખંભાત ૧૬૧
 ત્રિભુવનદાસ ભાણુજી ૧૬૫, ૧૬૬
 દક્ષિણ આફ્રિકા ૧૩૮
 દલપતભાઈ ૧૨૧
 દશવૈકાલિક ૧૭૭
 દશા (વિદેહી-નિરપરાધી) ૯
 દામનગર ૧૬૭
 દામોદરભાઈ ૧૪૭
 દિવાળીભાઈ ૧૨૨
 દુઃખ ૫૦, ૫૧, ૬૨, ૬૪, ૬૬, ૬૯,
 ૭૧, ૮૩, ૧૧૯, ૨૦૨
 દુઃખમકાળ ૧૫૧
 દેવકરણુજી ૮૦, ૧૦૨, ૧૦૯, ૧૧૦,
 ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૪૬, ૧૫૦,
 ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૭૦,
 ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૪
 દેવચંદ્ર ૧૮૮
 દેવબાઈ ૨, ૩, ૨૩, ૨૧૦-૨૧૨,
 ૨૨૧
 દેવલાલી ૨૨૮
 દેશી રાજ્ય ૧૧૧
 દેહોત્સર્ગ ૧૫૧
 દ્રવ્યસંગ્રહ ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૭૭
 દ્વારિકા ૫૪
 ધરમપુર ૧૧૬, ૨૧૧
 ધર્મ ૬૬, ૧૨૫, ૧૫૬, ૦જ્ઞાન
 ૪૬; ૦ભાવના ૪૪, ૦મંથન ૧૩૮;
 મૂર્તિ ૫૪; ૦લોભ ૯૮

ધ્યુંકા ૧૧૯
 ધામણુ ૨૨૮
 ધારસીભાઈ ૨૫-૩૨, ૧૧૮-૧૨૦
 નગીનદાસ મગનલાલ ૧૪૫; ૨૧૪
 નડિયાદ ૧૦૧-૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૬,
 ૧૧૦-૧૧૨, ૧૩૧, ૧૪૩, ૧૪૪
 નમિરાજ ૧૮૮
 નરભેરામ ૨૧૭
 નરસિંહ ૨૫ ૧૧૨
 નરોડા ૨૧૦, ૨૨૮
 નવલચંદભાઈ ૨૧૮
 નાર ૧૨૦, ૧૫૧, ૨૨૮
 નિબલ્યાસ મંડપ ૨૨૫
 નિર્ગ્રંથ ૫૫
 નિર્લેપતા ૬૧
 નિવૃત્તિ ૮૩, ૮૬
 નિંદા ૧૭૫
 નિઃસ્પૃહા ૧૫
 નીતિ ૫૦, ૧૭૯, ૧૮૧
 ન્યાયદર્શક ૩૫
 પદમશી ઠાકરશી ૧૦
 પદમશીભાઈ ૧૬૦
 પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ ૨૧૪,
 ૨૧૫, ૨૨૩, ૨૨૪
 પરમાર્થ ૮૩
 પરિગ્રહ ૫૬, ૬૭
 પરિસહ ૧૭
 પંચ પ્રમાદ ૧૯૯
 પંચમકાળ ૭૩, ૭૭
 પંચ વિષય ૧૯૯

પંચાણુભાઈ (મહેતા) ૨, ૨૨
 પંચાસ્તિકાય ૧૧૮, ૧૭૭
 પંચીકરણુ ૧૩૯
 પંડિત સુખલાલજી ૧૭, ૧૬૪, ૧૬૫
 પાયોનિયર ૩૮
 પારિસ ૮૮
 પાલીતાણા ૪
 પિટરસન (ડૉ.) ૩૮
 પુનર્જન્મ ૧૪, ૧૫
 પુષ્પમાળા ૧૭, ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૧,
 ૧૮૮
 પૂજાભાઈ સોમેશ્વર ભટ્ટ ૧૭૨, ૧૭૩
 પૂના ૧૫૧
 પૂર્વભવ ૧૫, ૧૧૧
 પેટલાદ ૧૦૨, ૧૬૯
 પેથાપુર ૧૫૨
 પોપટલાલભાઈ ૧૩૫, ૨૨૫
 પ્રજ્ઞા ૪૦
 પ્રજ્ઞાવખોધ મોક્ષમાળા ૧૮૧, ૧૮૩,
 ૨૧૪
 પ્રતિકંમણુ ૧૬૪; ૦સૂત્ર ૭
 પ્રતિમાસિદ્ધિ ૧૭૭
 પ્રમાદ ૧૩, ૫૩, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૫૭,
 ૧૯૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩
 પ્રવીણુસાગર ૬
 પ્રાગજીભાઈ ૧૬૯
 પ્રાણુજીવનદાસ મહેતા (ડૉ.) ૧૧૧,
 ૧૩૫
 પ્રારબ્ધ ૮૩; ૦કર્મ ૧૧૮
 પ્રીતિ ૧, ૧૯, ૨૦
 પ્રેમ ૧૫૮

ફરામજી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ૩૮
 ખગસરા ૧૫૧
 ખાર ભાવનાઓ ૧૮૬-૧૮૮
 ખીજ્ઞાન ૧૨૬, ૧૨૭
 ખુદ્ધ ૧, ૧૫૩
 ખુદ્ધિ ૪૦, ૧૬૦, ૦પ્રકાશ ૧૮૬
 ઘેંગલોર ૨૨૮
 ઘોટાદ ૩૫, ૧૦૦
 ઘોધવચન ૧૭૭
 ઘોરસદ ૨૨૮
 બ્રહ્મચર્ય ૫૨, ૫૪, ૧૫૪, ૨૧૧
 બ્રહ્મચારી ગોવર્ધનદાસજી ૬૬
 ભક્તિ ૧૬૬
 ભગવતીસૂત્ર ૧૪૭
 ભયનો ઉપાય ૧૬૦
 ભરૂચ ૧૨૨
 ભવ ૧૩, ૦સ્થિતિ ૧૪૭, ૧૪૮
 ભાદરણ ૨૨૮
 ભાલપ્રદેશ ૧૪૫
 ભાવના ૮૪, ૦ખોધ ૧૭૭, ૧૮૪-
 ૧૮૬, ૨૨૪
 ભાવસારની વાડી ૨૧૨
 ભૂલેશ્વર ૧૦
 મણિભાઈ જશભાઈ ૨૨
 મણિરત્નમાળા ૧૩૬
 મન સ્થિર રાખવાનો ઉપાય ૧૫૫
 મનસુખભાઈ (મહેતા) ૪૨, ૧૪૫,
 ૨૧૬, ૨૧૬; (લીમડીવાળા) ૨૧૬
 મહંમદ પયગંબર ૧૫૩
 મહાનીતિ ૧૭૭

મહાભારત ૧૬
 મહાવીર સ્વામી ૧, ૧૩, ૭૨, ૭૩,
 ૧૧૨, ૧૫૩, ૨૧૪
 મહેમદાવાદ ૧૧૧
 મહીપતરામ રૂપરામ ૧૭૩, ૧૭૪
 માદુંગા ૨૧૫
 માણિકવાડા ૨
 માણિકલાલભાઈ ઘેલાભાઈ ૮૬, ૧૬૬
 માયા ૧૫
 મારવાડ ૧૨૬
 માલસીભાઈ ૨૮, ૪૧
 મિથ્યાદષ્ટિ ૧૬૩
 મુક્તાનંદ ૮૬
 મુનિઓને ઉપદેશ ૧૦૦, ૧૦૧
 મુનિ સમાગમ ૧૭૭
 મુંબઈ ૧૦, ૩૩, ૩૪, ૩૮, ૭૦,
 ૮૧, ૮૪, ૬૬, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૧૧,
 ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૪૨,
 ૧૫૦, ૧૫૮, ૧૫૬, ૧૬૧, ૧૬૫,
 ૨૧૫; ૦સમાચાર ૩૫
 મોક્ષ ૬૩, ૧૪૭, ૧૬૭, ૧૬૧;
 ૦માળા ૪૬, ૫૪, ૧૨૦, ૧૭૭,
 ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૮,
 ૧૬૬
 મોતીલાલ ભાવસાર ૧૦૩-૧૦૬,
 ૧૧૧, ૧૧૨
 મોરખી ૨, ૨૫, ૨૮, ૩૩, ૩૪, ૪૩,
 ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૧૬, ૧૧૬, ૧૨૨,
 ૧૨૭, ૧૨૬, ૧૬૫
 મોહ ૨૧૨, ૨૧૪, ૨૨૪; ૦ દશા ૬૧

મોહનલાલજી ૧૧૨, ૧૨૦, ૧૫૫,
૧૫૭, ૧૬૪, ૨૧૧, ૨૧૨
મૌન ૮૫
યશોવિજયજી ૧૮૮, ૨૦૫
યુરોપ ૩૮
યોગવાસિષ્ઠ ૧૩૬, ૧૮૪
ચણ્ડોડભાઈ ૧૨૦
રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ૧૭૭
રવજીભાઈ દેવરાજજી ૧૬૧
રવજીભાઈ (મહેતા) ૨, ૩, ૪૧,
૨૨૭
રસ્કિન ૧૩૪, ૧૩૫
રાજકોટ ૨૫, ૧૧૮, ૧૧૬, ૨૧૫,
૨૨૭
રાણપુર ૧૦૦
રામ ૨૩
રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૧૫૩
રામદાસજી ૫
રામાયણ ૧૯
રાયચંદભાઈ ૪, ૨૧, ૨૫, ૨૮, ૨૬,
૮૭, ૮૮, ૯૦, ૬૬, ૧૨૭, ૧૩૪,
૧૩૫, ૧૫૮
રાવળહાદુર નરસીરામ ૧૭૨, ૧૭૩
રાજળ ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૩૦, ૧૪૩
રેવાશંકરભાઈ જગજીવનદાસ ૬૧,
૭૦, ૮૩, ૮૮, ૨૧૬, ૨૨૩, ૨૨૪
લક્ષ્મીચંદજી ૧૧૨, ૧૧૩, ૨૧૧
લક્ષ્મીદાસ ખીમજીભાઈ ૩૪
લક્ષ્મીનંદન ૪
લલ્લુ ૧૬૫

લલ્લુજી મહારાજ (લઘુરાજ સ્વામી)
૮૦, ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬,
૧૧૨, ૧૧૬, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૩૩,
૧૪૩, ૧૪૫-૧૫૨, ૧૫૪-૧૫૭,
૧૬૨, ૧૬૪, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩,
૨૧૪, ૨૨૬
લાહેરાભાઈ ૧૦૩, ૧૨૯
લીંબડી ૨૧૫
લોકમિત્ર ૩૫
લોભ ૧૫
ભચનામૃત ૧૪૫, ૧૭૭
વટામણુ ૧૪૫
વડવા ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૪૩, ૨૨૫
વડાલી ૧૫૧, ૨૨૮
વડોદરા ૧૦૦
વઢવાણુ ૩૫, ૧૪૫, ૧૬૭, ૨૧૪,
૨૧૫, ૨૧૮, ૨૨૩, ૨૨૮
વલસાડ ૨૧૫
વવાણિયા ૨, ૨૮, ૩૧, ૩૩, ૪૧-
૪૩, ૧૦૨, ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૮-
૧૩૧, ૧૬૮, ૨૨૬-૨૨૮
વસો ૧૦૩, ૧૫૬, ૨૨૮
વિક્ટોરિયા-રાણી ૬૦, ૧૫૭
વિલાયત ૮૬, ૧૩૫, ૧૩૬
વિવેક ૪૫, ૬૪
વીતરાગ પ્રભુ ૧૫૪, ૨૧૪
વીરજી રામજી દેસાઈ ૪૧ ૪૨
વેદાંત ૧૭૭
વેપાર (વ્યાપાર) ૮૬-૯૦, ૯૩,
૯૫, ૯૮

વેલશી રખ ૧૧૨
 વેલાણી ભાવસાર ૧૪૬
 વૈભવી શ્રૂમિકા ૬
 વૈરાગ્ય ૭, ૮, ૧૨, ૧૬, ૪૫, ૫૦,
 ૬૧, ૯૨, ૮૩, ૧૫૫
 વ્યાખ્યાનસાર ૧૦૨, ૧૭૭
 વ્યાસ ભગવાન ૭૩
 વ્રજભાઈ ગંગાદાસ ૧૬૮
 શંકર પંચોળી ૬૯
 શામળ ભટ્ટ ૮૭
 શામળભાઈ પાટીદાર ૪૩, ૪૪
 શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર ભટ્ટ ૩૪
 શિવ ૨૧૫
 શૂરવીર-સ્મરણ ૧૮૯
 શેઠનોકર સંબંધ ૧૬૫
 શ્રદ્ધા ૧૬૧
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર—જન્મ ૩; —જાતિ-
 સ્મરણ જ્ઞાન ૧૦; —'હિંદના
 હીરા'નું ખિરુદ ૩૪; —ખાવન
 અવધાન ૩૫; —શતાવધાન
 ૩૮; —'સાક્ષાત્ સરસ્વતી'નું
 ખિરુદ ૩૮; —સ્પર્શેન્દ્રિયશક્તિ
 ૩૮; —વીર પ્રભુના છેલ્લા શિષ્ય
 ૧૦૭; —વાનપ્રસ્થાશ્રમપ્રવેશ
 ૨૧૦; —ખે ફેટા પાડવામાં
 આવ્યા ૨૧૫; —અંતિમ અવસ્થા-
 નું વર્ણન ૨૧૬-૨૧૮
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (અંથ) ૧૭૬,
 ૧૮૯, ૧૯૫, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૨૪
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા
 ૨૨૪

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જન્મભવન ૨૨૬,
 ૨૨૭
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનપ્રકાશ મંદિર
 ૨૨૭
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિહાર ભવન ૨૨૭
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સમાધિ મંદિર ૨૨૭
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર ૨૨૮
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર ૨૨૮
 શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની દષ્ટાંતકથાઓ ૨૨૮
 શ્રેયાર્થિને માર્ગદર્શન ૫૦-૫૧
 સુડોદરા ૨૨૮
 સત્યપરાયણ ૧૨૫
 સત્સંગ ૮૨, ૧૩૦
 સદ્ગુરુ ૧૧૦, ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૯૩
 સનાતન જૈન ધર્મ—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
 આશ્રમ ૨૨૬
 સમકિતી ૧૬૭
 સમાધિ ૧૫, ૬૩, ૬૭, ૭૩, ૮૦,
 ૮૧, ૮૨
 સમાધિશતક ૧૯૦
 સમુચ્ચયવચચર્યા ૫, ૯, ૧૦, ૧૪,
 ૧૮, ૧૯
 સમેતશિખર ૧૫૧
 સમ્યક્ત્વ ૧૨૪, ૧૨૫
 સમ્યક્દર્શન ૮૦
 સમ્યક્દષ્ટિ ૧૬૩
 સર આર્સે સારજન્ટ ૩૮
 સરસપુર ૨૧૨
 સર્વસંગપરિત્યાગ ૫૬, ૨૦૧, ૨૦૪,
 ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૪

સર્વોદય ૧૩૫	સૌરાષ્ટ્ર ૯૯, ૧૦૦
સંદેશર ૨૨૬	સ્ત્રી ૬, ૧૬, ૫૧, ૫૫, ૫૬, ૬૧,
સંયમ ૧૫૬	૬૨, ૬૫, ૮૨, ૮૩, ૧૭૮;
સંસાર ૫૮, ૮૨	ઠકેળવણી ૨૧, ૪૯
સાયલા ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૨૬, ૧૨૮- ૧૩૧, ૧૭૧	સ્ત્રીનીતિબોધ ૧૭૭, ૧૭૮
સિધ્ધાચળ ૪	સ્મરણશક્તિ ૩૪, ૩૮, ૪૬
સિહોલ ૪૪	સ્મૃતિ ૧૮, ૪૦, ૧૨૪
સીમરડા ૨૨૮	સ્વચ્છંદ ૧૫, ૧૫૪
સુખ ૫૬, ૫૭, ૬૧, ૬૫, ૬૯	સ્વરોદયજ્ઞાન ૧૭૭
સુખલાલ ૨૧૫	સ્વાધ્યાય ૧૫૯, ૧૬૦
સુણાવ ૨૨૮	સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ૨૧૦, ૨૧૪
સુબોધ પાઠશાળા ૨૨૫	હડમતાળા ૧૦૦
સુરત ૧૫૪	હરપી ૨૨૮
સૂચડાંગ સૂત્ર ૨૬૩	હરખચંદ્રજી મહારાજ ૮૦, ૧૪૬- ૧૪૮
સોભાગભાઈ ૬૮, ૭૨, ૧૦૦, ૧૧૯- ૧૨૬-૧૩૪, ૧૭૧	હેમચંદ્રાચાર્યજી ૪
	હેમરાજભાઈ ૨૮, ૩૦, ૪૧

શુદ્ધિપત્રક

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૨૪	ક્રોધ કરતાં, માયા કરતાં,	ક્રોધ કરતાં, માન કરતાં, માયા કરતાં,
૨૨	છેલ્લી	માણુસો	માણુસો
૪૩	૨૧	‘પછી	પછી
૪૮	૨૨	વાંચવાને યોગ્ય	વાંચવા યોગ્ય
૬૬	૨૩	મૂકાયેલો	મુકાયેલો
૬૮	મથાળું	આત્મસ્થિત	આત્મસ્થિતિ
૭૬	૪	હાની	હાનિ
૭૮	૧૩	સમકિત	સમકિત
૭૯	૧૦	ક્રોધ	‘ક્રોધ
૭૯	છેલ્લી	પ્રજ્વલતી	પ્રજ્વલતી
૮૩	૧૫	છાએ	છીએ
૮૬	૧૨	હાની	હાનિ
૮૭	૨૧	જ્ઞેષ્ઠે	જ્ઞેષ્ઠે
૯૧	૨૨	વળા	વેળા
૯૮	૧૧	વાચન-મનમાં	વાચન-મનનમાં
૧૦૨	૧	આ જ નડિયાદ	આ જ વખતના નડિયાદ
૧૦૨	૨૦	રહીએ ?	રહીએ ?’
૧૦૨	૨૨	આપ્યો	આપ્યો :

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦૬	૧૯	આવતા	આવતા.
૧૦૮	૧૪	લેતા	લેતા.
૧૦૯	૩	સુદ્ધાં	સુધ્ધાં
૧૧૩	૧	ચાર દિવસ	પાંચ દિવસ
૧૨૩	૧૮	સમ્યક્ત્વ	સમ્યક્ત્વ
૧૨૬	૩	ધારુ	ધારું
૧૩૦	૧૯	શ્રીમદ્,	શ્રીમદ્
૧૪૦	૨૧	ક્ષયોપક્ષમે	ક્ષયોપશમે
૧૪૧	૪	અસંગદશામાં	અસંગ દશા
૧૪૩	૪	ક્ષયોપશમવાળા	ક્ષયોપશમવાળા
૧૪૯	૧૫	‘ સમકિત	‘ સમકિત
૧૫૧	૯	શ્રીમદ્નાં	શ્રીમદ્ના
૧૫૧	૧૯	થતાં.	થતા.
૧૫૪	૩	સામાગમે	સમાગમે
૧૫૯	૧૫	નાખ્યું.’	નાખ્યું.
૧૬૪	૯	છીએ	છીએ.
૧૬૯	૧૬	નહિ.	નહિ,
૧૭૭	૩	લખાણોએ	લખાણો એ
૧૮૧	૩	મણુકામાં	મણુકામાં
૧૮૭	૧૬	ચૌદરાજ લોક	ચૌદરાજલોક
૧૮૯	૫	દાષ્ટાંતિક	દાષ્ટાંતિક
૨૦૧	૧૪	વિચારવા	વિચરવા
૨૦૪	૨૧	આવે છે.	આવે છે,

દેહ છતાં જેની દશા,
વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં,
હો વંદન અગણિત.

કપાયની ઉપશાંતતા,
 માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
 ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા,
 ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.
 દશા ન એવી જ્યાં સુધી,
 જીવ લહે નહિ જોગ;
 મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ,
 મટે ન અંતર રોગ.
 આવે જ્યાં એવી દશા,
 સદ્ગુરુબોધ સુહાય;
 તે બોધે સુવિચારણા,
 ત્યાં પ્રગટે સુખદાય.
 જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા,
 ત્યાં પ્રગટે નિજજ્ઞાન;
 જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ,
 પામે પદ નિર્વાણ.
 આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર

આવશ્ય : સુરુચિ છાપશાળા, બારડોલી-૨

Jain Education International

For Personal & Private Use Only

www.jainelibrary.org